"เฉพาะกรุงเทพฯ ๓๖ เท่านั้น"

พงศาวดาร

เรื่องไทยรบพะม่าครั้งกรุงธนบุรี

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

นางแย้ม บุญกูล กับ ขุนราชมัชชากร

พิมพ์แจกในงานปลงศพ

นายบุญ บุญกูล

เมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๔๗๘

ณวัดยานนาวา

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ อักษรเจริญทัศน์ เชิงสะพานเจริญทัศน์

พระนคร

ห้องสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
เลขห้อง ห้อง ๑๐๒ (ศิลปะ)
เลขหมู่ ค
959.304
ศ๔๒ ๑พย
เลขทะเบียน ก. ๒๖๑๐๐

คำนำ

เจ้าภาพในงานศพ นายบุญ บุญกูล มาแจ้งความจำนงแก่หอสมุดแห่งชาติกรมศิลปากรว่า ในงานปลงศพ นายบุญ บุญกูล ครั้งนี้ ประสงค์จะได้หนังสือที่กล่าวถึงเกียรติคุณของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พิมพ์แจกเป็นที่ระลึก โดยที่ตระกูล บุญกูล ได้เป็นตระกูลที่ตั้งหลักฐานเป็นปึกแผ่นสืบมาในกรุงธนบุรี และในที่สุดพอใจเลือกเอาเรื่อง "พงศาวดารเรื่องไทยรบพะม่าครั้งกรุงธนบุรี" ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หอสมุดแห่งชาติจึงอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามประสงค์.

อนึ่งเจ้าภาพได้เรียงประวัติของนายบุญ บุญกูล ส่งมาขอพิมพ์ไว้เป็นที่ระลึกด้วย จึงให้พิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้.

หวังว่า ผู้ที่ได้รับแจกหนังสือพงศาวดารเรื่องไทยรบพะม่าครั้งกรุงธนบุรีนี้ คงพอใจอ่านด้วยกันทุกคน.

หอสมุดแห่งชาติ

กรมศิลปากร วันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๙

NATIONAL LIBRARY

ประวัติ

นายบุญ บุญกูล

นายบุญ บุญกูล เกิดปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๗ เป็นบุตรนายอยู่ นางเงิน มีญาติที่ร่วมบิดามารดาคือ นางพุ่ม นายเปี่ยม นายเอี่ยม เป็นพี่ ได้ถึงแก่กรรมแล้ว นายทั้งน้องยังคงมีชีวิตอยู่ เกิดที่เคหสถานของบิดามารดาอยู่ที่ตำบลบุคคโล อำเภอบุคคโล จังหวัดธนบุรี เมื่อปฐมวัยได้ศึกษาอักษรศาสตร์ สำนักพระใบฎีกาเที่ยง ณวัดชีปะขาว จังหวัดธนบุรี มีความรู้สมควรแก่อัตภาพ ต่อมาก็ได้อุปสมบทในพระพุทธศาสนา จำพรรษาอยู่ณวัดบุคคโลซึ่งเป็นวัดอยู่ใกล้บ้าน เมื่อลาสิกขาบทจากสมณเพศแล้ว ก็ได้คงอยู่ณสถานที่เดิม ประกอบอาชีพในการทำสวนต้นผลไม้ เจริญรอยตามบรรพชนต้นตระกูลตลอดมาจนกาลที่สุด นายบุญ บุญกูล มีภรรยาชื่อนางแย้ม บุญกูล เกิดบุตรด้วยกันที่ยังมีตัวอยู่ ๒ คน เป็นชาย ๑ หญิง ๑ บุตรชายคือขุนราชมัชชากร จู บุญกูล (ซึ่งพร้อมด้วยนางแย้ม มารดา ได้เป็นเจ้าภาพในการปลงศพครานี้) นายบุญ บุญกูลได้ปกครองบุตรภรรยามาโดยปกติสุข ครั้นเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ นายบุญ บุญกูล ได้ป่วยเป็นไข้จับ ทั้งได้มีโรคหอบหืดประจำตัวอยู่ด้วย บุตรและภรรยาก็ได้ระมัดระวังทำการรักษาพยาบาลกันอย่างเข้มแข็ง และได้หาแพทย์แผนโบราณกับแผนปัจจุบันมาทำการรักษา อาการมีแต่

ทรงกับชุดลงไป ครั้นถึงวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ เวลา ๑๑ น. อาการป่วยกำเริบขึ้น เหลือความสามารถที่แพทย์จะป้องกันไว้ได้ ประกอบด้วยอายุก็ล่วงเข้าปัจฉิมวัยแล้ว จึงหมดกำลังที่จะต่อต้านกับพยาธิอันรุนแรงร้าย นายบุญ บุญกูล ก็ถึงแก่มรณกรรม นับอายุได้ ๕๘ ปี การที่นายบุญ บุญกูล ถึงแก่มรณกรรมนี้ ย่อมเป็นที่เศร้าโศกแก่บุตรภรรยาญาติมิตรและผู้ที่อยู่บ้านใกล้เรือนเคียงตลอดจนพระภิกษุสงฆ์

อนึ่งควรจะกล่าว ด้วยว่าบรรพชนต้นตระกูล บุญกูล นี้ ได้ตั้งนิวาสสถานเป็นปึกแผ่นมั่นคง ดำรงอยู่ณตำบลบุคคโล จังหวัดธนบุรี มาแต่โบราณ ประกอบการทำสวนบ้าง ทำการค้าขาย เช่นต่อเรือมาดขายบ้าง สืบบุตรหลานต่อมาจนถึงทุกวันนี้ กิจการสำคัญที่เป็นสาธารณประโยชน์ ซึ่งตระกูลนี้ได้กระทำไว้ที่ควรกล่าว คือได้ออกทุนทรัพย์เป็นจำนวนมาก ทำการปฏิสังขรณ์วัดบุคคโลให้ถาวรมั่นคงดำรงอยู่จนบัดนี้ นายบุญ บุญกูล แสดงตนเป็นคนชาติไทยแท้มาแต่กำเนิด ประพฤติตนมั่นอยู่ในสัมมาปฏิบัติ ไม่ตระหนี่เหนียวแน่น มีความอารีอื้อเฟื้อแก่ญาติมิตร มีจิตกรุณาแก่ผู้ที่ขัดสน เป็นที่เคารพรักใคร่ของชนในตำบลนั้นเป็นส่วนมาก เมื่อนายบุญ บุญกูล ได้ถึงแก่มรณกรรมไปแล้วนี้ ขุนราชมัชชากรผู้บุตรก็ได้เป็นผู้อารักขาตระกูลวงศ์ต่อไป จึงควรเป็นที่ยินดีส่วนหนึ่ง ซึ่งหวังว่า ตระกูลบุญกูลจะถาวรมั่นคงดำรงต่อไปณภายหน้า.

สารบาญ

อธิบายต้นเรื่องรบพะม่าครั้งกรุงธนบุรี หน้า ๑

แผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรี

สงครามครั้งที่ ๑ คราวตีค่ายพะม่าที่โพธิ์สามต้น „ ๒๒

สงครามครั้งที่ ๒ คราวรบพะม่าที่บางกุ้ง „ ๓๐

สงครามครั้งที่ ๓ คราวพะม่าตีเมืองสวรรคโลก „ ๓๙

สงครามครั้งที่ ๔ คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก „ ๕๖

สงครามครั้งที่ ๕ คราวพะม่าตีเมืองพิไชยครั้งที่ ๑ „ ๖๓

สงครามครั้งที่ ๖ คราวพะม่าตีเมืองพิไชยครั้งที่ ๒ „ ๖๕

สงครามครั้งที่ ๗ คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ครั้งที่ ๒ „ ๖๗

สงครามครั้งที่ ๘ คราวพะม่ารบที่บางแก้วเมืองราชบุรี „ ๘๓

สงครามครั้งที่ ๙ คราวอะแซหวุ่นกี้ตีหัวเมืองเหนือ „ ๑๐๗

กระบวนศึกตอนที่ ๑ „ ๑๑๘

กระบวนศึกตอนที่ ๒ „ ๑๒๒

กระบวนศึกตอนที่ ๓ „ ๑๒๖

กระบวนศึกตอนที่ ๔ „ ๑๓๖

สงครามครั้งที่ ๑๐ คราวพะม่าตีเมืองเชียงใหม่ „ ๑๔๗

NATIONAL LIBRARY

NATIONAL LIBRARY

อธิบายต้นเรื่องรบพะม่าครั้งกรุงธนบุรี

มีคำของท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่ก่อน[1] ได้กล่าวไว้อย่างหนึ่งว่าพะม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งพระเจ้าหงสาวดีกับพระเจ้าอังวะผิดกัน ครั้งพระเจ้าหงสาวดีมารบพุ่งอย่างกษัตริย์ แต่ครั้งพระเจ้าอังวะมารบพุ่งอย่างโจร คำที่กล่าวนี้เป็นความจริง จะได้แก้ตัวกล่าวเพราะแค้นพะม่านั้นหามิได้ เพราะพระเจ้าหงสาวดีมาทำสงครามด้วยมุ่งหมายจะเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น ขยายอาณาเขตต์พะม่าให้กว้างขวางอย่างราชาธิราช เมื่อมีชัยชนะถึงว่าจะเก็บริบทรัพย์และจับผู้คนไปเป็นชะเลยตามประเพณีการสงครามในสมัยนั้นก็ยังมีประมาณ ด้วยปรารถนาจะปกครองบ้านเมืองไว้สำหรับประดับเกียรติยศต่อไป แต่ครั้งพระเจ้าอังวะให้กองทัพยกมาตีเมืองไทยนั้นหมายแต่จะเอาทรัพย์กับกวาดผู้คนเป็นชะเลยไปใช้สอยในเมืองพะม่า ไม่ได้คิดจะรักษาเมืองไทยไว้เป็นเมืองขึ้น ด้วยเหตุนี้เมื่อพะม่าตีเมืองไหนได้จึงเผาเสียทั้งเมืองน้อยเมืองใหญ่ ตลอดจนราชธานีเป็นที่สุด แล้วก็เลิกทัพกลับไป เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พะม่าครั้งหลังบ้านเมืองจึงได้ยับเยิน ยิ่งกว่าเมื่อครั้งเสียแก่พระเจ้าหงสาวดี แต่ที่จริงหาได้เสียประเทศสยามทั้งหมดเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีไม่ เสียแต่ฉะเพาะบางมณฑลที่พะม่ายกกองทัพไปถึง มณฑลที่กองทัพพะม่ายกไปไม่ถึง บ้านเมืองยังคง

---

๑ มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น.

เป็นสิทธิ์แก่ไทยอยู่ทุกแห่ง แต่หากไม่มีพระราชาธิบดีที่จะปกครองเมืองไทยจึงได้เป็นจลาจล

เรื่องพงศาวดารในตอนประเทศสยามเป็นจลาจลนั้น มีเนื้อความว่า ในปีกุนพ.ศ. ๒๓๑๐ เมื่อกองทัพพะม่าที่มาตีได้กรุงศรีอยุธยาจะเลิกกลับไป แม่ทัพพะม่าให้สุกี้พระนายกองเป็นนายใหญ่คุมกำลังประมาณ ๓,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ข้างเหนือพระนครศรีอยุธยาแห่ง ๑ ให้ไทยชื่อนายทองอิน คุมกำลังตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรีอีกแห่ง ๑ สั่งให้คอยค้นคว้าหาผู้คนและสิ่งสมบัติซึ่งยังตกค้างรวบรวมส่งตามไปเมืองพะม่า ด้วยเหตุนี้พะม่าจึงมีอำนาจอยู่ในจังหวัดกรุงศรีอยุธยาและหัวเมืองที่ใกล้เคียง ผู้คนในท้องที่เหล่านี้พะม่ายังจับไม่ได้ ใครมีกำลังพาหนะ หรือว่าเป็นโสดอยู่แก่ตัว ก็หนีออกไปอาศัยอยู่ตามหัวเมืองที่ยังเป็นสิทธิ์แก่ไทย พวกที่มีกำลังพาหนะน้อย หรือห่วงใยอยู่ด้วยครอบครัว ไม่สามารถจะหนีไปต่างเมืองได้ ก็ซุ่มซ่อนอยู่กับครอบครัวและสมัครพรรคพวกของตน ที่พรรคพวกน้อยก็ได้แต่คอยหลบหลีกพอรอดตัวไปวันหนึ่ง ๆ ที่มีพวกมาก ก็ตั้งซ่องปกครองกันเป็นหมวดเป็นหมู่ ช่วยกันต่อสู้ป้องกันภยันตรายตามกำลัง เป็นดังนี้ทั่วไปในบรรดาหัวเมืองที่เสียแก่พะม่า ส่วนหัวเมืองที่มิได้เสียแก่พะม่านั้น เมื่อไม่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครองกรุงศรีอยุธยาก็กลายเป็นเมืองมีอิสระขึ้นด้วยกันทั้งนั้น ที่เป็นเมืองน้อย ผู้ว่าราชการเมืองเห็นจะปกครองอยู่โดยลำพังไม่ได้ ก็อ่อนน้อมยอมอยู่ในอำนาจเจ้าเมืองใหญ่ที่อยู่ใกล้เคียง ผู้ที่เป็นเจ้าเมืองใหญ่ หรือ

ที่มีกำลังพาหนะมาก ก็คิดตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า ด้วยหวังจะเป็นใหญ่ในประเทศสยามต่อไป เพราะฉะนั้นในหัวเมืองไทยที่มิได้เสียแก่พะม่า จึงมีผู้ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าถึง ๕ ก๊กด้วยกัน.

ก๊กที่ ๑ คือ เจ้าพระยาพิษณุโลก ตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นที่เมืองพิษณุโลก มีอาณาเขตต์ตั้งแต่เมืองพิชัยลงมาจนเมืองนครสวรรค์ เจ้าพระยาพิษณุโลกคนนี้ ชื่อเรือง เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีความสามารถมาแต่ก่อน ถึงเมื่อรบพะม่าคราวหลังนี้ก็ปรากฏว่ามีฝีมือเข้มแข็งไม่แพ้พะม่า คงเป็นเพราะเป็นผู้มีชื่อเสียงเกียรติยศดังกล่าวมานี้ จึงมีผู้นิยมนับถือมาก แม้ข้าราชการเก่าในกรุงศรีอยุธยาก็ไปเข้ากับเจ้าพิษณุโลกมากด้วยกัน.

ก๊กที่ ๒ คือ พระสังฆราชาเมืองสวางคบุรี อยู่ที่วัดพระฝาง ตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นทั้งเป็นพระ เรียกกันว่าเจ้าพระฝาง เจ้าพระฝางนี้ชื่อเรือน เป็นชาวเหนือ เห็นจะเป็นชาวเมืองสวางคบุรีนั่นเอง แรกบวชได้ลงมาเล่าเรียนอยู่ในกรุงศรีอยุธยา จนได้เป็นที่พระพากุลเถรราชาคณะฝ่ายอรัญญวาสี อยู่ณวัดศรีโยธยา แล้วจึงได้เลื่อนเป็นที่พระสังฆราชาเจ้าคณะเมืองสวางคบุรี กลับขึ้นไปอยู่ที่วัดพระฝางตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ เมืองสวางคบุรีอยู่เหนือเมืองพิชัย อาณาเขตต์ต่อแดนเมืองแพร่เมืองน่านและเมืองหลวงพระบาง ผู้คนพลเมืองเป็นลาวโดยมาก เจ้าพระฝางมีเกียรติคุณในทางวิทยาคมด้วยเล่าเรียนวิปัสสนามาแต่เดิม ผู้คนพากันนับถือว่าเป็นผู้วิเศษ จึงได้ตั้งตัวเป็นใหญ่ทั้งเป็นพระ.

กกที่ ๓ คือ พระปลัดผู้รั้งเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งตัวเป็นเจ้าที่เมืองนครศรีธรรมราช เรียกกันว่าเจ้านคร มีอาณาเขตต์ตั้งแต่ต่อแดนเมืองมะลายูขึ้นมาจนเมืองชุมพร เจ้านครนี้เข้าใจว่าชื่อหนู [๑] เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เข้ามาถวายตัวทำราชการอยู่ในกรุง ฯ ได้เป็นที่หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก แล้วจึงออกไปเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช อยู่มาพระยาราชสุภาวดี ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยานคร ฯ มีความผิดต้องออกจากตำแหน่ง พระปลัดได้รั้งราชการอยู่จนเลี่ยกรุง ฯ จึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า.

กกที่ ๔ คือ กรมหมื่นเทพพิพิธ ตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่เมืองพิมาย มณฑลนครราชสีมา เรียกกันว่าเจ้าพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธนี้ เป็นพระเจ้าลูกเธอในพระเจ้าบรมโกศ ออกทรงผนวชเมื่อในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ แล้วคิดร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดิน มีรับสั่งให้เอาไปปล่อยเสียที่ดงกาทวีป เมื่อพระเจ้าอลองพญามาตีเมืองไทย กรมหมื่นเทพพิพิธได้ข่าวว่ากรุง ฯ เสียแก่ข้าศึกจึงกลับมาเมืองไทย มาถึงเมื่อพระเจ้าอลองพญาเลิกทัพกลับไปแล้ว พระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้คุมตัวไว้ที่เมืองมะริด ครั้นพะม่าตีเมืองมะริดคราวหลัง กรมหมื่นเทพพิพิธหนีเข้ามาเมืองเพ็ชร์บุรี จึงโปรดให้เอาไปคุมไว้ที่เมืองจันทบุรีจนพะม่ามาล้อมกรุง ฯ กรมหมื่นเทพพิพิธเกลี้ยกล่อมพวกกรมการ และชาวหัวเมืองชายทะเลตะวันออกยก

---

๑ ในประกาศพิธีตรุษของเจ้านคร ฯ ใช้นามเป็นภาษาบาลีว่า มุสิกะ จึงสันนิษฐานว่า เดิมคงจะชื่อหนู.

เป็นกองทัพเข้ามาหมายจะช่วยรบพะม่า เข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี ให้กองทัพหน้ามาตั้งอยู่ปากน้ำโยทกา พะม่ายกกองทัพออกไปตีกองทัพหน้าของกรมหมื่นเทพพิพิธแตก กรมหมื่นเทพพิพิธก็เลยหนีไปทางเมืองนครราชสีมา ไปตั้งอยู่ที่ด่านโคกพระยา คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ ให้ไปเกลี้ยกล่อมพระยานครราชสีมา ๆ ไม่ยอมเข้าด้วย ว่าจะจับส่งเข้ามากรุง ฯ ด้วยขณะนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่ข้าศึก กรมหมื่นเทพพิพิธจึงคิดอ่านให้ถอบเข้าไปฆ่าพระยานครราชสีมาเสีย แล้วชิงเมืองนครราชสีมาได้ กรมหมื่นเทพพิพิธนั่งเมืองได้สัก ๔-๕ วัน หลวงแพ่งน้องพระยานครราชสีมาไปเกณฑ์คนเมืองพิมายอันเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา มาตีได้เมืองนครราชสีมา จับได้กรมหมื่นเทพพิพิธ กับทั้งหม่อมเจ้าและข้าในกรม หลวงแพ่งให้ฆ่าหม่อมเจ้าประยง หม่อมเจ้าดารา หม่อมเจ้าธารา กับพวกหัวหน้าข้าในกรมเสีย ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธนั้น เดิมหลวงแพงจะปลงพระชนม์เสีย แต่พระพิมายสงสาร เห็นว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอของพระเจ้าบรมโกศ จึงขอเอาไปคุมไว้ที่เมืองพิมาย แต่นั้นหลวงแพ่งก็ขึ้นนั่งเมืองนครราชสีมา ครั้นกรุง ฯ เสียแก่พะม่า ได้ข่าวไปถึงเมืองพิมายว่าข้าศึกจับเอาพระเจ้าแผ่นดิน กับทั้งเจ้านายในพระราชวงศ์ไปเสียหมด พระพิมายนับถือราชตระกูล จึงยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเป็นใหญ่ กรมหมื่นเทพพิพิธก็ตั้งพระพิมายเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการบ้านเมืองทั้งสิ้น และครั้งนั้นหลวงแพ่งที่ครองเมืองนครราชสีมา คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่บ้าง

ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อกรมหมื่นเทพพิพิธ พระพิมายจึงคิดอุบายจับหลวงแพ่งฆ่าเสีย กรมหมื่นเทพพิพิธก็ได้อาณาเขตต์ตลอดมณฑลนครราชสิมา แต่ตั้งอยู่ที่เมืองพิมาย หามาอยู่ที่เมืองนครราชสิมาไม่.

ก็กรมพระยาตาก ชื่อสิน ลงไปตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองจันทบุรี คนทั้งหลายเรียกกันว่าเจ้าตาก มีอาณาเขตต์ตั้งแต่ต่อแดนกรุงกัมพูชาขึ้นมาจนเมืองชลบุรี พระยาตากคนนี้เป็นเชื้อจีน เดิมอยู่ในกรุงศรีอยุธยา แล้วขึ้นไปรับราชการทางหัวเมืองเหนือ ไปทำราชการมีความชอบได้เป็นเจ้าเมืองตาก เมื่อยังเป็นเมืองขึ้นของเมืองกำแพงเพชร ครั้นพะม่าเข้ามาล้อมกรุง ฯ พระยาตากถูกเกณฑ์ลงมาช่วยรักษาพระนครผีมือรบพุ่งเข้มแข็ง มีบำเหน็จความชอบในการสงคราม จึงได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยากำแพงเพชร แต่หาทันได้ขึ้นไปครองเมืองไม่ ครั้นต่อสู้ข้าศึกรักษาพระนครต่อมามีเหตุให้พระยาตากเกิดท้อใจหลายครั้ง ครั้ง ๑ พระยาตากออกไปรบชะนะได้ค่ายพะม่า แต่ผู้บัญชาการรักษาพระนครไม่ให้กำลังไปอุดหนุนต้องถ่อยกลับมา อีกครั้ง ๑ พระยาตากถูกเกณฑ์ให้ไปคอยสกัดรบพะม่าอยู่ที่วัดใหญ่ด้วยกันกับพระยาเพชรบุรีเมื่อเดือน ๑๒ ปีจอ พะม่ายกทัพเรือสัดทุ่งมา พระยาตากเห็นว่าเหลือกำลังที่จะรบพุ่งเอาชัยชนะได้ พระยาเพชรบุรีไม่พังขึ้นยกไปรบเสียที่พะม่า พระยาตาก

ต้องหาว่าทิ้งให้พระยาเพ็ชร์บุรีเป็นอันตราย[๑] ที่หลังมาอีกครั้ง ๑ เมื่อก่อนจะเสียกรุง ฯ สัก ๓ เดือน เวลานั้นกระสุนดินดำที่ในกรุง ฯ อัตคัดลง จึงมีหมายสั่งว่าถ้ากองไหนจะยิงปืนใหญ่ให้ขออนุญาตที่ศาลาลูกขุนก่อน วันหนึ่งพะม่ายกเข้ามา พระยาตากเอาปืนใหญ่ยิงพะม่าไม่ได้ขออนุญาตก่อน ถูกชำระและภาคทัณฑ์เกือบจะต้องเป็นโทษ พระยาตากก็เสียใจ เห็นว่าถึงจะอยู่ช่วยรบพุ่งรักษากรุง ฯ ต่อไป ก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใด พระนครคงจะเสียเพราะความอ่อนแอของผู้บัญชาการ ครั้นถึงวันเสาร์เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๐๙ พระยาตากเห็นพะม่าตั้งล้อมกะชั้นเข้ามาจวนจะถึงคูพระนคร จึงรวบรวมสมัครพรรคพวกได้เบ็ดเสร็จประมาณ ๕๐๐ คน พอเวลาค่ำมืดก็ยกออกจากค่ายวัดพิชัย[๒] ตีฝ่าพะม่าหนีไปทางทิศตะวันออก พะม่าก็ตามไปในคำวันนั้น ไปทันพระยาตากที่บ้านโพธิ์สังหาร[๓] พอเวลารุ่งเช้าพระยาตากก็ออกหน้านำทหารเข้าต่อสู้ฆ่าฟันพะม่าล้มตายแตกกลับเข้ามา แล้วจึงไปตั้งพักอยู่ที่บ้านพรานนก ให้พวกทหารไปเที่ยวลาดหาสะเบียงอาหารมาเลี้ยงกัน ขณะนั้นมีพวกกองทัพพะม่าอีกกอง ๑ จำนวนพลขี่ม้าราว ๓๐ ม้า เดินเท้าประมาณ ๒๐๐ ยกสวน

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระยาเพ็ชร์บุรียกออกรบพะม่า พระยาตากแอบดูเฉยไม่ช่วย ถ้าเช่นนั้นคงเป็นโทษเสียแล้ว เห็นว่าความจริงคงเป็นเช่นกล่าวในหนังสือนี้.

๒ วัดพิชัยอยู่ใกล้สถานีอยุธยาด้านใต้.

๓ นัยหนึ่ง เรียกว่าบ้านโพธิ์สาวหาร.

ทางมาจากบางคาง[๑] แขวงเมืองปราจีนบุรี จะเข้ามายังกรุง ฯ มาพบพวกทหารของพระยาตาก ที่ออกไปเที่ยวหาสะเบียงอาหาร พะม่าก็ไล่จับ พวกทหารก็พากันหนีมายังบ้านพรานนก ครั้นพะม่าตามมา พระยาตากจึงให้ทหารเดินเท้ารายแยกเป็นปีกกาเข้าตีโอบพวกพะม่าทั้ง ๒ ข้าง ส่วนพระยาตากขี่ม้ากับทหารอีก ๔ คน ควบตรงเข้าไล่ฟันพะม่าที่ขี่ม้ามาข้างหน้า พะม่าไม่ทันรู้ตัวก็ถอยหนีกลับไปปะทะพวกที่เดินเท้า ข้างพวกไทยได้ทีก็รุกไล่ฆ่าฟันพะม่าล้มตายแตกกระจัดกระจายไปหมด.

ฝ่ายพวกราษฎรชาวบ้านที่หลบหนีพะม่าซ่อนเร้นอยู่ ครั้นเห็นพระยาตากมีชัยชะนะพะม่า ต่างก็ดีใจพากันมาขอเข้าเป็นพวก พระยาตากจึงให้พวกชาวบ้านไปเกลี้ยกล่อมผู้ที่ตั้งตัวเป็นหัวหน้านายช่อง ที่มาอ่อนน้อมยอมเข้ากับพระยาตาก และนำเอาเอาช้างม้าพาหนะสะเบียงอาหารมาให้เป็นกำลังก็มี ที่เป็นนายช่องใหญ่มีค่ายคูยังทะนงตัวตั้งคอยจะต่อสู้ไม่มาอ่อนน้อมก็มี พระยาตากจึงคุมทหารตรงไปยังค่ายนั้น พวกช่องออกต่อสู้ ๆ ไม่ได้ก็เลี่ยค่ายแก่พระยาตาก ๆ ได้ช้างม้าพาหนะและเกลี้ยกล่อมผู้คนได้อีกมาก จึงยกไปทางนาเริงและเมืองนครนายก แล้วไปทางด่านบ้านกบแจะ[๒] ข้ามลำน้ำเมืองปราจีนไปตั้งพักอยู่ทางชายดงศรีมหาโพธิ์ ข้างฟากตะวันออก.

---

๑ บางคางอยู่ตรงที่สร้างป้อมเมืองปราจีนบุรี.

๒ บ้านกบแจะนี้ ภายหลังยกขึ้นเป็นเมืองปจันตคาม ขึ้นเมืองปราจีนบุรี.

ฝ่ายพวกพะม่าที่พระยาตากตีแตกไปจากบ้านพรานนก พากันกลับไปบอกนายทัพพะม่าซึ่งตั้งอยู่ณปากน้ำเจ้าโล้ข้างใต้เมืองปราจีน นายทัพพะม่าจึงแบ่งกำลังกองทัพให้ยกขึ้นไปตามพระยาตากทั้งทางบกทางเรือ พะม่าขึ้นไปถึงเมืองปราจีนพอพระยาตากข้ามลำน้ำไปแล้วก็ขึ้นที่ท่าข้ามไล่พวกที่ล้าหลังตามติดไป ขณะนั้นเวลาบ่ายประมาณ ๔ นาฬิกา พระยาตากตั้งพักอยู่ที่ชายทุ่ง ได้ยินเสียงฆ้องกลองแตเห็นธงทิวก็รู้ว่าพะม่ายกกองทัพตามมา แต่จะตั้งค่ายคูต่อสู้ก็ไม่ทัน ด้วยพะม่าจวนจะถึงอยู่แล้ว จึงให้กองครัวและพวกที่หาบสะเบียงอาหารรีบล่วงหน้าไปเสียก่อนแล้วเลือกที่ไชยภูมิ เอาพงกับบังแทนแนวค่าย ตั้งปืนใหญ่น้อยรายไว้หมายฉะเพาะทางที่จะเดินเข้ามา แล้วพระยาตากก็นำทหารประมาณ ๑๐๐ คน ออกไปรบพะม่าถึงท้องทุ่ง รบสู้อยู่สักพักหนึ่งแล้วแกล้งทำเป็นถอยหนีเข้าไปทางช่องพงที่ตั้งปืนดักไว้ พะม่าไม่รู้ว่าเป็นกลอุบายไล่ตามเข้าไป พอได้ทางปืนพวกไทยก็ยิงปืนใหญ่น้อยออกไปพร้อมกัน พะม่ากำลังจะเข้าในช่องพงเดินชิดตัวกัน ก็ถูกปืนล้มตายอยู่กับที่เป็นอันมาก พวกกองหลังหนุนไปถึงก็ถูกปืนตับล้มตายลงไปอีกถูกยิงได้สามยกพะม่าก็ถอยหนี พระยาตากได้ทีก็นำทหารออกติดตามไล่ฆ่าฟันพะม่าล้มตายอีกเป็นอันมาก ที่เหลือตายก็แตกกระจัดกระจายไป แต่นั้นพะม่าก็มิได้ติดตามอีกต่อไป พระยาตากจึงยกกองทัพเดินผ่านแดนเมืองฉะเชิงเทราเมืองชลบุรีลงไปจนถึงบ้านนาเกลือ แขวงเมืองบางละมุง กิตติศัพท์ที่พระยาตากรบพุ่งเข้มแข็งมีชัยชนะพะม่าเป็นหลายครั้งนั้นก็เลื่องฦๅแพร่หลาย ทราบไปถึงไหนผู้คนในที่นั้นก็พากัน

นิยมยำเกรง พวกนายช่องและราษฎรในระยะทาง ต่างพากันมาอ่อนน้อมยอมเข้าเป็นบริวารของพระยาตาก จนได้รี้พลมากขึ้นถึงเป็นกองทัพ พระยาตากจึงยกลงไปเมืองระยองในข้างแรมเดือนยี่ปีจอนั้น หมายจะเอาเมืองระยองเป็นที่ตั้งรวบรวมกำลังทำการต่อไป ฝ่ายพระระยอง ชื่อบุญ เป็นผู้ว่าราชการเมืองระยอง ครั้นรู้ว่าพระยาตากยกกองทัพลงไปเกรงว่าจะไปทำร้าย เห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ได้ จึงพาพรรคพวกมาต้อนรับอ่อนน้อมถึงกลางทาง พระยาตากก็ยกกองทัพเข้าไปตั้งค่ายมั่นอยู่ที่วัดลุ่ม นอกบริเวณค่ายเก่าซึ่งตั้งเมืองระยอง.

ขณะเมื่อพระยาตากลงไปถึงเมืองระยองนั้น กรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่ข้าศึก มีพวกกรมการเก่าในเมืองระยองหลายคน คือ หลวงพล ขุนจ่าเมือง ขุนราม หมื่นซ่อง เป็นต้น เห็นว่าพระยาตากบังอาจซ่องสุมรี้พลเที่ยวบุกรุกบ้านเมืองเป็นการประทุษร้ายต่อแผ่นดิน จึงคบคิดกันจะต่อสู้ พระระยองห้ามปรามก็ไม่เชื่อฟัง ครั้นเมื่อพระยาตากเข้าไปตั้งค่ายอยู่ในชานเมืองระยองได้ ๒ วัน พวกกรมการเหล่านั้น จึงลอบรวบรวมรี้พลจะยกมาปล้นค่ายพระยาตากในเวลาค่ำ พวกชาวเมืองจันทบุรีที่มาเข้ากับพระยาตากรู้เรื่อง จึงบอกให้พระยาตากทราบ พระยาตากถามพระระยอง ๆ ปฏิเสธ แต่มีกิริยาอาการพิรุธ พระยาตากจึงให้จำพระระยองไว้ที่ในค่าย แล้วสั่งให้ตระเตรียมรักษาค่ายให้มั่นคง ฝ่ายพวกกรมการเมืองระยองไม่ทราบว่าพระยาตากรู้ตัว พอกลางคืนก็คุมรี้พลยกออกจากค่ายเก่ามาล้อมค่ายพระยาตาก แล้วโห่ร้องยิงปืนระดมเข้าไปในค่าย พระยาตากให้ดับไฟในค่ายเสียให้

มืดแล้ววางทหารประจำไว้ทุกทางที่จะเข้ามาในค่าย กำชับสั่งห้ามมิให้โห่ร้องและยิงปืนตอบ ให้ปล่อยศัตรูเข้ามาให้ใกล้จะถึงค่ายจึงค่อยยิง ฝ่ายพวกกรมการไม่เห็นพวกพระยาตากต่อสู้ สำคัญว่ากำลังตื่นตกใจ ชุนจ่าเมืองด้วงคุมทหารประมาณ ๓๐ คนรุกเข้าไปทางด้านวัดเนินหวังจะเข้าแหกค่าย พอข้ามสะพานเข้าไป ยังห่างค่ายประมาณสัก ๕ วา พระยาตากก็ให้ปล่อยปืนตับยิงถูกชุนจ่าเมืองกับพวกทหารที่เข้าไปก่อนตกสะพานลง พวกที่ตามเข้าไปข้างหลังก็ตกใจพากันถอยหนี พระยาตากได้ทีก็ให้พวกทหารโห่ร้องออกรุกไล่ข้าศึก พวกชาวเมืองระยองพากันหนีกลับค่ายเก่า พวกทหารพระยาตากก็ไล่ติดตามเข้าไปเอาไฟเผาค่ายขึ้น แล้วไล่ฆ่าฟันพวกข้าศึกแตกกระจัดกระจายไปหมด พระยาตากก็ได้เมืองระยองเป็นสิทธิ์ในคืนวันนั้น.

ตรงนี้จะกล่าวถึงฐานะของผู้ที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ เมื่อเวลาบ้านเมืองเป็นจลาจลครั้งนั้นแทรกลงสักหน่อยหนึ่งก่อน ด้วยผู้ที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ทั้ง ๕ ก็กล่าวมาแล้วมีฐานะผิดกัน เจ้าพิษณุโลกกับเจ้านครเมื่อตั้งตัวเป็นเจ้า เป็นผู้มีอำนาจและหน้าที่ปกครองบ้านเมืองเป็นถิ่นฐานอยู่แล้ว การที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ไม่ต้องขวนขวายอย่างหนึ่งอย่างใด ถึงแม้จะไม่ตั้งตัวเป็นเจ้า อาณาเขตต์ที่ได้ปกครองก็คงอยู่ในอำนาจอยู่นั่นเอง ส่วนเจ้าพระฝางนั้นก็ตั้งตัวเป็นใหญ่ในถิ่นฐานของคน ได้อาณาเขตต์โดยไม่ต้องขวนขวาย เพราะพวกพลเมืองพากันนับถือว่าเป็นผู้วิเศษ ที่แท้ไม่ผิดกับผีบุญที่มีขึ้นชั้นหลัง ๆ มา ทิฐิของเจ้าพระฝางก็เหมือนอย่างพวกผีบุญ คือเชื่อว่าอาจปราบปรามใครๆ

ได้ด้วยฤทธิ์เดช พอตั้งตัวขึ้นแล้วก็กำเริบยกลงมาตองฤทธิ์เมืองพิษณุโลก ครั้นก็ไม่ได้ก็โทษโน่นโทษนี่พอเป็นเหตุแก้ตัวแล้วก็กลับไปตั้งอยู่อย่างเดิม ส่วนเจ้าพิมายนั้น ถ้าว่าโดยส่วนพระองค์เป็นอาภัพอ่อนแอยิ่งกว่าใครๆ หมด ทั้งถิ่นฐานบ้านเมืองที่จะตั้งตัวก็ไม่มี มีแต่ชาติวุฒิสมบัติอันวิเศษ จึงชักจูงให้ผู้อื่นยกย่องขึ้นเป็นใหญ่ ด้วยความกตัญญูต่อราชสกุล ฐานะของพระยาตากเสียเปรียบผู้ที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๔ ก็ก เพราะไม่ได้อาศัยชาติสกุลอุดหนุนเหมือนอย่างเจ้าพิมาย และไม่มีถิ่นฐานภูมิลำเนาที่จะตั้งตัวอย่างเจ้าพิษณุโลก เจ้านคร และเจ้าพระฝาง แม้ที่สุดจนผู้คนที่จะได้ใช้สอยเป็นกำลังในเบื้องต้นก็มีเพียงสักสี่ห้าร้อยคน ด้วยเหตุนี้เมื่อคิดดูจึงเห็นว่า ขณะเมื่อพระยาตากยกไปจากกรุงศรีอยุธยานั้น ความมุ่งหมายเห็นจะมีเพียงที่จะหนีให้พ้นภัยจากข้าศึก ไปคิดหาภูมิลำเนาตั้งรักษาตัวเท่านั้น ยังหาได้คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองไทยไม่ การที่ได้รบพุ่งปราบปรามในตอนนี้ก็เพียงแต่รบพวกพะม่าข้าศึก กับพวกนายซ่องซึ่งตั้งตนเป็นอิสสระนอกกฎหมายเหมือนกับโจร พระยาตากพึ่งไปพบปะเกี่ยวข้องกับข้าราชการอันเป็นเจ้าหน้าที่รักษาการตามกฎหมายต่อเมื่อลงไปถึงเมืองระยอง แต่การที่พระยาตากไปตั้งรวบรวมรี้พลเป็นอิสสระอยู่เมืองระยองนั้น ชั้นแรกผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้มาเชื้อเชิญไปในเวลาบ้านเมืองเกิดยุคเข็ญ และพระยาตากก็หาได้ประพฤติร้ายต่อเจ้าหน้าที่อย่างหนึ่งอย่างใดไม่ เพราะฉะนั้นในชั้นต้นฐานะของพระยาตากยังไม่ถึงเป็นผู้คิดประทุษฐร้ายต่อรัฐบาลเดิม แต่การที่พระยาตากตีเอาเมือง

ระยองเป็นของตน ทำให้ฐานะเปลี่ยนแปลงไปเป็นผู้ละเมิดกฎหมาย ชะรอยพระยาตากก็จะคิดเห็นเช่นว่านั้น จึงตั้งตัวขึ้นเป็นใหญ่ตามเคย แต่ก็ยังระวังมิให้คนทั้งหลายเห็นว่าเป็นกบฏคดโท่ ให้เรียกคำสั่งเพี้ยงพระประศาส์นอย่างเป็นเจ้าเมืองเอก พวกบริวารจึงเรียกว่าเจ้าตากแต่นั้นมา.

เมื่อเจ้าตากตั้งตัวเป็นอิสระขึ้นนั้น มีอาณาเขตต์เพียงแดนในเมืองระยอง ส่วนเมืองบางละมุงเมืองชลบุรีที่อยู่ข้างเหนือก็ดี เมืองจันทบุรีและเมืองตราษที่อยู่ข้างใต้ก็ดี ยังหาได้อ่อนน้อมยอมอยู่ในอำนาจเจ้าตากไม่ แต่เมืองชลบุรีเวลานั้นเป็นจลาจล เพราะอยู่ใกล้ข้าศึกเมืองบางละมุงก็เป็นเมืองน้อย ผู้คนเบาบาง มีกำลังมากอยู่แต่เมืองจันทบุรี เป็นเมืองใหญ่กว่าทุกหัวเมืองบรรดาอยู่ทางชายทะเลตะวันออก และยังมีผู้ว่าราชการเมืองยังปกครองเป็นปกติอยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน เจ้าตากจะใคร่ทราบว่าพวกเมืองจันทบุรีจะเป็นศัตรูหรืออย่างไร จึงแต่งให้ทูตถือศุภอักษรไปยังพระยาจันทบุรี ว่าเดี๋ยวนี้เจ้าตากได้มาตั้งรวบรวมกำลังอยู่ที่เมืองระยอง หมายจะยกเข้าไปรบพะม่าแก้ไขพระนครให้พ้นจากอำนาจข้าศึก ขอให้พระยาจันทบุรีเห็นแก่บ้านเมือง มาช่วยกันปราบปรามข้าศึกให้กรุงศรีอยุธยาเป็นผาสุกเหมือนดังแต่ก่อน ทูตไปถึงเมืองจันทบุรี พระยาจันทบุรีก็ต้อนรับโดยดี รับว่าจะมาปรึกษาหารือกับเจ้าตากที่เมืองระยอง และมอบสะเบียงอาหารให้ทูตคุมมาช่วยเจ้าตากก่อน ครั้นทูตมาแล้วพระยาจันทบุรีกลับไม่ไว้ใจเจ้าตาก เกรงว่าจะคิดกลอุบายชิงเอาบ้านเมือง ก็หามาไม่ เจ้าตาก

คอยพระยาจันทบุรี เห็นหายไปก็คาดว่า พระยาจันทบุรี คงแคลงใจจึงไม่มา ขณะนั้นนายบุญเรืองมหาดเล็ก ซึ่งเป็นผู้รั้งเมืองบางละมุงคุมไพร่ ๒๐ คน ถือหนังสือพะม่าจะเอาลงไปให้พระยาจันทบุรี เดินผ่านมาในแขวงเมืองระยองพวกทหารพระเจ้าตากจับได้ ซักถามได้ความว่า เนเมียวสีหบดีแม่ทัพพะม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น มีหนังสือออกมาบอกให้พระยาจันทบุรีเข้าไปอ่อนน้อมเสียโดยดี พะม่าสั่งให้ผู้รั้งเมืองบางละมุงถือหนังสือลงไปเองจึงได้ลงมา พวกนายทัพนายกองทูลเจ้าตากว่า ผู้รั้งเมืองบางละมุงเป็นพวกพะม่า ขอให้ประหารชีวิตเสีย เจ้าตากไม่เห็นชอบด้วย ว่าผู้รั้งเมืองบางละมุงตกอยู่ในอำนาจพะม่าก็ต้องยอมให้ใช้มาด้วยจำเป็น จะว่าเอาใจไปเผื่อแผ่แก่ข้าศึกหาควรไม่ อีกประการหนึ่งผู้รั้งเมืองบางละมุงยังมิได้เคยมาเป็นข้าของเรา จะว่าทำความผิดต่อเราก็ยังไม่ได้ ที่พะม่ามีหนังสือมาบังคับพระยาจันทบุรีอย่างนี้ก็ดีแล้ว พระยาจันทบุรีจะได้เลือกเอาอย่างหนึ่ง ว่าจะไปเข้ากับพะม่า หรือมาเข้ากับไทยด้วยกันเอง ไม่เพิกเฉยต่อไป ขณะนั้นเจ้าตากกำลังปรารภจะไปชวนพระยาราชาเศรษฐีญวนเจ้าเมืองบันทายมาศ[๑] มาเข้าพวกด้วยอีกเมืองหนึ่ง เห็นเป็นโอกาสที่จะทำให้พระยาจันทบุรียำเกรง จึงแต่งทูตให้ถือศุภอักษรไปถึงพระยาราชาเศรษฐีเป็นใจความว่า เมื่อแรกพะม่ามาล้อมกรุงศรีอยุธยา ในกรุงฯ ได้มีท้องตราให้พระยาราชาเศรษฐีจัดกำลังและสะเบียงอาหารเข้าไปช่วย พระยา

๑ เมืองบันทายมาศนี้ เป็นหัวเมืองเขมรอยู่ต่อกับแดนญวน สมัยนั้นขึ้นกรุงศรีอยุธยา.

ราชาเศรษฐีก็ได้จัดส่งไป แต่ไปติดกองทัพพะม่าตั้งสกัดอยู่ที่เมืองชนบุรี จึงขึ้นไปไม่ได้ถึงกรุง ฯ ถึงกระนั้นก็เป็นความชอบความดีมากอยู่ เดี๋ยวนี้เจ้าตากได้ลงมาตั้งรวบรวมรี้พลอยู่ที่เมืองระยอง ได้กำลังมากแล้ว ขอให้พระยาราชาเศรษฐียกกองทัพขึ้นมาสมทบช่วยกันแก้กรุงศรีอยุธยาให้พ้นมือข้าศึกเถิด ครั้นแต่งศุภอักษรแล้วจึงสั่งผู้รั้งเมืองบางละมุงให้ไปชี้แจงแก่พระยาจันทบุรีด้วย แล้วจัดเรือให้ทูตที่จะลงไปเมืองบันทายมาศรับผู้รั้งเมืองบางละมุงไปยังเมืองจันทบุรีด้วยกัน.

ทูตเจ้าตากลงไปถึงเมืองบันทายมาศ พระยาราชาเศรษฐีก็รับรองเป็นทางไมตรี แล้วแต่งทูตให้ถือศุภอักษรขึ้นมายังเมืองระยอง ขอผัดว่าพอให้สิ้นฤดูมรสุมแล้ว จะยกกองทัพขึ้นมาช่วยเจ้าตากตามประสงค์ แต่พระยาจันทบุรีนั้นยังหาตอบว่าประการใดไม่.

ครั้นเดือน ๕ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ พอข่าวปรากฏออกไปว่ากรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึก พะม่าจับเอาพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายเชื้อพระวงศ์ไปหมด ความคิดของผู้ที่มีกำลังและอำนาจอยู่ตามหัวเมืองก็เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุการณ์ พระยาจันทบุรีก็หามาเป็นไมตรีกับเจ้าตากตามสัญญาไม่ ฝ่ายขุนรามหมื่นซ่องกรมการเก่าเมืองระยอง ซึ่งปล้นค่ายเจ้าตากแล้วหนีไปนั้น ไปตั้งซ่องอยู่ในเขตต์เมืองแกลง อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองจันทบุรี ก็คุมสมัครพรรคพวกมาปล้นแย่งช้างม้าพาหนะของเจ้าตากในหมู่นั้นด้วย เจ้าตากเห็นว่าไม่มีทางที่จะทำได้อย่างอื่นเสียแล้ว มีแต่จะต้องใช้กำลังปราบปราม

พวกที่จะเบื่นศัตรูอย่างเดียวจึงจะตั้งตัวอยู่ได้ จึงยกกองทัพลงไปรบพวกขุนรามหมื่นซ่องที่เมืองแกลงก่อน ขุนรามหมื่นซ่องสู้ไม่ได้ก็พาสมัครพรรคพวกหนีไปอยู่กับพระยาจันทบุรี เจ้าตากจะยกกองทัพตามลงไปเห็นกำลังรี้พลยังน้อย และยังเบื่นห่วงหลังทางเมืองชลบุรีด้วยได้ข่าวว่านายทองอยู่นกเล็กตั้งตัวขึ้นเบื่นใหญ่ในแขวงเมืองชลบุรีกำลังรวบรวมรี้พล ผู้คนใครจะลงมาเข้ากับเจ้าตากนายทองอยู่นกเล็กก็ยึดเอาไว้เสีย จึงรีบกลับจากเมืองแกลง แล้วยกกองทัพขึ้นมายังเมืองชลบุรี มาตั้งอยู่ที่หนองมนต่อแดนเมืองบางละมุง ให้สืบสวนได้ความว่า นายทองอยู่นกเล็กยังมีกำลังไม่มากมายนัก เจ้าตากจึงยกกองทัพตรงเข้าไปยังเมืองชลบุรี ไปตั้งอยู่ที่วัดหลวง แล้วให้เพื่อนฝูงของนายทองอยู่นกเล็กที่ได้มาขอเข้าด้วย ไปเกลี้ยกล่อมนายทองอยู่นกเล็กให้มาอ่อนน้อมเสียโดยดี นายทองอยู่นกเล็กเห็นว่าจะสู้รบไม่ไหวก็มาอ่อนน้อมยอมเบื่นข้าเจ้าตาก ๆ จึงขึ้นทรงช้าง ให้นายทองอยู่นกเล็กนำเสียบเมืองชลบุรี ให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย ว่าเมืองชลบุรีเบื่นสิทธิ์ของเจ้าตากแล้ว จึงตั้งนายทองอยู่นกเล็กให้เบื่นที่พระยาอนุราฐบุรี ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี แล้วเจ้าตากก็เลิกทัพกลับลงไปยังเมืองระยอง.

ฝ่ายพระยาจันทบุรี คาดว่าเจ้าตากคงขัดเคืองว่าไม่ไปเข้าด้วย และบางทีจะหาเหตุยกลงไปตีเมืองจันทบุรี จึงปรึกษากับขุนรามหมื่นซ่อง เห็นว่าที่จะรบพุ่งเจ้าตากซึ่งหน้านั้นยากนัก ด้วยว่าเจ้าตากมีฝีมือเข้มแข็ง ทั้งรี้พลก็ได้เคยทำศึกชำนาญการรบพุ่ง จะต้องคิด

เป็นกลอุบายล่อเอาเจ้าตากเข้าไปไว้ในเมืองจันทบุรีเสียก่อน จึงจะคิดกำจัดได้ง่าย คิดกันเช่นนี้แล้ว พระยาจันทบุรีจึงนิมนต์พระสงฆ์ ๔ รูป ให้เป็นทูตมาเชิญเจ้าตากลงไปที่เมืองจันทบุรี พระสงฆ์ทูตมาถึงเมืองระยองเวลาเจ้าตากอยู่ที่เมืองชลบุรี จึงรอคอยอยู่จนเจ้าตากกลับลงไปถึง เข้าไปทูลว่าพระยาจันทบุรีมีความเจ็บแค้นด้วยข้าศึกมาย่ำยีกรุงศรีอยุธยา เต็มใจที่จะช่วยเจ้าตากปราบยุคเข็ญให้บ้านเมืองเป็นสุขสำราญดังแต่ก่อน เห็นว่าที่เมืองระยองเป็นเมืองเล็ก จะเอาเป็นที่รวบรวมกองทัพใหญ่นั้นยาก ขอเชิญเจ้าตากไปตั้งที่เมืองจันทบุรี อันเป็นที่มีสะเบียงอาหารบริบูรณ์ จะได้ปรึกษากันตระเตรียมกองทัพที่จะเข้าไปรบพุ่งพะม่า ตีเอากรุงศรีอยุธยาคืนมาจากข้าศึกให้จงได้ เจ้าตากได้ทราบความตามถ้อยคำของพระสงฆ์ทูตก็ยินดี[๑] ให้หยุดพักรี้พลพอหายเหนื่อยแล้ว ก็ให้พระสงฆ์ทูตนำทางยกลงไปทางเมืองจันทบุรี เมื่อเจ้าตากไปถึงที่บางกระจะหัวแหวน[๒] ทางยังห่างเมืองจันทบุรี ๒๐๐ เส้น พระยาจันทบุรีให้หลวงปลัดมารับ และบอกว่าพระยาจันทบุรีได้จัดที่ไว้ให้ตั้งทำเนียบที่พักที่ริมน้ำข้างฟากใต้ตรงเมืองข้าม ให้หลวงปลัดมานำกองทัพไปยังที่ทำเนียบ เจ้าตาก

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เจ้าตากรู้เท่าความคิดพระยาจันทบุรี แต่เมื่อพิเคราะห์ดูตามเรื่องที่ปรากฏต่อไป เห็นว่าในตอนนี้เห็นจะยังไม่รู้ว่าพระยาจันทบุรีคิดร้าย.

๒ เดี๋ยวนี้เรียกบางกระจะตำบล ๑ เขาพลอยแหวนตำบล ๑ อยู่ไม่ห่างกัน แต่โบราณเรียกรวมกันว่า บางกระจะหัวแหวน.

ก็สั่งกองทัพให้ยกตามหลวงปลัดไป แต่ไปยังไม่ทันจะถึงเมืองจันทบุรี มีผู้บอกให้เจ้าตากทราบว่าพระยาจันทบุรีคบคิดกับขุนรามหมื่นซ่องเรี่ยกระดมคนเตรียมไว้ช้างในเมือง จะออกโจมตีกองทัพเจ้าตากเมื่อเวลากำลังข้ามน้ำข้างใต้เมือง เจ้าตากจึงให้รีบไปห้ามกองทัพมิให้ตามหลวงปลัดไปข้ามน้ำ ให้เลี้ยวกระบวนไปทางเหนือ ตรงเข้าไปตั้งที่วัดแก้ว ห่างประตูท่าช้างเมืองจันทบุรีประมาณ ๕ เส้น พระยาจันทบุรีเห็นเจ้าตากไม่ข้ามฟากไปตามประสงค์ และกลับเข้ามาตั้งประชุมพลอยู่ที่ริมเมืองก็ตกใจ รีบให้ไพร่พลขึ้นรักษาหน้าที่เชิงเทิน แล้วให้ขุนพรหมธิบาลซึ่งเป็นพระท้ายน้ำ[๑] กับผู้มีชื่อออกไปหาเจ้าตาก ให้ไปพูดจาชี้แจงขอเชิญเจ้าตากเข้าไปพบปะกับพระยาจันทบุรีที่ในเมือง เจ้าตากจึงสั่งขุนพรหมธิบาลให้กลับเข้าไปบอกพระยาจันทบุรีว่า เดิมพระยาจันทบุรีให้พระสงฆ์เป็นทูตไปเชิญเราให้มาปรึกษาหารือ เพื่อจะช่วยกันคิดอ่านกู้กรุงศรีอยุธยา เราเข้าใจว่าเป็นการเชื้อเชิญโดยสุจริตจึงได้มาตามประสงค์ ตัวเราเดิมก็ได้เป็นเจ้าเมือง (กำแพงเพชร) ถือศักดินาหมื่น มียศใหญ่เป็นผู้ใหญ่กว่าพระยาจันทบุรี[๒] ครั้นมาถึงเมือง พระยาจันทบุรีก็มิได้ออกมาหาสู่ต้อนรับตามฉันท์ผู้น้อยกับผู้ใหญ่ กลับเรี่ยกระดมคนเข้าประจำ

---

๑ ผู้ที่พระยาจันทบุรีใช้ออกไปคราวนี้ ที่จะเป็นผู้ที่ได้รู้จักคุ้นเคยกับเจ้าตากมาแต่ก่อน และขุนพรหมธิบาลอันเป็นที่พระท้ายน้ำนั้น เห็นจะเป็นข้าราชการในกรุง ฯ ที่หนีข้าศึกออกไปได้.

๒ เมืองกำแพงเพชรเป็นชั้นหัวเมืองโท จันทบุรีเป็นชั้นหัวเมืองตรี

รักษาหน้าที่เชิงเทิน และคบหาขุนรามหมื่นซ่องซึ่งได้ทำร้ายเราถึง ๒ คราวเข้าไว้เป็นมิตร พระยาจันทบุรีทำเหมือนหนึ่งว่าเป็นข้าศึกกับเราดังนี้ จะให้เราเข้าไปหาถึงในเมืองอย่างไร ถ้าจะให้เราเข้าไปก็ให้พระยาจันทบุรีออกมาหาเราก่อน หรือมิฉะนั้นก็จงส่งตัวขุนรามหมื่นซ่องออกมา ให้มาทำสัตย์สาบานให้เราวางใจได้ก่อน ถ้าทำได้เช่นนั้นแล้วเราก็จะเห็นความสุจริตของพระยาจันทบุรี จะรักใคร่นับถือเหมือนกับเป็นพี่เป็นน้องกันต่อไป ขุนพรหมธิบาลนำความกลับเข้าไปบอกพระยาจันทบุรี ๆ ก็หาออกมาไม่ ขุนรามหมื่นซ่องก็ไม่ส่งออกมา เป็นแต่ให้หาสำรับเครื่องเสียงดูออกมาส่ง และให้มาทูลเจ้าตากว่า ขุนรามหมื่นซ่องมีความกลัวไม่ยอมออกมา พระยาจันทบุรีมีรู้ที่จะทำอย่างไรให้ออกมาได้ เจ้าตากก็ขัดเคืองสั่งให้กลับเข้าไปบอกพระยาจันทบุรีว่า เมื่อไม่เห็นแก่ไมตรีแล้วก็จงรักษาเมืองไว้ให้ดีเถิด ฝ่ายพระยาจันทบุรีเห็นว่ารี้พลของตนมีมากกว่าเจ้าตาก ก็ให้ปิดประตูรักษาเมืองมั่นคงไว้.

ขณะนั้นเจ้าตากตกอยู่ในที่คับขัน เพราะเข้าไปตั้งอยู่ในชานเมือง ข้าศึกอยู่ข้างในเมืองมีกำลังมากกว่า เป็นแต่ข้าศึกครั่นคร้ามเกรงฝีมือไม่กล้ายกออกมาโจมตีซึ่งหน้า แต่ถ้าหากเจ้าตากถอยออกไปเมื่อใด ก็อาจจะออกล้อมไล่ตีตัดได้หลายทาง เพราะเป็นถิ่นของข้าศึก จะตั้งอยู่อย่างนั้นต่อไปก็ไม่มีสะเบียงอาหาร เหมือนหนึ่งคอยให้ข้าศึกเลือกเวลาทำเอาตามชอบใจ เจ้าตากมีอุปนิสัยเป็นนักรบ ก็แลเห็นทันทีว่า ต้องชิงทำข้าศึกก่อนจึงจะไม่เสียที จึงเรียก

นายทัพนายกองมาสั่งว่า เราจะตีเมืองจันทบุรีในค่ำวันนี้ เมื่อกองทัพหุงเข้าเย็นกินเสร็จแล้วทั้งนายไพร่ ให้เททิ้งอาหารที่เหลือและต่อยหม้อเสียให้หมด หมายไปกินเข้าเช้าด้วยกันที่ในเมืองเอาพรุ่งนี้ ถ้าตีเอาเมืองไม่ได้ในค่ำวันนี้ก็จะได้ตายเสียด้วยกันให้หมดทีเดียว นายทัพนายกองเคยเห็นอาญาสิทธิ์ของเจ้าตากมาแต่ก่อนก็ไม่มีใครกล้าขัดขืน ต้องกระทำตาม ครั้นเวลาค่ำเจ้าตากจึงกะหน้าที่ให้ทหารไทยจีนถอยไปซุ่มอยู่มิให้พวกชาวเมืองรู้ตัว สั่งให้คอยฟังเสียงปืนสัญญาเข้าปล้นเมืองให้พร้อมกัน แต่อย่าให้ออกปากเสียงอื้ออึง จนพวกไหนเข้าเมืองได้จึงให้โห่ร้องขึ้นเป็นสำคัญให้พวกทางด้านอื่นรู้ ครั้นตระเตรียมพร้อมเสร็จพอได้ฤกษ์เวลาดึก ๓ นาฬิกา เจ้าตากก็ขึ้นทรงคอช้างพังคีรีบัญชร ให้ยิงปืนสัญญาบอกพวกทหารให้เข้าปล้นพร้อมกันทุกหน้าที่ ส่วนเจ้าตากก็ขับช้างที่นั่งเข้าพังประตูเมือง ขณะนั้นพวกชาวเมืองซึ่งรักษาหน้าที่ยิงปืนใหญ่น้อยระดมมาเป็นอันมาก นายท้ายช้างที่นั่งเห็นลูกปืนพวกชาวเมืองหนานัก เกรงจะมาถูกเจ้าตาก จึงเกี่ยวช้างที่นั่งให้ถอยออกมา เจ้าตากขัดพระทัยชักพระแสงหันมาจะฟัน นายท้ายช้างตกใจร้องทูลขอชีวิตไว้ แล้วใส่ช้างกลับเข้าล้อมบานประตูเมืองพังลง พวกทหารก็กรูกันเข้าเมืองได้ พวกชาวเมืองรู้ว่าข้าศึกเข้าเมืองได้แล้ว ต่างก็ละทิ้งหน้าที่พากันแตกหนี ส่วนพระยาจันทบุรีก็พาครอบครัวลงเรือหนีไปยังเมืองบันทายมาศ เมื่อ

เจ้าตากตีเมืองจันทบุรีได้นั้น เป็นวันอาทิตย์ เดือน ๗ ปีกุน[๑] พ.ศ. ๒๓๑๐ เสียกรุงศรีอยุธยาแล้วได้ ๒ เดือน.

เจ้าตากตีเมืองจันทบุรีได้แล้ว ก็ให้เกลี้ยกล่อมผู้คนให้กลับคืนมายังภูมิลำเนาตามเดิม แสดงเมตตาอารีให้ปรากฏว่ามิได้ถือโทษผู้ที่ได้เป็นศัตรูต่อสู้มาแต่ก่อน ครั้นเห็นว่าเมืองจันทบุรีเรียบร้อยอย่างเดิมแล้ว จึงยกกองทัพเรือลงไปยังเมืองตราษ พวกกรมการและราษฎรก็พากันเกรงกลัวยอมอ่อนน้อมโดยดีทั่วทั้งเมือง และขณะนั้นมีสำเภาจีนมาทอดอยู่ที่ปากน้ำเมืองตราษหลายลำ เจ้าตากให้ไปเรียกนายเรือมาเฝ้า พวกจีนขัดขืนแล้วกลับยิงเอาข้าหลวง เจ้าตากทราบก็ลงเรือที่นั่งคุมเรือรบลงไปล้อมสำเภาไว้ แล้วให้บอกพวกจีนมาอ่อนน้อมโดยดี พวกจีนก็หาฟังไม่ กลับเอาปืนใหญ่น้อยระดมยิง รบกันอยู่ครึ่งวันเจ้าตากก็ตีได้เรือสำเภาจีนทั้งหมด ได้ทรัพย์สิ่งของเป็นกำลังการทัพเป็นอันมาก เจ้าตากจัดการเมืองตราษเรียบร้อยแล้ว ก็กลับขึ้นมาตั้งอยู่ณเมืองจันทบุรี แต่นั้นไปเจ้าตากก็มีอำนาจสิทธิ์ขาดตลอดทุกหัวเมืองชายทะเลตะวันออก จึงตั้งต้นตระเตรียมการที่จะเข้ามาทำสงครามกู้กรุงศรีอยุธยา ดังจะกล่าวต่อไปในตอนข้างหน้า.

---

๑ สอบกับปฏิทินได้ความว่าเดือน ๗ นั้น ขึ้น ๕ ค่ำ ขึ้น ๑๑ ค่ำ แรม ๓ ค่ำ แรม ๑๐ ค่ำ เป็นวันอาทิตย์ทั้ง ๔ วัน.

เรื่องไทยรบพะม่าครั้งกรุงธนบุรี
สงครามครั้งที่ ๑ คราวตีค่ายพะม่าที่โพธิ์สามต้น
ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐

เจ้าตากตีเมืองจันทบุรีได้เมื่อเดือน ๗ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ แล้วยกลงไปเมืองตราษ พอได้เมืองตราษก็พอเข้าฤดูฝน เป็นเวลามรสุมลงทางทะเลตะวันออก ต้องหยุดยั้งการรบพุ่ง แต่เจ้าตากไม่นิ่งอยู่เปล่า ให้ลงมือต่อเรือรบและรวบรวมเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์เตรียมกำลังในฤดูฝนนั้น หมายจะยกขึ้นมาชิงกรุงศรีอยุธยาจากพะม่าในฤดูแล้ง ทั้งนี้เพราะเจ้าตากคิดเห็นการบ้านเมืองลึกซึ้ง ด้วยในเวลานั้นมีผู้ตั้งตัวเป็นใหญ่หลายก๊กด้วยกัน ถ้าใครจะเป็นใหญ่ให้ได้ทั่วทั้งประเทศสยาม จำจะต้องทำลายอำนาจพะม่าที่มีอยู่ในเมืองไทยอย่าง ๑ และจะต้องทำอย่างไรให้พวกก๊กอื่นยอมอยู่ในอำนาจด้วยอีกอย่าง ๑ จึงจะได้เป็นใหญ่ ความข้อนี้ก็คงคิดเห็นเหมือนกันหมดทุกก๊ก ผิดกันแต่ความคิดที่จะทำการ พวกก๊กอื่นยังเห็นขัดข้องจะต้องหาโอกาสแลเล่ห์อุบายให้เหมาะแก่การและเวลาจึงรั้งรออยู่ มีแต่เจ้าตากผู้เดียว เห็นว่าถ้าจะทำต้องรีบทำก่อนผู้อื่น แม้รั้งรอไปให้ก๊กอื่นทำได้ก่อนก็จะต้องเป็นข้าเขา จึงมุ่งหมายจะยกมารบพะม่าชิงอากรุงศรีอยุธยาอันเป็นราชธานีให้ได้ก่อนพวกก๊กอื่น.

ในการที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ เจ้าตากเลี่ยเปรียบก็กอื่นอย่างไรได้กล่าวมาแล้ว แต่ข้อที่เจ้าตากได้เปรียบก็กอื่นก็มีหลายอย่าง นับเป็นเบื้องต้นแต่ที่เจ้าตากชนมายุยังหนุ่มกว่าหัวหน้าก็กอื่นหมด เจ้าตากสมภพเมื่อปีชาล พ.ศ. ๒๒๗๗ คิดดูเวลาเมื่อจะเข้ามากู้กรุงศรีอยุธยาอายุพอย่างเข้า ๓๕ ปี เป็นเวลาว่องไวทั้งกำลังกายและกำลังปัญญา อีกอย่างหนึ่งเจ้าตากเป็นชาวกรุงศรีอยุธยา และเจริญวัยที่ในกรุง ฯ ได้คุ้นเคยคบหาเป็นมิตรสหายกับข้าราชการชั้นรุ่นเดียวกัน มีพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเป็นต้น เป็นเหตุให้ได้ข้าราชการชั้นหนุ่มเหล่านั้นมาเข้าด้วยช่วยเป็นกำลังโดยมาก อีกอย่างหนึ่งเมื่อรบพุ่งพะม่ารักษากรุง ฯ เจ้าตากมีชื่อเสียงปรากฏว่าผีมือรบพุ่งเข้มแข็ง แม้พวกพะม่าข้าศึกก็ยกย่องว่าเป็นนายทหารสำคัญคนหนึ่งในกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้เหมือนเป็นอำนาจอยู่ในพระองค์ อีกอย่างหนึ่งตั้งแต่เจ้าตากพยายามตั้งตัวมาได้มีโอกาสรบพุ่งหลายครั้ง เสมอได้ผีกข้อมทหารในกองทัพอยู่เนือง ๆ ทหารของเจ้าตากมียุทธวินัยและชำนาญกระบวนยุทธยิ่งกว่าพวกอื่น ๆ แต่ที่เป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น ที่เจ้าตากเป็นนักรบโดยอุปนิสัย เอาพระองค์ออกหน้านำทหารฝ่าฝืนภยันตรายทั้งปวงเป็นนิตย์ พวกพลทหารก็พากันจงรักภักดี คนน้อยจึงอาจสู้คนมากไม่เคยแพ้ใครมาจนเวลานั้น.

อนึ่งเมื่อเจ้าตากเตรียมกองทัพอยู่ที่เมืองจันทบุรีนั้น มีข้าราชการเก่าในกรุงศรีอยุธยาที่หลบหนีพ้นพะม่าได้ ทราบว่าเจ้าตากรวบ

รวมรี้พลจะมาแก้แค้นพะม่าก็ลงไปเข้าด้วยหลายคน มีหลวงศักดิ์นายเวรมหาดเล็ก และนายสุดจินดาหุ้มแพรมหาดเล็ก (คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) ทั้ง ๒ นี้เป็นต้น ครั้นเจ้าตากได้นายทัพนายกองเพิ่มเติมมากขึ้น พอถึงเดือน ๑๑ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ สิ้นมรสุม เจ้าตากต่อเรือรบได้ ๑๐๐ ลำ รวบรวมทหารทั้งไทยจีนได้ประมาณ ๕,๐๐๐ ก็ยกกองทัพเรือออกจากเมืองจันทบุรีในเดือน ๑๑ นั้น เมื่อมาถึงเมืองชลบุรีพวกราษฎรพากันนักล่าวโทษนายทองอยู่นกเล็ก ซึ่งเจ้าตากตั้งให้เป็นพระยาอนุราฐอยู่รักษาเมืองชลบุรี ว่าประพฤติเป็นโจร ให้สมัครพรรคพวกเที่ยวตีปล้นเรือลูกค้าเก็บเอาทรัพย์สมบัติ ชำระได้ความเป็นสัตย์ เจ้าตากก็ให้ประหารชีวิตนายทองอยู่นกเล็กเสีย พอจัดการเมืองชลบุรีเรียบร้อยแล้ว เจ้าตากก็ยกกองทัพเรือมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยาในข้างขึ้นเดือน ๑๒.

ฝ่ายนายทองอินซึ่งพะม่าให้ตั้งรักษาเมืองธนบุรี รู้ว่าเจ้าตากยกกองทัพเรือเข้ามาทางปากน้ำ ก็ให้รีบขึ้นไปบอกแก่สุกแม่ทัพที่ค่ายโพธิ์สามต้น แล้วเรียกคนขึ้นรักษาป้อมวิไชยประสิทธิ์ และหน้าที่เชิงเทินเมืองธนบุรีคอยจะต่อสู้ ครั้นกองทัพเจ้าตากยกขึ้นมาถึง พวกรี้พลที่รักษาหน้าที่เห็นว่าเป็นกองทัพไทยยกมา ก็ไม่เป็นใจที่จะต่อสู้ รบพุ่งกันหน่อยหนึ่งเจ้าตากก็ตีได้เมืองธนบุรี จับตัวนายทองอินได้ให้ประหารชีวิตเสีย แล้วให้เร่งกองทัพขึ้นไปยังกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายสุกแม่ทัพมะม่าที่ค่ายโพธิ์สามต้น ได้ทราบความจากคนที่นายทองอินให้ไปบอกข่าว ไม่ช้าพวกที่แตกหนีไปจากเมืองธนบุรีก็ตามไปถึง

บอกสุกี้ว่าเสียเมืองธนบุรีแก่ไทยแล้ว สุกี้ได้ทราบก็ตกใจ ให้รีบเตรียมรักษาค่ายโพธิ์สามต้น และเวลานั้นเป็นเวลาฤดูน้ำ สุกี้เกรงว่ากองทัพไทยจะขึ้นไปถึงเสียก่อนเตรียมต่อสู้พรักพร้อม จึงให้มองย่านายทัพรองคุมพลพวกมอญและไทยที่ไปยอมอยู่ด้วย ยกเป็นกองทัพเรือลงมาตั้งสะกัดคอยต่อสู้อยู่ที่พะเนียด เจ้าตากยกขึ้นไปถึงกรุง ฯ ในค่ำวันนั้นได้ความว่ามีกองทัพข้าศึกลงมาตั้งอยู่ที่พะเนียด ยังไม่ทราบว่ากำลังข้าศึกจะมากน้อยเท่าใดก็ยังอยู่ ฝ่ายพวกไทยที่มาในกองทัพมองย่า รู้ว่ากองทัพไทยด้วยกันยกขึ้นไปก็รวนเรจะหลบหนีบ้าง จะมาเข้ากับเจ้าตากบ้าง มองย่าเห็นพวกไทยไม่เป็นใจต่อสู้ข้าศึก เกรงจะพากันเป็นกบฏขึ้น ก็รีบหนีเอาตัวรอดกลับไปค่ายโพธิ์สามต้นในค่ำวันนั้น พอรุ่งเช้าขึ้นเจ้าตากทราบความจากพวกไทยที่หนีพะม่ามาเข้าด้วย ว่าข้าศึกถอยหนีจากพะเนียดหมดแล้วก็รีบยกตามขึ้นไป และค่ายพะม่าที่โพธิ์สามต้นนั้นตั้งข้างฟากตะวันออกค่าย ๑ ข้างฟากตะวันตกค่าย ๑ ตัวสุกี้แม่ทัพอยู่ค่ายข้างฟากตะวันตก ค่ายนี้พะม่ารี้อเอาอิฐตามวัดมาก่อกำแพงทำเชิงเทินมั่นคงมาแต่ครั้งเนเมียวสีหบดีแม่ทัพใหญ่อยู่เมื่อล้อมกรุง ฯ จึงเป็นที่มั่นของสุกี้ต่อมา เจ้าตากยกตามมองย่าขึ้นไปถึงโพธิ์สามต้นเวลาเช้า ก็สั่งให้ทหารเข้าระดมตีค่ายพะม่าข้างฟากตะวันออก พอเวลา ๙ นาฬิกาก็ได้ค่ายนั้น เจ้าตากจึงให้เข้าตั้งรักษาค่าย แล้วให้ทำบันไดสำหรับจะพาดปีนค่ายพะม่าข้างฟากตะวันตกแต่เวลาเช้านั้น ครั้นพร้อมเสร็จพอเวลาค่ำก็ให้พระยาพิพิธ พระยาพิไชยนายทหารจีนคุมกองทหารจีนไปตั้งประชิด

ค่ายสุกี้ทางด้านวัดกลาง พอรุ่งเช้าก็ให้กองทหารไทยจีนเข้าระดมตีค่ายสุกี้พร้อมกัน รบกันแต่เช้าจนเที่ยง กองทัพเจ้าตากก็เข้าค่ายพะม่าได้ ฆ่าสุกี้แม่ทัพพะม่าตายในที่รบ พวกไพร่พลที่เหลือตายมองย่าพาหนีไปได้บ้าง แต่ที่จับได้และที่เป็นไทยยอมอ่อนน้อมโดยดีนั้นเป็นอันมาก เจ้าตากตีได้ค่ายพะม่าที่โพธิ์สามต้นก็ได้กรุงศรีอยุธยากลับคืนมาเป็นของไทย.

เมื่อเจ้าตากมีชัยชนะพะม่าแล้ว ตั้งพักกองทัพอยู่ที่ในค่ายพะม่าที่โพธิ์สามต้น ขณะนั้นผู้คนและทรัพย์สมบัติซึ่งสุกี้ยังมิได้ส่งไปเมืองพะม่า เอารวบรวมรักษาไว้ในค่ายแม่ทัพ มีพวกข้าราชการที่พะม่าจับเอาไปไว้หลายคน คือ พระยาธิเบศร์บดีจางวางมหาดเล็กเป็นต้น ต่างพากันมาเฝ้าถวายบังคมเจ้าตาก ทูลให้ทราบถึงที่พระเจ้าเอกทัศส่วรรคต สุกี้ให้ฝังพระบรมศพไว้ที่ในกรุง ฯ และทูลว่ายังมีเจ้านายซึ่งพะม่าจับได้ ต้องกักขังอยู่ในค่ายนั้นหลายพระองค์ ที่เป็นพระราชธิดาของพระเจ้าบรมโกศ คือ เจ้าฟ้าสุริยา พระองค์ ๑ เจ้าฟ้าพินทวดีพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าจันทวดีพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าฟักทองพระองค์ ๑ รวม ๔ พระองค์ ที่เป็นชั้นหลานเธอ คือ หม่อมเจ้ามิตร ธิดาของกรมพระราชวังบวรมหาเสนาพิทักษ์ (เจ้าฟ้ากุ้ง) องค์ ๑ หม่อมเจ้ากระจาด ธิดากรมหมื่นจิตรสุนทร องค์ ๑ หม่อมเจ้ามณี ธิดากรมหมื่นเสพภักดี องค์ ๑ หม่อมเจ้าฉิม ธิดาเจ้าฟ้าจีด องค์ ๑ รวม ๔ องค์ เจ้านายทั้ง ๘ องค์นี้ เมื่อพะม่าจับได้ประชวรอยู่ จึงยังมิได้ส่งไปเมืองอังวะ เจ้าตากทราบก็มี

ความสงสาร แลแต่ก่อนมาเมื่อเจ้าตากได้เมืองจันทบุรีนั้น ก็ได้พบพระองค์เจ้าทับทิมราชธิดาพระเจ้าเลื่อพระองค์ ๑ ซึ่งพวกข้าพาหนีลงไปเมืองจันทบุรี เห็นจะเป็นเพราะเจ้าจอมมารดาเป็นญาติกับพระยาจันทบุรี เจ้าตากก็อุปการะทำนุบำรุงไว้ จึงสั่งให้จัดที่ให้เจ้านายประทับตามสมควร และให้ปล่อยคนทั้งปวงที่ถูกพะม่ากักขังไว้ แล้วแจกจ่ายทรัพย์สิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภคประทาน ให้พ้นทุกข์ทรมานด้วยกันทั้งนั้น แล้วจึงให้ปลูกเมรุลาดผ้าขาวที่ท้องสนามหลวง และให้สร้างพระโกศกับเครื่องประดับสำหรับงานพระบรมศพตามกำลังที่จะทำได้ ครั้นเตรียมการพร้อมเสร็จเจ้าตากจึงเสด็จเข้ามาตั้งพลับพลาอยู่ที่ในกรุง ฯ ให้ชุดพระบรมศพพระเจ้าเอกทัศเชิญลงพระโกศประดิษฐานที่ในพระเมรุที่สร้างไว้ ให้เที่ยวหาพระสงฆ์ซึ่งยังมีเหลืออยู่ นิมนต์มารับทักษิณานุปทานและสดับปกรณ์ตามประเพณี แล้วเจ้าตากกับเจ้านายในพระราชวงศ์เดิมและข้าราชการทั้งปวง ก็ถวายพระเพลิงพระบรมศพ และบรรจุพระอัฐิธาตุตามเยี่ยงอย่างสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา.

ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อเจ้าตากทำการพระบรมศพพระเจ้าเอกทัศเสร็จแล้ว คิดจะปฏิสังขรณ์พระนครศรีอยุธยาตั้งเป็นราชธานีดังแต่ก่อน จึงขึ้นทรงช้างที่นั่งเที่ยวทอดพระเนตรในบริเวณพระราชวัง และประพาสตามท้องที่ในพระนคร เห็นปราสาทราชมนเทียรตำหนักใหญ่น้อย ทั้งอาวาสวิหารและบ้านเรือนชาวพระนคร ถูกข้าศึกเผาทำลายเสียเป็นอันมาก ที่ยังดีอยู่นั้นน้อย ก็

สั่งเวชสลดพระหฤทัย ในวันนั้นเสด็จเข้าไปประทับแรมอยู่ที่พระที่นั่งทรงบี้น อันเป็นท้องพระโรงที่เสด็จออกข้างท้ายวังมาแต่ก่อน เจ้าตากทรงพระสุบินว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมาขับไล่มิให้อยู่ ครั้นรุ่งเช้าจึงเล่าพระสุบินให้ข้าราชการทั้งปวงฟัง แล้วดำรัสว่า เดิมเราคิดจะปฏิสังขรณ์พระนครให้คืนดีดังเก่า แต่เมื่อเจ้าของเดิมท่านยังหวงแหนอยู่ฉะนี้ เราชวนกันไปสร้างเมืองธนบุรีอยู่เถิด แล้วเจ้าตากก็ให้อพยพผู้คนลงมาตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองธนบุรีแต่นั้นมา.

เมื่อมาพิเคราะห์ดูตามเหตุการณ์ที่ปรากฏในเรื่องพระราชพงศาวดารต่อมา เห็นว่าที่เจ้าตากลงมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีครั้งนั้นเหมาะแก่ประโยชน์ทุกอย่าง ถ้าหากว่าสมเด็จพระอมรินทรมหาราชได้มาขับไล่เจ้าตากมิให้ตั้งอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ก็ขับไล่ด้วยไมตรีจิตต์ ตักเตือนมิให้พลาดพลั้งไปด้วยเห็นแก่เกียรติยศ เพราะกรุงศรีอยุธยาถึงเป็นที่มั่นไชยภูมิด้วยลำน้ำล้อมรอบ และเป็นเมืองมีป้อมปราการมั่นคงก็จริง แต่รี้พลของเจ้าตากที่มีอยู่ไม่พอจะรักษากรุงศรีอยุธยาต่อสู้ข้าศึก และขณะนั้นศัตรูก็ยังมีมาก ทั้งพม่าและไทยก็กลืนอาจจะยกมาย่ำยีในเมื่อหนึ่งเมื่อใด กรุงศรีอยุธยาอยู่ในทางที่ข้าศึกจะมาถึงได้สะดวกทั้งทางบกและทางน้ำ ถ้ามีกำลังไม่พอรักษาขึ้นตั้งอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาก็คงเป็นอันตราย การที่ลงมาตั้งอยู่เมืองธนบุรีก็ไม่ห่างไกลกับกรุงศรีอยุธยา มีอำนาจอยู่ที่เมืองธนบุรีก็เหมือนมีอำนาจอยู่ในกรุงศรีอยุธยา แต่ได้เปรียบที่เมืองธนบุรีตั้งอยู่ที่ลำน้ำลึกใกล้ทะเล แม้ข้าศึกมาทางบกไม่มีทัพเรือเป็นกำลังด้วยแล้ว ก็

ยากที่จะเข้ามาตีเมืองธนบุรี ถึงจะมีข้าศึกมา เมืองธนบุรีก็มีป้อมปราการและเป็นเมืองขนาดย่อม พอกำลังกองทัพบกทัพเรือของเจ้าตากจะรักษาได้ โดยที่สุดถ้าจะรักษาไว้ไม่ได้จริง ๆ ก็อยู่ใกล้ปากน้ำ อาจจะลงเรือล่าทัพกลับไปเมืองจันทบุรีอย่างเดิมได้โดยสะดวก ลงมาตั้งอยู่เมืองธนบุรี เหมาะแก่ยุทธวิธีดังกล่าวมานี้ประการ ๑ และยังเหมาะในทางการเมืองอันเป็นข้อสำคัญอีกอย่าง ๑ เมืองธนบุรีตั้งปิดปากน้ำทางที่หัวเมืองเหนือทั้งปวงจะไปมากับต่างประเทศ เช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยา เป็นที่กีดกันมิให้หัวเมืองเหนือที่ตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่นั้นหาเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์มาจากต่างประเทศได้ แต่เจ้าตากเองอาจจะหาได้โดยง่าย ด้วยเหตุนี้เจ้าตากตั้งอยู่เมืองธนบุรีก็เหมือนมีฉายาอำนาจข่มขึ่นไปถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง จะเป็นด้วยแลเห็นประโยชน์ดังกล่าวมานี้ เจ้าตากจึงลงมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานี ความดำริก็ถูกต้อง ดังจะเห็นผลที่ปรากฏในเรื่องราวต่อไปข้างหน้า.

สงครามครั้งที่ ๒ คราวรบพะม่าที่บางกุ้ง ปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐

เจ้าตากตีได้กรุงศรีอยุธยาคืนจากข้าศึกครั้งนั้น กิตติศัพท์ทราบไปถึงไหน เกียรติยศของเจ้าตากก็แพร่หลายตลอดไป ว่าเป็นผู้สามารถกู้แผ่นดินไทยให้พ้นจากอำนาจพะม่าข้าศึกได้ เพราะฉะนั้นพวกไพร่บ้านพลเมืองที่ยังหลบลี้อยู่โดยลำพัง ทั้งที่ในเขตวงจังหวัดกรุง ฯ และหัวเมืองใหญ่น้อยก็พากันนิยมยินดี มีผู้คนมาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าเจ้าตากเป็นอันมาก ถึงพวกชาวต่างประเทศที่มาค้าขายคือพวกจีนเป็นต้น เห็นว่าเจ้าตากได้เป็นใหญ่ในราชธานี ก็นับถือว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดินไทย เจ้าตากลงมาตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรี จึงทำพิธีราชาภิเษกในปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ประกาศพระเกียรติยศเป็นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยามหากษัตริย์เทนโบราณราชแต่ก่อน[๑] แล้วปูนบำเหน็จนายทัพนายกองที่มี

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉะบับพระราชหัตถเลขา ขนานพระนามว่า สมเด็จพระบรมราชา นับเป็นที่ ๔ แต่ในหนังสือเก่า ๆ เรียกว่า "ขุนหลวงตาก" บ้าง "เจ้ากรุงธนบุรี" บ้าง "พระเจ้ากรุงธนบุรี" บ้าง มีคำกล่าวกันแต่ก่อนมาว่า เมื่อเจ้าตากทำพิธีราชาภิเษกหาพราหมณ์ทำพิธีไม่ได้ เห็นเป็นการบกพร่องไม่ต้องตามราชประเพณี จึงไม่ใช้พระราชโองการจนตลอดรัชชกาล แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ในหนังสือตั้งเจ้านคร ฯ ซึ่งพบสำเนาเมื่อในรัชชกาลที่ ๕ ใช้พระนามว่าสมเด็จพระศรีสรรเพ็ชญ์ และมีพระราชโองการตามแบบพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่าหมดทุกอย่าง.

ความชอบ ตั้งแต่งให้มียศศักดิ์ตามทำเนียบข้าราชการครั้งกรุงเก่า ครั้งนั้นนายสุดจินดาได้เป็นที่พระมหามนตรีเจ้ากรมตำรวจ แล้วไปชวนหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีผู้เป็นพี่ (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) เข้ามารับราชการ ก็ได้เป็นที่พระราชรินทร์เจ้ากรมตำรวจด้วย.

ราชอาณาเขตต์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อราชาภิเษก มีประมาณสักครึ่งราชอาณาเขตต์ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี หรือถ้ากล่าวโดยนามตามที่กำหนดในปัจจุบันนี้ คือ มณฑลกรุงเทพ ฯ ๑ มณฑลอยุธยา ๑ มณฑลราชบุรี ๑ มณฑลนครไชยศรี ๑ มณฑลนครสวรรค์ (แต่ปากน้ำโพขึ้นลงมา) ๑ มณฑลปราจีน ๑ มณฑลจันทบุรี ๑ แต่หัวเมืองทั้ง ๗ มณฑลนี้ ครั้งนั้นนับว่าเป็นปกติอยู่ แต่มณฑลจันทบุรีมณฑลเดียว อีก ๒ มณฑลถูกพะม่ายึดยับเยินเป็นเมืองร้างอยู่แทบทั้งนั้น เพราะผู้คนพลเมืองที่เหลือพะม่ากวาดเอาไป พากันอพยพไปอยู่เสียต่างประเทศและต่างถิ่นก็มาก ที่ยังคงอยู่ในถิ่นเดิมก็แตกกระจัดพลัดพรายเที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ตามป่าตามดงโดยมาก จะต้องเกลี้ยกล่อมผู้คนให้กลับคืนมา จึงจะกลับเป็นบ้านเป็นเมืองได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแล้วจึงให้เที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนให้กลับมาอยู่บ้านเมือง ครั้นราษฎรที่เที่ยวแตกฉานอยู่แต่ก่อนพากันกลับเข้ามาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีมากขึ้น ไม่ช้าก็เกิดอัตคัดสะเบียงอาหาร ผู้คนกลับพากันอดอยากด้วยบ้านเมืองมิได้ทำไร่นามาถึง ๒ ปี แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีมีอุปนิสัยทรงสามารถในการ

แก้ไขความขัดข้องอันเป็นปัจจุบันทันด่วน ดีทั้งในเวลารบพุ่งและเมื่อเข้าที่คับขันในเวลาอื่นดังได้กล่าวมาแล้ว ก็ทรงแก้ทุพภิกขภัยได้โดยวิธีทำนองเดียวกัน ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พอทรงทราบว่าเกิดความอดอยาก ก็ให้จ่ายพระราชทรัพย์ซื้อเข้าสารที่พ่อค้าต่างเมืองเอามาขาย เรียกราคาถังละ ๔ บาท ๕ บาทก็ยอมซื้อ และซื้อทั้งผ้าพรรณเครื่องนุ่งห่ม เอามาแจกจ่ายพระราชทานชาวพระนครที่อดอยากและขาดแคลนเครื่องนุ่งห่ม การที่จัดนั้นก็เกิดผลเป็น ๒ สถาน คือสถาน ๑ พวกชาวต่างเมืองต่างก็รู้ว่าขายเข้าของที่กรุงธนบุรีได้ราคาดี ต่างก็บรรทุกเข้าเปลือกเข้าสารและสิ่งของมาขายมากขน ไม่ช้านานพวกพลเมืองก็หาอาหารได้พอต้องการ ด้วยของมีขายมากสินราคาก็ย่อมเยาว์เบาลงตามธรรมดาการค้าขาย อีกสถานหนึ่งพวกราษฎรที่แตกฉานเที่ยวระบาดอยู่ ครั้นทราบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทำนุบำรุงราษฎรโดยเมตตาปราณี ต่างก็พากันกลับเข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนาบ้านเมือง เป็นเหตุให้พระเจ้ากรุงธนบุรีมีไพร่บ้านพลเมืองเป็นกำลังขึ้นอีกมาก.

ส่วนการปกครองหัวเมืองทั้งปวง ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีราชาภิเษกแล้ว ทรงตั้งข้าราชการออกไปรักษาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวง แต่หัวเมืองในสมัยนั้น ประมาณดูตามเรื่องราวที่ปรากฏในพงศาวดาร จะมีผู้คนพอรวบรวมตั้งเป็นเมืองได้โดยเร็วเห็นจะมีไม่กี่เมือง ถ้าจะลองคะเนนับดู หัวเมืองข้างเหนือกรุงเก่า ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองอ่างทอง ๑ หัวเมืองข้าง

ตะวันออกมีเมืองฉะเชิงเทรา ๑ เมืองชลบุรี ๑ เมืองระยอง ๑ เมืองจันทบุรี ๑ เมืองตราษ ๑ หัวเมืองข้างตะวันตกมีเมืองนครไชยศรี ๑ เมืองสมุทรสงคราม ๑ เมืองเพชรบุรี ๑ รวม ๑๑ เมืองนี้เห็นจะมีผู้คนเหลืออยู่พอจะตั้งเป็นเมืองได้ ถึงกระนั้นก็จำเป็นที่ต้องตั้งผู้ปกครองให้มีดังแต่ก่อนทั่วทุกเมือง เพราะจะต้องเกลี้ยกล่อมพวกพลเมืองที่แตกฉานกระจัดกระจายอยู่ให้รวบรวมกันตั้งเป็นภูมิลำเนา และคอยปราบปรามพวกคนพาลที่ยังตั้งซ่องเป็นโจรผู้ร้ายอยู่ตามหัวเมืองที่ห่างไกลออกไป พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องแบ่งทหารให้ออกไปเป็นกำลังตั้งประจำอยู่ตามหัวเมืองหลายแห่ง จะไปตั้งอยู่ที่แห่งทราบไม่ได้หมด ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารแต่ว่า ให้ทหารจีนไปตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลบางกุ้งที่แดนเมืองสมุทรสงครามต่อแดนเมืองราชบุรีแห่ง ๑ จึงเชื่อว่าคงจะมีกำลังตั้งรักษาอย่างเดียวกับทางอื่นอีก ดังเช่นกองด่านรักษาปากน้ำ และที่ทางต่อแดนกับพวกมอญเป็นต้น แต่ไม่มีเหตุเหมือนเช่นที่บางกุ้ง จึงมิได้กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร.

ตรงนี้จะย้อนไปกล่าวเป็นข้อวินิจฉัยถึงเรื่องพม่าตีกรุงศรีอยุธยาอีกสักหน่อย ได้กล่าวมาแต่ก่อนแล้วว่าพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาครั้งหลังนี้ ประสงค์แต่จะเก็บเอาทรัพย์กับกวาดคนเป็นชะเลยไปใช้สอยในเมืองพม่า ไม่ได้ตั้งใจจะรักษาเมืองไทยไว้เป็นเมืองขึ้นเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดี เข้าใจว่าคงเป็นเพราะพม่าคิดเห็นว่าจะเอา

ไทยไว้ในอำนาจพะม่าไม่ได้ พระเจ้าหงสาวดีพยายามจะเอาไทยไว้ในอำนาจจึงเลยเสียบ้านเมือง ความข้อนี้ปรากฏอยู่ในพงศาวดารพะม่า พระเจ้าอังวะจึงคิดจะทำลายเมืองไทยเสียไม่ให้เป็นบ้านเป็นเมืองมีกำลังต่อสู้ต่อไปได้ทีเดียว เพราะฉะนั้นเมื่อตีกรุงศรีอยุธยาได้แล้วพะม่าจะเลิกทัพกลับไป จึงเป็นแต่ให้สุกี้พระนายกองเป็นแม่ทัพอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ให้คอยค้นคว้าหาทรัพย์สมบัติผู้คนที่ยังตกหล่นส่งตามไปเมืองพะม่า หาได้ตั้งผู้หนึ่งผู้ใดให้เป็นเจ้าบ้านผ่านเมืองหรือจัดวางวิธีการปกครองเมืองที่ตีได้อย่างหนึ่งอย่างใดไม่ สุกี้ตั้งอยู่เหมือนอย่างพะม่าตัดหางปล่อยไว้ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นมาตีกรุงศรีอยุธยา ทางเมืองพะม่าพระเจ้าอังวะจะได้ทราบข่าวไปจากพวกนายทัพนายกองที่ค่ายโพธิ์สามต้นบ้างหรืออย่างไรก็หาปรากฏไม่ มีในพงศาวดารพะม่าแต่ว่า เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเมืองเวียงจันท์ซึ่งฝากฝ่ายอยู่กับพะม่าในสมัยนั้น บอกไปทูลพระเจ้าอังวะว่า ได้ทราบว่าที่ในเมืองไทยพระยาตากตั้งตัวเป็นใหญ่กลับตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานี ฝ่ายพระเจ้าอังวะเวลานั้นกำลังกังวลอยู่ด้วยจะเกิดสงครามกับจีน ไม่เชื่อว่าเหตุการทางเมืองไทยจะเป็นการใหญ่โตมากมาย ด้วยเห็นว่าเมืองไทยยับเยินผู้คนพลเมืองก็เหลืออยู่น้อย จึงเป็นแต่ให้มีท้องตราสั่งแมงกีมารหญ่าเจ้าเมืองทะวายให้คุมกำลังเข้ามาตรวจตราดูในเมืองไทย ว่าจะยังราบคาบอยู่หรืออย่างไร ถ้ามีใครกำเริบตั้งตัวขึ้นก็ให้ปราบปรามเสียให้เรียบร้อย พระยาทะวายจึง

เกณฑ์กำลังยกเป็นกองทัพ[๑] เข้ามาทางเมืองไทรโยคเมื่อฤดูแล้งปลายปีกุน พ.ศ. ๒๓๑๐

ขณะนั้นเมืองกาญจนบุรีและเมืองราชบุรีอันอยู่ในทางพะม่าเดินทัพยังร้างอยู่ทั้ง ๒ เมือง เรือรบของพะม่ายังอยู่ที่เมืองไทรโยค และค่ายคูของพะม่าที่ตั้งตามริมน้ำเมืองราชบุรีก็ยังไม่มีใครไปรื้อถอน พระยาทะวายก็ยกกองทัพมาตามสบาย ครั้นมาถึงบางกั้งเห็นค่ายทหารจีนของพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่ พระยาทะวายก็ให้กองทัพเข้าล้อมไว้ กรมการเมืองสมุทรสงครามบอกเข้ามายังกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบก็รีบจัดกองทัพที่ในกรุง ฯ ให้พระมหามนตรี (คือกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) คุมทัพหน้า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงคุมทัพหลวงเอง รีบยกเป็นกระบวนทัพเรือออกไปยังเมืองสมุทรสงคราม เมื่อไปถึงได้ทรงทราบว่าค่ายที่บางกุ้งจวนจะเสียแก่ข้าศึกอยู่แล้ว จึงมีรับสั่งให้ทัพหน้ายกเข้าโจมตีข้าศึกในวันนั้น กองทัพหลวงก็ยกตามเข้าไป พวกไทยใช้อาวุธสั้นเข้าได่ตะลุมบอนฟันแทงข้าศึกล้มตายลงเป็นอันมาก ที่เหลือตายก็พากันแตกหนี พระยาทะวายเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็รวบรวมไพร่พลกลับไปเมืองทะวายทางด่านเจ้าขว้าว[๒] กองทัพไทยได้เรือรบของพะม่าทั้งหมดและได้

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า กองทัพพระยาทะวายยกมามีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ เห็นจะมากเกินไป สังเกตตามท้องเรื่องเห็นว่าคงไม่เกิน ๓,๐๐๐ เป็นอย่างมาก.

๒ ด่านเจ้าขว้าวเป็นด่านเมืองราชบุรี ตั้งอยู่ริมน้ำภาชี.

เครื่องศัสตราวุธสะเบียงอาหารด้วยเบื้นอันมาก.

ถึงปีชวด พ. ศ. ๒๓๑๑ พอเข้าฤดูฝน พ้นเวลาที่จะมีสงคราม มาทางเมืองพะม่า พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ให้ตระเตรียมเรือรบและรี้พล หมายจะตีเอาเมืองพิษณุโลกในปีนั้น ครั้นถึง (เดือน ๑๑) ฤดูน้ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จยกกองทัพเรือขึ้นไปเมืองเหนือ เรื่องพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองเหนือคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารมีรายการแต่ว่า เจ้าพิษณุโลกเรื่องทราบข่าวว่ากองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไป จึงให้หลวงโกษา ชื่อยัง คุมกองทัพลงมาตั้งรับที่ตำบลเกยไชย กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นไปถึงได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ ข้าศึกยิงปืนมาถูกที่พระชงฆ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ถอยกองทัพกลับคืนมาพระนคร ข้อความกล่าวถึงการรบมีในหนังสือพระราชพงศาวดารเพียงเท่านี้ แต่เมื่อพิเคราะห์ดูโดยภูมิแผนที่ เห็นพอจะคาดเค้าของการรบครั้งนั้นให้กว้างออกไปได้อีก ด้วยตำบลเกยไชยอยู่ในเขตวงเมืองนครสวรรค์ อยู่เหนือปากน้ำโพไปไม่มากนัก ในสมัยนั้นลำน้ำเคว้ใหญ่ คือลำน้ำที่ตั้งเมืองพิษณุโลก ปากน้ำออกที่ตำบลเกยไชย ถ้าขึ้นไปจากปากน้ำเกยไชยทางลำน้ำเคว้ใหญ่ ต้องผ่านเขตวงเมืองพิจิตรจนตลอด แล้วจึงจะเข้าแดนเมืองพิษณุโลก เวลาเดินเรือแต่ตำบลเกยไชยกว่า ๓ วันจึงจะถึงเมืองพิษณุโลก เพราะฉะนั้นตำบลเกยไชยที่รบกันอยู่ปลายแดนที่เดียว ที่เจ้าพิษณุโลกเรื่องให้กองทัพลงมารบพุ่งจนถึงที่ตำบลเกยไชยครั้งนั้น เข้าใจว่าหลวงโกษายังนั้น เห็นจะเป็นเจ้าเมืองพิจิตร หรือมิฉะนั้นก็เป็นนายทหารคน

หนึ่งซึ่งเคยมีฝีมือเข้มแข็ง เจ้าพิษณุโลกเรืองให้คุมกำลังลงมาอย่างกองโจร คงจะให้ลงมาคอยตีตัดลำเลียงกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรี มิใช่ทัพขนที่ให้ลงมาตั้งคอยสะกัดรบพุ่ง เวลานั้นเป็นฤดูน้ำๆ ท่วมป่าแถวนั้นหมด พวกกองโจรใช้เรือเพรียว จะแล่นฉวัดไปมาหรือซุ่มซ่อนอยู่ที่ใดก็สะดวก ทั้งพวกเมืองเหนือชำนาญท้องที่ หลวงโกษา ยังจึงลงมาดักจนถึงปลายแดน ฝ่ายพวกกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นไปจากข้างใต้ไม่รู้เบาะแสท้องที่ สำคัญว่ายังห่างไกลบ้านเมืองของข้าศึกอยู่มาก ก็ไม่ระมัดระวังตัวในที่เปลี่ยว พวกหลวงโกษายังได้ทีจึงเข้าปล้นทัพ ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นข้าศึกเข้าปล้นทัพก็เอาพระองค์ออกหน้าเข้ารบพุ่งเองตามเคยจึงได้ถูกลูกปืนข้าศึก เข้าใจว่าการที่รบกันที่เกยไชยเห็นจะเป็นทำนองเช่นกล่าวมานี้ ฝ่ายข้าศึกเพราะเป็นแต่กองโจร จึงไม่มีกองทัพที่จะตีกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีให้แตกพ่าย ฝ่ายกองทัพกรุงธนบุรีเพราะเจ้านายต้องอาวุธข้าศึก เห็นว่าจะรบพุ่งต่อไปไม่สำเร็จก็ถอยทัพกลับลงมา หาได้รบพุ่งกันถึงขับเคี่ยวอย่างไรไม่.

ฝ่ายเจ้าพิษณุโลกเรืองนั้น ทำนองจะหวาดหวั่นมาตั้งแต่ได้ยินว่าพระยาตากตีได้กรุงศรีอยุธยา ครั้นได้ทราบว่ากองทัพของตนมีชัยชนะยิ่งถูกพระเจ้ากรุงธนบุรี ข้าศึกต้องล่าทัพกลับไปก็ได้ใจ ด้วยเชื่อว่าปราบศัตรูที่สำคัญพ่ายแพ้แล้ว คงจะได้เป็นใหญ่ทั่วทั้งเมืองไทย จึงตั้งพิธีราชาภิเษกตั้งตัวขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ใช้พระราชโองการเหมือนอย่างสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองกรุงศรีอยุธยามา

แต่ก่อน พอราชาภิเษกแล้วได้ ๗ วันก็ผะเอิญเกิดโรคผีขึ้นในลำคอถึงพิราลัย พระอินทร์อากรเป็นน้องชายเจ้าพิษณุโลกขึ้นครองเมืองแทน ครั้นคร้ามเกรงจัญไรหาตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าไม่ แต่นั้นมากำลังเมืองพิษณุโลกก็อ่อนแอลง ด้วยพวกไพร่บ้านพลเมืองไม่นิยมนับถือพระอินทร์อากรเหมือนกับเจ้าพิษณุโลกเรือง กิตติศัพท์นั้นทราบไปถึงเจ้าพระฝาง ก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก ตั้งล้อมเมืองอยู่ ๒ เดือน พอพวกชาวเมืองอดอยากก็เกิดเป็นไส้ศึกเปิดประตูเมืองรับกองทัพเจ้าพระฝางเข้าในเมือง เจ้าพระฝางได้เมืองพิษณุโลกจับพระอินทร์อากรได้ให้ประหารชีวิตเสีย แล้วให้เก็บริบรวบรวมทรัพย์สมบัติบรรดามีในเมืองพิษณุโลก กับทั้งเครื่องศัสตราวุธ และกวาดต้อนราษฎรพลเมืองพากลับไปยังเมืองสวางคบุรี พวกราษฎรชาวเมืองพิษณุโลกและเมืองพิจิตรที่หนีได้ พากันอพยพครอบครัวลงมาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีครั้งนี้เป็นอันมาก.

สงครามครั้งที่ ๓ คราวพะม่าตีเมืองสวรรคโลก
ปีขาล พ.ศ. ๒๓๑๓

สงครามครั้งนี้เกิดเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีขยายราชอาณาเขตต์ขึ้นไปถึงแดนพะม่าข้างเมืองเหนือ จะต้องเล่าเรื่องพงศาวดารไทยตอนพระเจ้ากรุงธนบุรีขยายราชอาณาเขตต์เสียก่อน จึงจะเข้าใจความเรื่องสงครามครั้งนี้ชัดเจนดี.

เดิมเมื่อกองทัพพะม่ามาตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น ทางเมืองพะม่าพระเจ้ามังระเกิดวิวาทกับจีนด้วยเรื่องชิงหัวเมืองประเทศราชอันอยู่เดิน มีเมืองเชียงตุงเป็นต้นที่อยู่ในระหว่างแดนพะม่ากับแดนจีน พอพะม่าเสร็จสงครามทางเมืองไทย ก็พอจีนยกกองทัพมาตีเมืองพะม่า พระเจ้าอังวะต้องทำสงครามอยู่กับจีนถึง ๓ ปี ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีสันห่วงศึกพะม่า จึงพยายามขยายราชอาณาเขตต์ในเวลาที่มีโอกาสนั้น.

ในปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปตีเมืองพิษณุโลกเมื่อฤดูน้ำ แต่ไปถูกปืนข้าศึกต้องเลิกทัพกลับลงมาดังบรรยายมาแล้ว ครั้นเสด็จกลับมาถึงกรุงธนบุรีรักษาพระองค์หายบาดแผลแล้ว ได้ข่าวว่าเจ้าพิษณุโลกเรืองถึงพิราลัย และเมืองพิษณุโลกเกิดรบกับเจ้าพระฝาง พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นเป็นโอกาส พอสิ้นฤดูฝนก็ยกกองทัพไปตีเมืองนครราชสีมาในปีชวดนั้น.

กระบวนทัพกรุงธนบุรีที่ยกไปครั้งนี้จัดเป็น ๒ ทัพ จำนวนพลเท่าใดหาปรากฏไม่ ให้พระมหามนตรีกับพระราชรินทร์คุมกองทัพน้อยยกไปทาง ๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จคุมทัพหลวงยกไปทาง ๑ แต่จะเดินทัพทางไหนหาได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารไม่ ปรากฏแต่ว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีได้รบกับข้าศึกที่ด่านจอหอ พระมหามนตรีพระราชรินทร์ได้รบข้าศึกที่ด่านขุนทศ และข้าศึกกองด่านขุนทศแตกหนีลงไปเมืองเสียมราฐดังนี้ จึงสันนิษฐานว่ากองทัพพระมหามนตรีพระราชรินทร์เห็นจะยกไปทางเมืองนครนายก ไปขึ้นเขาทางช่องเรือแตกทิศใต้เมืองนครราชสีมาทาง ๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพหลวงยกไปทางเมืองสระบุรี ขึ้นเขาทางช่องพระยาไฟ[๑] ทิศตะวันตกเมืองนครราชสีมาทาง ๑ เมื่อกองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไปไม่ปรากฏว่ากองทัพข้างเจ้าพิมายมาตั้งรักษาเมืองนครราชสีมา เห็นจะเป็นด้วยกำลังรี้พลมีน้อย เห็นว่าไม่พอที่จะรักษาป้อมปราการเมืองนครราชสีมาให้มั่นคงได้ ครั้นรู้ว่ากองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไป ๒ ทาง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน คือพระพิมายคนเดิม จึงจัดกองทัพเป็น ๒ ทัพ ทัพ ๑ ตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับพระมหามนตรีสาลูกชายคนใหญ่ และมองย่าพม่าปลัดทัพของสุกีซึ่งหนีไปอยู่ด้วยคุมมาตั้งค่ายสะกัดอยู่ที่ด่านจอหอเหนือเมืองนครราชสีมาอีกทัพ ๑ ให้พระยาวรวงศาธิราชลูกคนเล็กของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นคนเข้มแข็ง

---

๑ เมื่อเจ้าอนุเวียงจันท์เป็นกบฏ ตีได้เมืองนครราชสีมา กองทัพครั้งรัชกาลที่ ๓ ก็เดิน ๒ ทางนี้เหมือนกัน.

การศึกสงคราม คุมมาตั้งค่ายสะกัดอยู่ที่ด่านกะโทก[๑] ข้างใต้เมืองนครราชสีมา.

พระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปถึงด่านจอหอเห็นข้าศึกตั้งสะกัดอยู่ ก็ให้กองทัพเข้าตีค่ายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีตีได้ค่ายข้าศึก จับได้ตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับพระมหามนตรีสาลูกชายและมองย่าพะม่า ดำรัสสั่งให้ประหารชีวิตเสียทั้ง ๓ คน ฝ่ายกองทัพพระมหามนตรีกับพระราชรินทร์ยกขึ้นไปถึงด่านกะโทกก็เข้าตีค่ายข้าศึก พระยาวรวงศาธิราชต่อสู้แข็งแรง ต้องรบกันอยู่หลายวันจึงตีค่ายด่านกะโทกได้ พระยาวรวงศาธิราชก็หนีลงไปเมืองเสียมราฐในแดนกรุงกัมพูชา.

ฝ่ายเจ้าพิมายรู้ว่ากองทัพกรุงธนบุรีตีด่านจอหอและด่านกะโทกได้ก็ไม่คิดที่จะต่อสู้ต่อไป จึงพาครอบครัวหนีออกจากเมืองพิมายหมายจะไปอาศัยเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่เมืองเวียงจันท์ ขุนชนะกรมการเมืองนครราชสีมา ทำนองจะเป็นพรรคพวกของพระยานครราชสีมาคนที่เจ้าพิมายฆ่าเสียนั้น รับอาสาคุมสมัครพรรคพวกติดตามไปจับเจ้าพิมายได้ เอาตัวมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี ๆ จึงทรงตั้งขุนชะนะให้เป็นพระยานครราชสีมา แล้วเลิกทัพกลับคืนมาพระนคร ปูนบำเหน็จ

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าด่านขุนทศ ๆ อยู่เหนือด่านจอหอขึ้นไป มิใช่ทางเดินทัพครั้งนั้น อนึ่งเมื่อพระยาวรวงศาธิราชเสียค่ายหนีไปเมืองเสียมราฐ เช่นนี้ต้องอยู่ทางทิศใต้ จึงเห็นว่าต้องเป็นด่านกะโทกจึงจะถูกแผนที่.

นายทัพนายกองที่มีความชอบในการสงครามครั้งนั้น พระราชรินทร์ผู้พี่ได้เลื่อนเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ พระมหามนตรีผู้น้องก็ได้เลื่อนเป็นพระยาอนุชิตราชา ตำแหน่งจางวางพระตำรวจทั้ง ๒ คน ส่วนเจ้าพิมายนั้นเดิมพระเจ้ากรุงธนบุรีหมายจะเลี้ยงไว้ ด้วยเห็นว่ามิได้มีความผิดต่อพระองค์ ครั้นให้พาตัวเข้าไปเฝ้า เจ้าพิมายแสดงกิริยาอาการกะด้างกะเดื่องโดยขัตติยมานะไม่ยอมอ่อนน้อม พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงตรัสประกาศว่า[๑] "ตัวหาบุญวาสนาบารมีมิได้ ไปอยู่ที่ไหนก็พาพวกผู้คนที่นับถือพลอยพินาศฉิบหายที่นั่น ครั้นจะเลี้ยงไว้ก็จะพาคนที่เชื่อถือบุญพลอยล้มตายเสียด้วยอีก เจ้าอย่าอยู่เลยจงตายเสียครั้งนี้ครั้งเดียวเถิด อย่าให้เกิดจลาจลในแผ่นดินสืบไปข้างหน้าอีกเลย" แล้วจึงตรัสสั่งให้เอาเจ้าพิมายไปสำเร็จโทษเสีย.

ในปลายปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๑ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองนครราชสีมา ขยายราชอาณาเขตต์ทางทิศตะวันออกได้บริบูรณ์เหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่าแล้ว ก็ให้เตรียมทัพที่จะให้ลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช[๒] ในต้นปีฉลู พ.ศ. ๒๓๑๒ แต่เมืองจันทบุรีมีใบบอกเข้า

---

๑ คำดำรัสนี้คัดมาจากหนังสือพระราชพงศาวดาร ฉะบับพระราชหัตถเลขา.

๒ เรื่องพงศาวดารตอนพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองนครศรีธรรมราช มีเรื่องสงครามทางเมืองเขมรเกิดขึ้นในคราวเดียวกัน รายการในหนังสือพระราชพงศาวดาร เรียบเรียงไม่ยุตติต้องกับระยะเวลา ความที่กล่าวในหนังสือนี้ได้แก้ไขรายการให้เข้ากับระยะเวลา จึงผิดกับในหนังสือพระราชพงศาวดารไปบ้าง..

มาว่า ได้ข่าวว่าญวนยกกองทัพเรือขึ้นมาที่เมืองบันทายมาศเตรียมกันว่าจะเข้ามาตีกรุงธน ฯ พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ไว้พระทัยจึงให้เตรียมรักษาปากน้ำทั้ง ๔ ทาง และให้พระยาพิไชยนายทหารจีนข้าหลวงเดิมเลื่อนขึ้นเป็นพระยาโกษาธิบดี บังคับการรักษาปากน้ำ แต่ไม่ช้าก็ได้ความว่า กองทัพญวนหาได้ตั้งใจจะมาตีเมืองไทยไม่ ที่ยกมาครั้งนั้นเหตุด้วยในกรุงกัมพูชานักองค์นนท์[๑] ซึ่งเป็นพระรามราชาชิงราชสมบัติกับนักองค์ตน ซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชา เจ้ากรุงกัมพูชา ๆ ขอกำลังญวนมาช่วย พระรามราชาสู้ไม่ได้ก็หนีเข้ามาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ขอให้ช่วยป้องกันฉันเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า ขณะนั้นพอกองทัพที่เตรียมจะไปตีเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมเสร็จ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้เจ้าพระยาจักรี คือที่เป็นหลวงนายศักดิ์ครั้งกรุงเก่าและเป็นเชื้อแขก เป็นแม่ทัพใหญ่ พระยายมราช พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพชรบุรี เป็นนายกองคุมทัพบกมีจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกไปตีเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อ (ราวเดือน ๕) ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๑๒ แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้มีศุภอักษรลงไปยังองค์สมเด็จพระนารายณ์ราชาว่า เดี๋ยวนี้กรุงศรีอยุธยากลับตั้งเป็นปกติเหมือนแต่ก่อนแล้ว ให้กรุงกัมพูชาส่งต้นไม้ทองเงินกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายตามประเพณีดังแต่ก่อน สมเด็จพระนารายณ์ราชาตอบมาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีมิใช่เชื้อพระวงศ์ของพระมหากษัตรา

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกนักองค์โนน แต่ในหนังสือราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาเรียกนักองค์นนท์.

ธิราชซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา หายอมถวายต้นไม้ทองเงินไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ขัดเคือง จึงมีรับสั่งให้จัดกองทัพยกไปเมืองเขมรอีก ๒ ทัพ ให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ กับพระยาอนุชิตราชาคุมพล ๒,๐๐๐ ยกไปจากเมืองนครราชสีมา[๑] ลงทางช่องเสม็ดไปตีเมืองเสียมราฐทาง ๑ ให้พระยาโกษาธิบดีคุมพล ๒,๐๐๐ ยกไปทางเมืองปราจีนบุรี ไปตีเมืองพระตะบองอีกทาง ๑ กองทั้ง ๒ นี้ท่านองจะได้รับกระแสรับสั่งไปว่า เมื่อตีเมืองพระตะบองเสียมราฐได้แล้ว ถ้าสมเด็จพระนารายณ์ราชายังดื้อดึงไม่มาอ่อนน้อม ก็ให้ยึดเมืองทั้ง ๒ นั้นไว้รอกองทัพหลวงเสด็จจะยกตามลงไปตีกรุงกัมพูชาในฤดูแล้ง ด้วยเวลานั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีประสงค์จะรอพังการตีเมืองนครศรีธรรมราชก่อน.

ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรียกลงไปถึงเมืองชุมพรเมืองไชยา พวกกรมการเก่าก็เข้ามาอ่อนน้อมโดยดีไม่ต้องรบพุ่ง แต่ข้าราชการที่เป็นแม่ทัพใหญ่กับนายกองที่ยกไปครั้งนั้นไม่เป็นสามัคคีกัน ครั้นยกเข้า

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีให้พระยาทั้ง ๒ แต่เมื่อยังเป็นพระมหามนตรีและพระราชวรินทร์ ยกตามพระยาวรวงศาธิราชไปตีเมืองเสียมราฐครั้ง ๑ แล้ว ครั้งนี้ยกไปตีเป็นครั้งที่ ๒ พงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า ตีครั้งนี้เป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองนครราชสีมา เห็นจะให้พระยาทั้ง ๒ ตั้งจัดการเมืองนครราชสีมาอยู่ด้วยพึ่งตีได้ใหม่ รับสั่งให้ตีเมืองเสียมราฐคราวนี้เป็นคราวแรก จึงยกไปจากเมืองนครราชสีมา.

ไปในแดนเมืองนครศรีธรรมราช ข้ามแม่น้ำแม่หลวง[๑] ไปถึงท่าหมากแขวงอำเภอลำพูนพบข้าศึกตั้งค่ายสะกัดอยู่ กองทัพกรุงธนบุรีเข้าตีค่ายไม่พร้อมกันก็เสียทีข้าศึก พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพ็ชรบุรี ตายในที่รบ และข้าศึกจับหลวงลักษมานาบุตรเจ้าพระยาจักรีไปได้ เจ้าพระยาจักรีก็ถอยทัพกลับมาตั้งอยู่ที่เมืองไชยา พระยายมราชมีใบบอกกล่าวโทษเจ้าพระยาจักรีเข้ามาว่ามิเป็นใจด้วยราชการ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบทรงพระดำริเห็นว่าลำพังกองทัพข้าราชการเห็นจะตีเอาเมืองนครศรีธรรมราชไม่ได้ ขณะนั้นกองทัพหลวงที่จะเสด็จไปตีกรุงกัมพูชาเห็นจะได้ลงมือตระเตรียมอยู่แล้ว พอได้ข่าวเข้ามาถึงกรุงธนบุรีว่ากองทัพไทยตีได้เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระดำริเห็นว่า โอกาสที่จะตีเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ในฤดูฝน มีเวลาพอที่จะทำการสงครามทางเมืองนครศรีธรรมราชให้เสร็จทันฤดูแล้ง ที่กำหนดว่าจะเสด็จไปตีกรุงกัมพูชาได้ จึงเสด็จโดยกระบวนเรือออกจากกรุงธนบุรี เมื่อเดือน ๘ ปีฉลู พร้อมด้วยกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช กระบวนทัพหลวงไปถูกพายุที่บางทะลุแขวงเมืองเพ็ชรบุรี[๒] ต้องหยุดพักซ่อมแซมเรือกองทัพเสียคราวหนึ่ง แล้วจึงยกลงไปถึงเมืองไชยา มีรับสั่งให้รวบรวมพลจัดกองทัพบกให้พระยายมราชเป็นกองหน้า ให้เจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิไชยราชาคุมทัพหลวงยก

---

๑ เดี๋ยวนี้เรียกว่าแม่น้ำตาปี แขวงสุราษฎร์ธานี.

๒ เดี๋ยวนี้เรียกหาดเจ้าสำราญ.

ลงไปทาง ๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพเรือลงไปทาง ๑ กำหนดให้เข้าตีเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมกันทั้ง ๒ ทาง ครั้งนั้นเจ้านครสำคัญว่า กองทัพกรุงธนบุรียกลงไปแต่ทางบกทางเดียวเหมือนคราวก่อน หาได้เตรียมต่อสู้กองทัพเรือไม่ กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีจู่ไปถึงปากพญา อันเป็นปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อณวันพฤหัศบดีเดือน ๑๐ แรม ๖ ค่ำ เจ้านครทราบก็ตกใจ ริบกะเกณฑ์ผู้คนให้อุปราชจันทร์[๑] ตั้งค่ายคอยต่อสู้อยู่ที่ท่าโพธิ์[๒] อันเป็นท่าขึ้นเมืองนครศรีธรรมราช ห่างเมืองประมาณ ๓๐ เส้น พระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นไปตีค่ายท่าโพธิ์แตก จับอุปราชจันทร์ได้ เจ้านครก็สิ้นความคิดที่จะต่อสู้ จึงทิ้งเมืองพาญาติวงศ์หนีลงไปเมืองสงขลา พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ได้เมืองนครศรีธรรมราชโดยง่าย ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรีซึ่งยกลงไปทางบก พระยายมราชกองหน้าตีได้ค่ายข้าศึกที่ท่าหมากแล้วยกต่อลงไป พบค่ายข้าศึกตั้งอยู่ที่เขาหัวช้างอีกแห่ง ๑ ยังไม่ทันรบกันข้าศึกก็แตกหนี ด้วยได้ข่าวว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีตีได้เมืองนครศรีธรรมราชแล้ว เจ้าพระยาจักรีจึงยกกองทัพตรงเข้าไปยังเมืองนครศรีธรรมราช ไปถึงภายหลังพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองได้ ๘ วัน พระ

---

๑ อุปราชจันทร์นี้ เป็นบุตรของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ และเป็นหลานเขยของเจ้านครเดิมเป็นที่หลวงนายฤทธิ์ในกรุงเก่า ครั้นกรุงเสียหนีลงไปอยู่กับเจ้านครจึงได้เป็นอุปราชต่อมาถึงรัชชกาลที่ ๑ ได้เป็นที่เจ้าพระยาสุรินทราชา เป็นต้นสกุลจันทโรจวงศ์.

๒ บ้านอุปราชจันทร์ตั้งอยู่ที่ท่าโพธิ์นั้น.

เจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ภาคทัณฑ์โทษที่มิได้ไปถึงทันกำหนด และให้เจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิไชยราชา คุมกองทัพบก ทัพเรือ ลงไปตามจับเจ้านครแก้ตัว แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยกกองทัพหลวงจากเมืองนคร ฯ เมื่อณวันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ตามลงไปยังเมืองสงขลา.

กองทัพเจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิไชยราชาลงไปถึงเมืองสงขลา ได้ความว่าพระยาพัทลุงกับหลวงสงขลาพาเจ้านครหนีลงไปข้างใต้ ก็ยกตามลงไปถึงเมืองเทพา อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองสงขลาอยู่ต่อกับแดนเมืองมะลายู สืบถามได้ความว่าเจ้านครหนีลงไปอาศัยพระยาบัตตานีศรีสุลต่านอยู่ที่เมืองบัตตานี เจ้าพระยาจักรีจึงมีศุภอักษรลงไปยังพระยาบัตตานีว่า เจ้านครเป็นศัตรูของพระเจ้ากรุงธนบุรี มีรับสั่งให้มาติดตามเอาตัว ให้พระยาบัตตานีส่งตัวเจ้านครกับพรรคพวกที่หนีไปอยู่ในแดนเมืองบัตตานีมาถวายเสียโดยดี ถ้าไม่ส่งมาก็จะต้องยกกองทัพเข้าไปในแดนเมืองบัตตานี เห็นว่าพระยาบัตตานีจะได้รับความเดือดร้อนเปล่า ๆ พระยาบัตตานีมีความกลัวกองทัพไทย ก็ให้จับเจ้านคร เจ้าพัดบุตรเขย กับเจ้ากลาง และพระยาพัทลุง หลวงสงขลา ทั้งสมัครพรรคพวกส่งมายังกองทัพเจ้าพระยาจักรี ๆ ก็เลิกทัพกลับมาเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เมืองสงขลา พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงจัดการเมืองสงขลา และเมืองพัทลุงเรียบร้อยแล้ว ก็เสด็จกลับมายังเมืองนครศรีธรรมราช มาถึงเมื่อณวันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ พอมรสุมลงทางชายทะเลปักษ์ใต้ ลมกล้าคลื่นใหญ่ฝนก็ตกชุก จะเสด็จ

กลับกรุงธนบุรียังไม่ได้ จึงต้องยับยั้งอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช ให้กองทัพช่วยกันทำการปฏิสังขรณ์พระอารามมีวัดมหาธาตุเป็นต้น จนตลอดเวลามรสุม ส่วนเจ้านครนั้นถูกชุนปรึกษาว่าโทษถึงสิ้นชีวิต แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย ดำรัสว่าเวลาบ้านเมืองเสีย ต่างคนต่างก็ตั้งตัวหมายจะเป็นใหญ่ด้วยกัน เจ้านครยังไม่เคยเป็นข้ามาแต่ก่อน ที่รบพุ่งต่อสู้จะเอาเป็นความผิดไม่ได้ ครั้นจับตัวมาได้เจ้านครก็อ่อนน้อมยอมจะเป็นข้าโดยดี ควรเอาตัวเข้าไปไว้รับราชการที่ในกรุง ฯ พระเจ้ากรุงธนบุรีประทับอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชจนถึงเดือน ๔ ปีฉลู ครั้นสิ้นมรสุมแล้วจึงทรงตั้งเจ้านราสุริยวงศ์หลานเธอให้ครองเมืองนครศรีธรรมราช แล้วให้เลิกทัพกลับคืนมาพระนคร.

ฝ่ายพระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาอนุชิตราชา ตีเมืองเสียมราฐได้เมื่อต้นฤดูฝน สมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชาให้ออกญากลาโหม ชื่อปาง คุมกองทัพเขมรยกมาตีเมืองเสียมราฐคืน พระยาทั้ง ๒ ก็ตีกองทัพเขมรแตกยับเยิน[๑] ออกญากลาโหมปางตายในที่รบ แต่นั้นเขมรก็ไม่รบกวน ครั้นพระยาทั้ง ๒ ได้รับท้องตราว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีจะเสด็จไปตีเมืองนครศรีธรรมราชในฤดูฝน ถึงฤดูแล้งจะ

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระนารายณ์ราชายกทัพเรือมา ได้รบกันในทะเลสาปยังไม่แพ้ชะนะกัน ในราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า ให้กองทัพมาตีเมืองเสียมราฐแล้วก็แตกกลับไป เห็นว่าตรงด้วยรายการ.

NATIONAL LIBRARY

เสด็จยกกองทัพหลวงออกไปตีกรุงกัมพูชา ก็ตั้งรอคอยกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองเสียมราฐ ครั้นถึงฤดูแล้งไม่ได้ยินข่าวว่ากองทัพหลวงยกไปก็แคลงใจ เพราะไม่ทราบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีติดมรสุมอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช เสด็จกลับมายังไม่ได้ ฝ่ายที่ในกรุงธนบุรีได้ทราบกันอยู่แต่ก่อนว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองนครศรีธรรมราช ตั้งแต่เดือน ๑๐ ครั้นเห็นหายไปไม่เสด็จกลับมาหลายเดือนก็เกิดฦๅกันขึ้นว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปสิ้นพระชนม์เสียที่เมืองนครศรีธรรมราช กิตติศัพท์ทราบออกไปถึงพระยาทั้ง ๒ ก็ตกใจ เกรงจะเกิดจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรีจึงปรึกษากันให้เลิกทัพกลับมาทางเมืองนครราชสีมา ฝ่ายพระยาโกษาธิบดีตั้งอยู่ที่เมืองพระตะบอง ทราบว่าพระยาทั้ง ๒ เลิกทัพกลับมาจากเมืองเสียมราฐ จะอยู่แต่ทัพเดียวก็เกรงเขมรจะยกทุ่มเทมาทำร้าย จึงถอยทัพกลับมาเมืองปราจีนบุรีบ้างแล้วมีใบบอกกล่าวโทษเข้ามายังกรุงธนบุรีว่าพระยาทั้ง ๒ หนีตาทัพ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับมาถึงพระนคร ได้ทราบความตามใบบอกพระยาโกษาธิบดีก็ทรงขัดเคือง ฝ่ายพระยาทั้ง ๒ ยกกองทัพกลับมาพระยาอนุชิตราชามาถึงเมืองลพบุรีก่อน พระยาอภัยรณฤทธิ์ยังอยู่ที่เมืองนครราชสีมา พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ข้าหลวงไปหาตัวพระยาอนุชิตราชาเข้ามาเฝ้า แล้วมีพระกระแสถามว่า ให้ไปทัพยังมิได้มีตราให้หา เหตุใดจึงยกทัพกลับมาโดยอำเภอใจ พระยาอนุชิตราชาก็กราบทูลความตามจริงว่า รอคอยกองทัพหลวงไม่เห็นยกออกไปตามกำหนด แล้วได้ข่าวเล่าฦๅออกไปว่าพระเจ้ากรุงธน

บุรีสันพระชนม์ที่เมืองนครศรีธรรมราชก็ตกใจ เกรงว่าจะมีข้าศึกศัตรูมาย่ำยีพระนคร จึงปรึกษากันยกกลับมาหวังว่าจะรักษาแผ่นดินไว้ไม่ยอมเป็นข้าผู้อื่น พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟังก็หายกริ้ว ตรัสสรรเสริญว่าสมควรแล้ว จึงตรัสสั่งให้หากองทัพพระยาโกษาธิบดีกับกองทัพพระยาอภัยรณฤทธิ์กลับคืนมาพระนคร การที่จะตีกรุงกัมพูชานั้นให้ระงับไว้ก่อน.

ถึงปีชาด พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีกำลังทรงปรารภที่จะตีหัวเมืองเหนือ พอได้ข่าวมาถึงกรุงธนบุรีว่า เมื่อเดือน ๖ ปีชาด เจ้าพระฝางให้กองทัพลงมาลาดตระเวนถึงเมืองอุไทยธานีและเมืองไชยนาท เป็นทำนองจะคิดลงมาตีกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เตรียมกองทัพจะยกไปตีหัวเมืองเหนือในปีชาดนั้น ขณะนั้น (ฮอลันดา) เมืองยะกะตราส่งปืนใหญ่มาถวาย และแขกเมืองตรังกานูก็เอาปืนคาบศิลาเข้ามาถวาย ๒,๐๐๐ กะบอก[๑] พอเหมาะแก่

---

๑ การถวายเครื่องศัสตราวุธอย่างนี้ ที่จริงเป็นการขายโดยทางอ้อม เพราะเมื่อทรงรับไว้แล้วเป็นประเพณีที่ต้องพระราชทานของตอบแทนถึงราคาของถวาย พระราชทานงาช้างบ้างดีบุกบ้าง ฝางบ้าง คิดตามราคาซื้อขายในประเทศนี้ ผู้ถวายของได้กำไรทั้งในราคาของที่ลงทุนซื้อมาถวาย และในราคาของพระราชทานตอบแทน เมื่อเอาไปขายประเทศอื่น ด้วยเหตุนี้พวกพ่อค้าทราบว่าต้องพระราชประสงค์สิ่งใดจึงพอใจหามาถวาย.

พระราชประสงค์ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จโดยกระบวนทัพเรือ ยกออกจากพระนครเมื่อณวันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๑๔ ค่ำ จะไปประชุมพลที่เมืองนครสวรรค์หรือเมืองไหนหาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่ากระบวนทัพที่ยกขึ้นไปตีหัวเมืองเหนือคราวนี้จัดเป็น ๓ ทัพ ทัพที่ ๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จโดยกระบวนเรือเป็นทัพหลวง จำนวนพล ๑๒,๐๐๐ เวลานั้นพระยายมราชที่เคยเป็นนายทัพคราวตีเมืองนครศรีธรรมราชถึงอสัญญกรรม พระยาอนุชิตราชา (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยายมราช ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นทัพที่ ๒ ยกขึ้นไปทางบกข้างฟากตะวันออกลำน้ำแควใหญ่ พระยาพิไชยราชา ถือพล ๕,๐๐๐ เป็นทัพที่ ๓ ยกขึ้นไปทางบกข้างฟากตะวันตก.

ฝ่ายเจ้าพระฝางรู้ว่ากองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไป จึงให้หลวงโกษายังซึ่งเคยเป็นนายทัพมารบกับพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ตำบลเกยไชย เมื่อครั้งยังเป็นนายทหารของเจ้าพิษณุโลกเรืองนั้น คุมกองทัพลงมาตั้งรับอยู่ที่เมืองพิษณุโลก กองทัพหลวงของพระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลกเมื่อณวันเสาร์ เดือน ๙ แรม ๒ ค่ำ มีรับสั่งให้ปล้นเมืองในค่ำวันนั้นก็ได้เมืองพิษณุโลก หลวงโกษายังหนีออกจากเมืองไปรวบรวมพล ตั้งค่ายหมายจะคอยต่อสู้อยู่ที่บ้านกะโทก แต่ไพร่พลแตกหนีกระจัดกระจายไปเสียมาก หลวงโกษายังเห็นเหลือกำลังก็ทิ้งค่ายหนีกลับขึ้นไปยังเมืองสวางคบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองพิษณุโลกแล้ว กองทัพบกยังขึ้นไปไม่ถึงทั้ง ๒ ทัพ ด้วย

เป็นฤดูฝนหนทางบกเดินลำบาก จึงประทับรออยู่ที่เมืองพิษณุโลก ๕ วัน กองทัพพระยายมราชจึงขึ้นไปถึง ต่อมาอีก ๒ วันกองทัพพระยาพิไชยราชาก็ขึ้นไปถึง มีรับสั่งให้จ่ายสะเบียงอาหารแล้ว ให้กองทัพบกรีบยกตามข้าศึกที่แตกหนีขึ้นไปยังเมืองสวางคบุรีพร้อมกันทั้ง ๒ ทาง แต่กองทัพเรือยังไม่ยกขึ้นไป ด้วยทรงพระราชดำริว่าเวลานี้น้ำในแม่น้ำยังน้อย หนทางต่อขึ้นไปลำน้ำแคบตลิ่งสูงทั้ง ๒ ฟาก ถ้าข้าศึกมาดักทาง ทัพเรือจะรบพุ่งยังเสียเปรียบ แต่ดำรัสว่าไม่ช้าดอกน้ำเหนือคงหลากมา คงได้ยกขึ้นไปตามกัน พอ ๒-๓ วันน้ำก็หลากดังทรงพยากรณ์ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จยกกองทัพขึ้นไปจากเมืองพิษณุโลก.

ฝ่ายกองทัพพระยายมราช พระยาพิไชยราชา ยกขึ้นไปถึงเมืองสวางคบุรีก็เข้าล้อมเมืองไว้ พวกชาวเมืองเห็นกองทัพกรุงธนบุรีมีกำลังสามารถ ฤทธิ์เดชของเจ้าพระฝางต้านทานไม่ไหว ก็พากันครั่นคร้ามไม่กล้าหาญดังแต่ก่อน เจ้าพระฝางเห็นเหลือกำลังที่จะรบพุ่งเอาชัยชะนะก็ได้แต่รักษาเมืองมั่นไว้ ขณะนั้นช้างของเจ้าพระฝางตกถูกเป็นช้างพังเผือกตัว ๑ เจ้าพระฝางคิดเห็นว่าช้างเผือกเกิดขึ้นในเวลาข้าศึกล้อมเมือง เป็นของเกิดสำหรับบุญบารมีข้าศึกยิ่งท้อใจ ต่อสู้อยู่ได้ ๓ วันก็พาสมัครพรรคพวกยกออกจากเมืองในเวลากลางคืน ตีหักหนีไปข้างทิศเหนือกองทัพติดตามหาได้ตัวเจ้าพระฝางไม่ ได้แต่ช้างเผือกมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรี.

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้หัวเมืองหนือแล้ว ก็ได้เมืองขึ้นของ

กรุงศรีอยุธยาในราชอาณาเขตต์ทั้งหมด ยังขาดแต่เมืองตะนาวศรี และเมืองมะริดที่ตกอยู่กับพะม่า กับกรุงกัมพูชาและเมืองมะลายูประเทศราชยังตั้งแข็งเมืองอยู่ พระเจ้ากรุงธนบุรีประทับจัดการปกครองหัวเมืองเหนือยู่ตลอดฤดูน้ำ ให้เกลี่ยกล่อมราษฎรที่แตกฉานซ่านเซ็นให้กลับมาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม แล้วสำรวจจำนวนไพร่พลเมืองเหนือทั้งปวง เมืองพิษณุโลกมีพลเมือง ๑๕,๐๐๐ คน เมืองสวรรคโลกมี ๗,๐๐๐ คน เมืองพิไชย (รวมทั้งเมืองสวางคบุรี) มี ๙,๐๐๐ คน เมืองสุโขทัยมี ๕,๐๐๐ คน เมืองกำแพงเพ็ชร์กับเมืองนครสวรรค์มีเมืองละ ๓,๐๐๐ คนเศษ จึงทรงตั้งข้าราชการซึ่งมีบำเหน็จความชอบในการสงครามครั้งนั้น คือพระยายมราช (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) ให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์พิษณวาธิราช อยู่ว่าราชการเมืองพิษณุโลก[๑] ให้พระยาพิไชยราชาเป็นเจ้าพระยา ว่าราชการเมืองสวรรคโลก ให้พระยาสีหราชเดโชไชยเป็นพระยาพิไชย ให้พระยาท้ายน้ำเป็นพระยาสุโขทัย ให้พระยาสุรบดินทร์เมืองไชยนาทเป็นพระยากำแพงเพ็ชร์ ให้พระยาอนุรักษ์ภูธรเป็นพระยานครสวรรค์ และเจ้าพระยาจักรีแขกนั้นอ่อนแอในการสงครามครั้งนั้น มีรับสั่งให้เอาออกเสียจากตำแหน่งสมุหนายก คงเป็นแต่เจ้าพระยาจักรี แล้วทรงตั้งพระยาอภัยรณฤทธิ์ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

---

๑ ผู้ว่าราชการเมืองเอก คือเจ้าพระยาพิษณุโลกและเจ้าพระยานครศรีธรรมราช แต่ก่อนมียศสูงกว่าเสนาบดีชั้นจตุสดมภ์.

จุฬาโลก) เป็นพระยายมราช และให้บัญชาการกระทรวงมหาดไทยแทนสมุหนายกด้วย ครั้นจัดการหัวเมืองเหนือเสร็จแล้วจึงเสด็จกลับลงมายังกรุงธนบุรี.

ในเวลานั้นพะม่าปกครองเมืองเชียงใหม่อยู่ พระเจ้าอังวะตั้งให้อภัยคามณีซึ่งได้เลื่อนยศขึ้นเป็นโปมะยุง่วน [๑] เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่มาแต่กรุงเก่ายังไม่เลิย เมื่อกองทัพกรุงธนบุรีขึ้นไปตีเมืองสวางคบุรี มีพวกเจ้าพระฝางหนีไปพึ่งพะม่าทางเมืองเชียงใหม่ โปมะยุง่วนได้ท่วงทีที่จะแผ่อาณาเขตต์ต่อลงมา เพราะไทยพวกเมืองสวางคบุรีไปเข้าด้วย จึงยกกองทัพลงมาตีเมืองสวรรคโลกเมื่อเดือน ๓ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๓๓ ขณะนั้นเจ้าพระยาพิไชยราชาพึ่งไปอยู่เมืองสวรรคโลกยังไม่ถึง ๓ เดือน กำลังรี้พลยังมีน้อย แต่เมืองสวรรคโลกมีป้อมปราการสร้างไว้แต่โบราณมั่นคง เจ้าพระยาพิไชยราชาจึงรักษาเมืองมั่นไว้แล้วบอกหัวเมืองใกล้เคียงขอกำลังไปช่วยรบพะม่า ทัพพะม่าที่ยกมาตีเมืองสวรรคโลกคราวนั้นเป็นแต่ทัพพะม่าเมืองเชียงใหม่รี้พลเป็นคนพื้นเมืองโดยมาก เป็นแต่พะม่าควบคุมมา เห็นพวกชาวเมือง

---

๑ โปมะยุง่วนคนนี้ในหนังสือเก่าเรียกชื่อหลายอย่าง ที่จริงเดิมเป็นที่อภัยคามณี เรียกกันว่าอาปรกามณีก็มี ครั้นเมื่อเลื่อนยศเป็นมะยิหวุ่น เรียกกันว่ามะยิหวุ่นก็มี เอาคำโบอันแปลว่านายทัพต่อเข้าข้างหน้าชื่อ เรียกว่าโบมะยิหวุ่น จึงกลายเป็นโปมะยุง่วนก็มี ข้าพเจ้าเรียกโปมะยุง่วนให้ตรงกับหนังสือพระราชพงศาวดาร.

สวรรคโลกไม่สู้ก็ล้อมเมืองไว้ ครั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาพิไชย พระยาสุโขทัย ยกกองทัพไปถึงเข้าค็กระหนาบ กองทัพพะม่าก็แตกพ่ายหนีไปหมด ในคราวนี้หาต้องร้อนถึงกองทัพกรุงธนบุรีไม่.

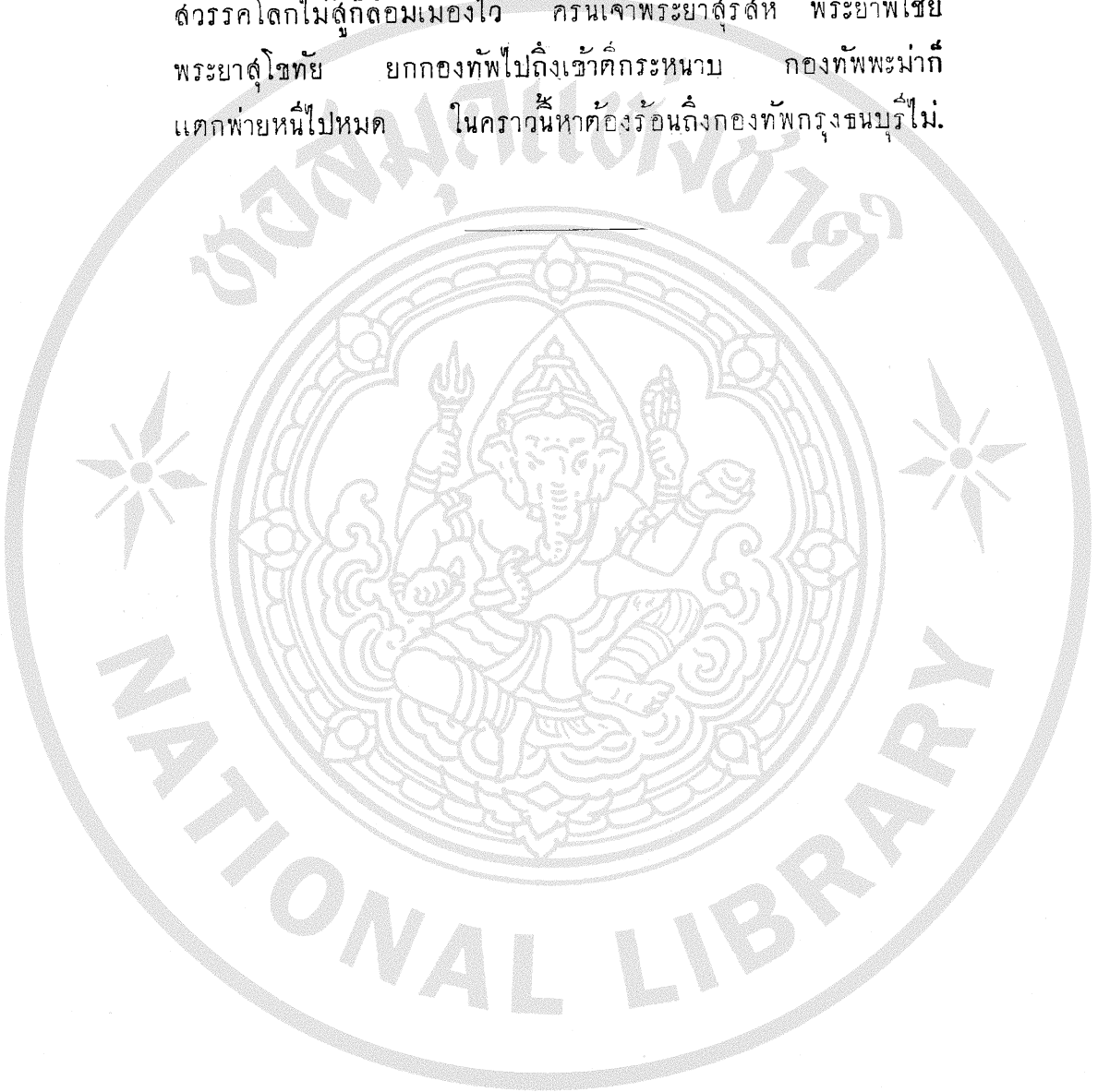
ห้องสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

สงครามครั้งที่ ๔ คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก ปีขาล พ.ศ. ๒๓๑๓

เรื่องพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ พิเคราะห์ดูในรายวันการทัพที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เห็นได้ว่าเป็นการต่อเนื่องกับเรื่องพะม่าตีเมืองสวรรคโลก ที่กล่าวมาแล้ว ด้วยปรากฏว่าโปมะยุง่วนมาล้อมเมืองสวรรคโลก เมื่อเดือน ๓ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๑๓ ถึงเดือน ๔ ปีขาลนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จยกกองทัพออกจากพระนครไปตีเมืองเชียงใหม่ รายการในระหว่างนั้นจะพอสันนิษฐานได้ว่า เมื่อเจ้าพระยาพิไชยราชาได้ทราบข่าวว่าพะม่าจะยกกองทัพมาคงมีใบบอกลงมายังกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อพะม่ายกกองทัพมาถึงเมืองสวรรคโลกก็คงบอกตามลงมาอีกครั้งหนึ่ง ใบบอกเห็นจะมาถึงกรุงธนบุรีในเดือน ๓ ขณะนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพหลวงกลับลงมาจากเมืองเหนือ พึ่งมาถึงกรุงธนบุรีไม่ช้านัก ผู้คนและพาหนะกองทัพเห็นจะยังไม่ทันกระจัดกระจายไป ครั้นได้ทราบความตามใบบอกว่า โปมะยุง่วนเจ้าเมืองเชียงใหม่ยกมาเองก็ทรงพระวิตกด้วยหัวเมืองเหนือพึ่งตีได้ใหม่ ๆ ผู้คนพลเมืองยังไม่เป็นปึกแผ่น และยังไว้ใจไม่ได้ทีเดียว เพราะเป็นข้าศึกกันมาไม่ช้านัก ด้วยเหตุนี้ จึงรวบรวมผู้คนเข้ากองทัพหลวงเสด็จยกกลับขึ้นไปอีกในเดือน ๔ ปีขาล เมื่อเสด็จขึ้นไปถึงกลางทาง เห็นจะเกือบถึงเมืองนครสวรรค์ จึง

ทรงทราบว่าพวกเจ้าเมืองเหนือได้ช่วยกันรบพุ่งตีพะม่าแตกหนีไปหมดแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่เสด็จกลับลงมาพระนคร เลยยกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองพิไชย เรียกกองทัพหัวเมืองเข้าสมทบแล้วเสด็จเลยไปตีเมืองเชียงใหม่ รายการเห็นจะเป็นดังกล่าวมานี้.

เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ ทำนองจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่า กำลังพะม่าที่เมืองเชียงใหม่ไม่สู้มากมายใหญ่หลวงนัก ทางเมืองอังวะก็กำลังคิดศึกจีนยังจะส่งกำลังมาช่วยไม่ได้ พะม่าเมืองเชียงใหม่แตกไปจากเมืองสวรรคโลกใหม่ ๆ กำลังครั่นคร้าม ถ้าคิดตามขึ้นไปทันทีบางทีจะตีเมืองเชียงใหม่ได้ อนึ่งกองทัพที่จะไปตีเมืองเชียงใหม่ ทั้งทัพหลวงและทัพหัวเมืองก็มีพร้อมอยู่แล้ว ไม่ต้องกะเกณฑ์ผู้คนมาใหม่ เป็นแต่จะสั่งให้ยกต่อขึ้นไป ถ้าตีเมืองเชียงใหม่ได้สำเร็จก็จะเป็นประโยชน์อย่างสำคัญ เหมือนกับตัดกำลังพะม่ามิให้มาทำร้ายได้เหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า โดยหากจะตีเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ ก็ยังเป็นประโยชน์ที่จะได้รู้ภูมิลำเนาไว้สำหรับคิดการข้างหน้าต่อไป คงเป็นเพราะทรงพระราชดำริดังว่ามานี้ จึงยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่เมื่อต้นปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๕.

กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ ตั้งประชุมพลที่เมืองพิไชย รวมจำนวนพลได้ ๑๕,๐๐๐ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นนายทัพหน้าคุมพลหัวเมืองยกไปก่อน แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จเป็นจอมพลยกกองทัพหลวงตามไป เดินทัพไปทางเมืองสวรรคโลก เมืองเถินและเมืองลี้ ครั้งนั้นพวกเจ้าเมืองรายทาง มี

พระยาแพร่มังไชยเป็นต้น มาสวามิภักดิ์ก็มาก ที่ไม่มาสวามิภักดิ์ก็มิได้ต่อสู้ กองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไปถึงเมืองลำพูนได้โดยสะดวก ฝ่ายโปมะยุง่วนเห็นข้าศึกยกขึ้นไปได้รวดเร็วก็ไม่มาต่อสู้กลางทาง เป็นแต่แต่งกองทัพให้ออกมาตั้งค่ายรับอยู่นอกเมือง กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ยกขึ้นไปถึงค่ายนั้นแตก โปมะยุง่วนให้กองทัพถอยกลับเข้าเมือง ตั้งรักษาป้อมปราการไว้มั่นคง กองทัพกรุงธน ฯ ก็เข้าไปตั้งล้อมเมืองไว้ แล้วเข้าปล้นเมืองครั้ง ๑ รบกันกลางคืนตั้งแต่เวลา ๓ นาฬิกา จนรุ่งสว่างเข้าเมืองไม่ได้ก็ต้องถอยกลับออกมา พระเจ้ากรุงธนบุรีดำรัสว่าเมืองเชียงใหม่มีป้อมปราการมั่นคงนัก จึงมีคำปรัมปรากล่าวกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาว่า พระมหากษัตริย์พระองค์ใดเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรกคงตีไม่ได้ ต้องตีครั้งที่ ๒ จึงจะได้ดังนี้ กองทัพที่ยกขึ้นไปครั้งนั้นก็รีบรวบรวมยกไปโดยบัจจุบันทันด่วน ทั้งจำนวนพลและสะเบียงอาหารไม่พอจะทำการขับเคี่ยวตีเอาเมืองเชียงใหม่ได้ ก็สมกับคำพยากรณ์อยู่แล้ว เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ได้ ๙ วัน จึงดำรัสสั่งให้ถอยทัพกลับมา.

ครั้งนั้นโปมะยุง่วนเห็นไทยถอยทัพได้ก็ให้กองทัพออกติดตามตี พวกพะม่าก้าวสะกัดยิงกองทัพหลังระส่ำระสายตื่นแตกมาจนถึงกองทัพหลวง พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นกองทัพหลังเสียทีข้าศึกก็เสด็จลงไปคุมกองหลัง ทรงพระแสงดาบเข้าสู้รบข้าศึกเอง พวกนายไพร่พลทหารก็กลับใจได้ เข้ารุกรบข้าศึกถึงตะลุมบอน ข้าศึกต้านทานไม่ไหวก็ถอยหนีกลับไป แต่นั้นกองทัพกรุงธน ฯ ก็กลับมาได้โดยสะดวก

พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับมาลงเรือพระที่นั่งที่เมืองพิไชย แล้วก็ต่องลงมายังพระนคร.

ฝ่ายกรุงกัมพูชา ตั้งแต่กองทัพไทยถอยมาจากเมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ เมื่อต้นปีชาล พ.ศ. ๒๓๑๓ สมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเข้าพระทัยว่า คงมีเหตุการณ์อย่างไรเกิดขึ้นในเมืองไทยก็คอยตรับฟังอยู่ ครั้นต่อมาได้ข่าวว่าพะม่ายกกองทัพลงมาทางเมืองเหนือ ก็คาดว่าไทยคงจะแพ้พะม่าอีก เห็นเป็นท่วงทีจึงให้นักพระโสทศเจ้าเมืองเปรียมยกกองทัพมาตีเมืองตราษเมืองจันทบุรีเมื่อปลายปีชาล[1] เวลานั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ แต่กองทัพเมืองจันทบุรีตีกองทัพเขมรแตกกลับไป พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับลงมาจากเมืองเชียงใหม่ ทรงชัดเคืองเขมร ครั้นพักรี้พลหายเหนื่อยแล้วถึงปลายฤดูฝนก็ให้เตรียมทัพไปตีกรุงกัมพูชา ครั้งนั้นเจ้าพระยาจักรีแขกไปตามเสด็จเมืองเหนือกลับมาถึงอสัญญกรรม จึงทรงตั้งพระยายมราช (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ซึ่งรั้งตำแหน่งสมุหนายก เป็นเจ้าพระยาจักรีเต็มตำแหน่ง และตั้งพระยาราชบังสันบุตรเจ้าพระยาจักรีแขกเป็นพระยายมราช แล้วดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพยกคุมพล ๑๐,๐๐๐ ยกไปทางเมืองปราจีนบุรี พาพระรามราชาไปในกองทัพสำหรับจะได้เกลี้ยกล่อมพวก

---

๑ เรื่องเขมรมาตีเมืองตราษเมืองจันทบุรี มีในราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แต่หามีในหนังสือพระราชพงศาวดารไม่.

เขมรด้วย ให้กองทัพบกตีเมืองพระตะบองเมืองโพธิสัตว์เข้าไปจนถึงเมืองบันทายเพ็ชร์ ซึ่งเป็นราชธานีของกรุงกัมพูชา ส่วนกองทัพเรือมีจำนวนเรือรบ ๑๐๐ ลำ เรือทะเล ๑๐๐ ลำจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ ให้พระยาโกษาธิบดีเป็นกองหน้า พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จเป็นจอมพลในกองหลวง ยกออกจากพระนครเมื่อแรมเดือน ๑๑ ไปประทับที่ปากน้ำเมืองจันทบุรี ให้พระยาโกษาธิบดีกองหน้ายกลงไปตีเมืองกำพงโสมก่อน ต่อมาอีก ๖ วันพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยกกองทัพหลวงตามลงไป เสด็จไปถึงปากน้ำเมืองบันทายมาศเมื่อณวันพฤหัสบดีเดือน ๑๒ ขึ้น ๘ ค่ำ ให้เกลี้ยกล่อมพระยาราชาเศรษฐีเจ้าเมืองบันทายมาศให้มาอ่อนน้อมโดยดี พระยาราชาเศรษฐีไม่มาอ่อนน้อม จึงมีรับสั่งให้ตีเมืองบันทายมาศก็ได้เมืองเมื่อณวันอังคาร ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๒ นั้น พระยาราชาเศรษฐีเจ้าเมืองลงเรือหนีออกทะเลไปได้ ครั้นได้เมืองบันทายมาศแล้วจึงเสด็จยกกระบวนทัพเรือเข้าคลองขุดไปยังเมืองพนมเบี้ญ.

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรียกกองทัพบกลงไป ตีได้เมืองพระตะบองเมืองโพธิสัตว์ และเมืองบริบูรณ์เข้าไปโดยลำดับ ยังแต่จะถึงเมืองบันทายเพ็ชร์ สมเด็จพระนารายณ์ราชาเห็นว่าจะสู้รบต้านทานไม่ไหว ก็ทิ้งเมืองบันทายเพ็ชร์อพยพครอบครัวหนีไปเมืองบาพนม เจ้าพระยาจักรีได้เมืองบันทายเพ็ชร์ ให้พระรามราชาตั้งเกลี้ยกล่อมผู้คนอยู่ที่นั้นแล้ว ก็ลงไปเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เมืองพนมเบี้ญ จึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกกองทัพตามไปยังเมืองบาพนม แล้วเสด็จ

ยกกองทัพหลวงตามไป ไปได้ความว่าสมเด็จพระนารายณ์ราชาหนึ่งลงไปเมืองญวนแล้วก็เสด็จกลับมาประทับอยู่ที่เมืองพนมเบี้ญ.

ฝ่ายพระยาโกษาธิบดีได้เมืองกำพงโสมแล้ว จะไปตีเมืองกำปอดต่อไป แต่พระยาบังกลิมาเจ้าเมืองกำปอดมายอมอ่อนน้อมโดยดี จึงพาพระยาบังกลิมามาเฝ้าณเมืองพนมเบี้ญ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีก็ยกไปถึงเมืองบาพนมไม่มีใครต่อสู้ ครั้นจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้วก็กลับมาเฝ้าที่เมืองพนมเบี้ญเหมือนกัน พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมอบกรุงกัมพูชาแก่พระรามราชาแล้ว ก็เลิกทัพกลับคืนมาพระนครในเดือนอ้าย ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๕.

ครั้นกองทัพกรุงธนบุรีกลับมาแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ก็ขอกำลังญวนป้องกันตัว กลับขึ้นมาตั้งอยู่ที่แพรกปรักปรัด แต่กองทัวไทยไม่กล้ามาอยู่เมืองบันทายเพ็ชร์อย่างเดิม ฝ่ายพระรามราชาก็ตั้งอยู่ณเมืองกำปอดไม่กล้าขึ้นไปอยู่เมืองบันทายเพ็ชร์ด้วยกลัวญวน หัวเมืองในกรุงกัมพูชาจึงแยกกันเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายใต้ขึ้นแก่สมเด็จพระนารายณ์ ฝ่ายเหนือขึ้นแก่พระรามราชา เป็นดังนี้มาจนพวกไกเซินเป็นกบฏขึ้นในเมืองญวน ราชวงศ์ญวนเสียบ้านเมืองแก่พวกกบฏ สมเด็จพระนารายณ์ไม่ได้อำนาจญวนอุดหนุนก็ว้าเหว่ จึงให้มาว่ากล่าวกับพระรามราชาขอประนีประนอมจะยอมให้พระรามราชาครองกรุงกัมพูชา ส่วนสมเด็จพระนารายณ์จะลดลงมาเป็นที่ ๒ พระรามราชาก็บอกเข้ามายังกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบก็ทรงพระโสมนัส จึงโปรดให้อภิเษกนักองค์นนท์เป็นสมเด็จพระ

รามราชา พระเจ้ากรุงกัมพูชา ทรงตั้งนักองค์ตน ซึ่งเป็นสมเด็จพระนารายณ์ให้เป็นที่มหาอุปโยราช และให้นักองค์ธรรม เป็นที่มหาอุปราช แต่นั้นกรุงกัมพูชาก็เป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงธนบุรี เหมือนอย่างเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนมา.

ชมรมหอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

สงครามครั้งที่ ๕ คราวพะม่าตีเมืองพิไชยครั้งที่ ๑
ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๑๕

สงคราม ๒ ครั้งต่อไปนี้ รบกันแต่เล็กน้อย พิเคราะห์ดูเค้าเงื่อน ดูเหมือนจะเกิดขึ้นเพราะนายทัพพะม่าทะนงใจ มิใช่พะม่าตั้งใจจะมาทำศึกสงครามโตใหญ่อย่างใด.

เรื่องราวมูลเหตุของการสงครามครั้งนี้ปรากฏว่า เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๔ ในแว่นแคว้นกรุงศรีสัตนาคนหุต เจ้าสุริยวงศ์ซึ่งเป็นเจ้าเมืองหลวงพระบางเกิดวิวาทกับเจ้าบุญสารซึ่งเป็นเจ้าเวียงจันท์ เจ้าหลวงพระบางยกกองทัพลงไปตีเมืองเวียงจันท์ เจ้าเวียงจันท์เกรงจะสู้พวกเมืองหลวงพระบางไม่ไหว ให้ไปทูลพระเจ้าอังวะขอกำลังมาช่วย ขณะนั้นพอเสร็จศึกจีนพระเจ้ามังระจึงให้ชักชิงโบเป็นกองหน้าโปสุพลาเป็นแม่ทัพคุมกองทัพพะม่า รวมจำนวนพล ๕,๐๐๐ มาช่วยเมืองเวียงจันท์ เจ้าหลวงพระบางลงไปล้อมเมืองเวียงจันท์อยู่ ทราบว่าพะม่ายกกองทัพมาช่วยเจ้าเมืองเวียงจันท์ ก็ต้องถอยทัพกลับมารักษาเมืองหลวงพระบาง ด้วยเมืองหลวงพระบางอยู่ต้นทางที่พะม่าจะยกไปเมืองเวียงจันท์ โปสุพลาจึงยกกองทัพไปตีเมืองหลวงพระบาง เจ้าสุริยวงศ์สู้ไม่ได้ก็ยอมอ่อนน้อมต่อพะม่า พระเจ้าอังวะได้เมืองหลวงพระบางแล้ว ยังไม่ให้กองทัพโปสุพลากลับไปเมืองพะม่า สั่งให้ลงมาตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ คอยป้องกันเมืองเผื่อไทยจะยกขึ้นไป

ตีอีก โปสุพลาจึงเดินทัพมาทางเมืองน่าน ครั้นมาใกล้แดนไทย ท่านองจะเบื่นเพราะโปสุพลาอยากจะใคร่อวดฝีมือทหารของตน ข่ม โปมะยุง่วนเจ้าเมืองเชียงใหม่ ด้วยรู้ว่าโปมะยุง่วนเคยมาเสียทีไทย ที่เมืองสวรรคโลก จึงแบ่งกองทัพพะม่าให้ชิกชิงโบนายทัพหน้า[๑] คุมมาตีทัพเมืองไทยที่ปลายแดน ชิกชิงโบยกเข้ามาที่เมืองลับแล ไม่มีใครจะต่อสู้ ก็ได้เมืองลับแลโดยง่าย พะม่าเก็บทรัพย์จับ ผู้คนได้ที่เมืองลับแลไม่พอต้องการ จึงยกเลยเข้ามาตีเมืองพิไชย เมื่อฤดูแล้งปลายปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๑๕ รี้พลเมืองพิไชยเวลานั้น ยังมีน้อย พระยาพิไชยจึงรักษาเมืองมั่นไว้ยังไม่ออกไปรบ บอก มาขอกำลังเมืองพิษณุโลกขึ้นไปช่วย เจ้าพระยาสุรสีห์ก็รับเกณฑ์ กองทัพยกขึ้นไปยังเมืองพิไชย ขณะนั้นพะม่าตั้งค่ายอยู่ที่วัดเอกา กองทัพเมืองพิษณุโลกขึ้นไปถึงก็เข้าตีค่ายพะม่า ฝ่ายพระยาพิไชย ก็ยกออกมาตีกระหนาบอีกด้าน ๑ ได้รบพุ่งกันถึงใช้อาวุธสั้นฟันแทง เป็นตะลุมบอน กองพะม่าต้านทานไม่ไหวก็แตกหนีไปเมืองเชียงใหม่.

เรื่องสงครามครั้งนี้หามีในพงศาวดารพะม่าไม่ ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าตัวโปสุพลายกมาเอง ข้าพเจ้าพิจารณาดูรายการรบ เห็นว่าแพ้ง่ายนัก คงมิใช่ทัพใหญ่ จึงเข้าใจว่าจะเบื่นแต่โปสุพลาแบ่งกำลังให้นายทัพรองยกมา มาเสียทีตัวโปสุพลาจึงยกมาเองอีกคราว ๑ ซึ่งจะปรากฏต่อไปข้างหน้า.

---

๑ ที่ว่าชิกชิงโบครั้งนี้ เบื่นการคาดคะเน.

สงครามครั้งที่ ๖ คราวตีเมืองพิไชยครั้งที่ ๒
ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๑๖

เรื่องสงครามครั้งนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารปรากฏแต่วันรบ หามีรายการพิศดารไม่ จะต้องกล่าวโดยคาดคะเน ตั้งแต่เหตุที่เกิดสงครามเบื้องต้นไป.

มีความปรากฏว่า เมื่อต้นปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๓๑๖ พวกเมืองเวียงจันท์เกิดวิวาทกันขึ้นเอง เมืองเวียงจันท์เคยขอกำลังพะม่ามาช่วยเมื่อคราวเจ้าหลวงพระบางมาล้อมเมืองเมื่อปีก่อน คราวนี้พวกหนึ่งจึงให้ไปบอกโปสุพลาที่เมืองเชียงใหม่ขอกำลังพะม่าไปช่วยอีก โปสุพลายกกองทัพไประงับวิวาทค้างฤดูฝนอยู่ที่เมืองเวียงจันท์ เกิดไม่ไว้ใจเจ้าบุญสารเจ้านครเวียงจันท์ จึงบังคับให้ส่งบุตรธิดากับเสนาบดีผู้ใหญ่ไปเป็นตัวจำนำอยู่ที่เมืองอังวะ ครั้นสิ้นฤดูฝน โปสุพลายกกองทัพกลับมาจากเมืองเวียงจันท์ จึงเลยมาตีเมืองพิไชย.

เหตุที่โปสุพลาเลยมาตีเมืองพิไชยคราวนี้ อาจจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ ทำนองโปสุพลาจะได้ทราบความมาจากเมืองอังวะว่า พระเจ้ามังระกะจะให้เป็นแม่ทัพยกลงมาตีกรุงธนบุรีทาง ๑ ดังเรื่องจะปรากฏต่อไปข้างหน้า โปสุพลาประสงค์จะลองฝีมือไทยที่ว่ารบพุ่งเข้มแข็งขึ้นกว่าแต่ก่อนอย่างไร ด้วยเชื่อว่าวีรพลของตนได้รบพุ่งชำนาญศึก เคยมีชัยชะนะได้เมืองหลวงพระบางมา อย่าง

ไร ๆ ก็คงจะสู้ไทยที่เมืองพิไชยได้ ถ้ามิได้เป็นด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ บางทีจะเป็นเพราะโปสุพลามีความอัปยศอดสู ที่รี้พลของตนมาแตกหนีไปจากเมืองพิไชยเมื่อปีมะโรง จึงยกมาแก้มือเองก็เป็นได้.

ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พอสิ้นฤดูฝนในปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๓๑๒ โปสุพลาก็ยกกองทัพมาหมายจะมาตีเมืองพิไชยอีก แต่คราวนี้ฝ่ายไทยรู้ตัวก่อน ด้วยเจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาพิไชยคาดว่าพะม่าคงจะยกมาอีก ให้คอยระวังสืบสวนอยู่มิได้ประมาท ครั้นรู้ว่าโปสุพลายกกองทัพมา ก็ชวนกันยกกองทัพไปตั้งซุ่มสะกัดอยู่ณที่ไชยภูมิในกลางทาง กองทัพพะม่ายกมาถึง เจ้าพระยาสุรสีห์กับพระยาพิไชยออกระดมตี ได้รบกันเป็นสามารถ ฝ่ายไทยได้ที่ไชยภูมิได้เปรียบพะม่า ก็ตีทัพโปสุพลาแตกกลับไปเมื่อณวันอังคารเดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ ปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๓๑๒.

รบกันครั้งนี้ เมื่อเช้าประจัญบานพระยาพิไชยถือดาบ ๒ มือเข้าไล่ฟันพะม่าจนดาบหัก เลื่องฦๅชื่อเสียงถึงเรียกชื่อกันว่าพระยาพิไชยดาบหักแต่นั้นมา เรื่องพะม่ามาตีเมืองพิไชยหมดเพียงเท่านี้.

สงครามครั้งที่ ๗ คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ครั้งที่ ๒
ปีมะเมีย พ. ศ. ๒๓๑๗

พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้ เพราะทราบว่าพะม่าเตรียมจะมาตีกรุงธนบุรี แท้จริงตั้งแต่พระเจ้ามังระได้ทราบว่า พระยาตากตั้งตัวเป็นกษัตริย์ขึ้นในเมืองไทยก็คิดจะมาปราบปราม แต่มีศึกจีนมาติดเมืองพะม่า พระเจ้ามังระต้องทำสงครามกับจีนจึงได้รอมา ครั้นเสร็จศึกจีนเมื่อปีเถาะ พ. ศ. ๒๓๑๔ และได้ทราบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พระเจ้าอังวะเห็นว่าถ้ารั้งรอต่อไปไทยจะกำเริบนัก จึงตั้งต้นคิดการที่จะมาตีเมืองไทยหมายจะทำเล่ห์ให้ยับเยินอย่างคราวตีกรุงศรีอยุธยาอีกสักครั้ง ๑ ความคิดของพระเจ้าอังวะที่จะมาตีเมืองไทยครั้งนี้ จะใช้ยุทธวิธีอย่างเดียวกับเมื่อครั้งตีกรุงศรีอยุธยาได้ คือจะให้กองทัพยกลงมาจากเชียงใหม่ทาง ๑ และให้ยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทาง ๑ คือหัวเมืองเข้ามาประจบกันที่กรุงธนบุรี ครั้นถึงปีมะโรงเจ้าหลวงพระบางกับเจ้าเวียงจันท์วิวาทกัน เจ้าเวียงจันท์ให้ไปขอกำลังพะม่ามาช่วย พระเจ้าอังวะให้โปสุพลายกกองทัพมาช่วยเมืองเวียงจันท์ ดังกล่าวมาแต่ก่อนแล้ว ครั้นโปสุพลามีชัยได้เมืองหลวงพระบาง พระเจ้า

อังวะเห็นเบื้นท่วงทีที่จะคิดอ่านตีเมืองไทยต่อไป จึงสั่งให้โปสุพลา[๑] ลงมาตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เพื่อจะกำกับมิให้กองทัพไทยยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่เสียชั้น ๑ ก่อน แล้วจะส่งกำลังเพิ่มเติมเข้ามา ให้โปสุพลาเบื้นตัวแม่ทัพที่จะยกลงมาตีกรุงธนบุรีทางเมืองเชียงใหม่ ส่วนกองทัพที่จะยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์นั้น พระเจ้าอังวะให้ปะกันหวุ่น[๒] ซึ่งได้เลื่อนขึ้นเบื้นเจ้าเมืองเมาะตมะ ตำแหน่งเทศาภิบาลมณฑลหัวเมืองมอญฝ่ายใต้เบื้นแม่ทัพ ปะกันหวุ่นได้รับสั่งจึงให้ลงมือตระเตรียมการแต่ในปีมะเส็ง พ. ศ. ๒๓๑๗ ให้เกณฑ์มอญตามหัวเมือง ที่ต่อแดนไทย ๓,๐๐๐ คนมอบให้แพกีจา กับทหารพะม่า ๕๐๐ คุมมาทำทางที่กองทัพจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เพราะทางนั้นที่ตอนจะข้ามเขาบรรทัดเบื้นทางกันดาร จึงคิดจะตั้งยุ้งฉางวางสะเบียงไว้ตามระยะทางตั้งแต่เชิงเขาข้างแดนพะม่ามาจนตำบลสามสบท่าดินแดงในแดนไทย มิให้กองทัพต้องขนสะเบียงอาหารมาด้วยในตอนนั้น.

---

๑ พงศาวดารพะม่าเรียกโปสุพลาว่า เนเมียวสีหบดี ชื่อนี้เหมือนกับแม่ทัพที่ตีกรุงศรีอยุธยาได้ แม่ทัพคนนั้นเมื่อพระเจ้าอังวะปูนบำเหน็จได้เลื่อนให้เบื้นที่ศรีอยุธยาหวุ่น เพราะฉะนั้นคงเลื่อนโปสุพลาเบื้นเนเมียวสีหบดีเมื่อได้เมืองหลวงพระบาง แต่ข้าพเจ้าจะเรียกในหนังสือนี้ ว่าโปสุพลาตามพระราชพงศาวดารต่อไป มิให้ยากแก่ผู้อ่าน.

๒ คือเจ้าเมืองพุกาม.

ฝ่ายพวกมอญไม่ชอบพะม่าอยู่โดยธรรมดา เพราะเหตุที่ถูกพะม่ากดขี่ข่มเหงมาช้านาน เมื่อพะม่าเกณฑ์มาทำทางคราวนี้ต้องมาด้วยจำใจ มีพระยามอญเป็นหัวหน้ามาด้วย ๔ คน คือพระยาเจ่งเจ้าเมืองเตริน[๑] เป็นใหญ่กว่าเพื่อนคน ๑ พระยาอู่คน ๑ ตละเลี่ยงคน ๑ ตละเกล็บคน ๑ ขณะเมื่อมอญพวกนี้มาทำทางอยู่ในป่า ทางเมืองเมาะตมะ ปะกันหวุ่นเกณฑ์มอญเข้ากองทัพอีกพวก ๑ มีคนหลบหนีพะม่าจึงจับคนในครัวเรือนไปเป็นตัวจำนำ ถูกลูกหลานญาติพี่น้องของพวกมอญที่มาทำทาง พะม่าเอาไปจำจองเร่งรัดลงอาญาได้ความเดือดร้อนกันเป็นอันมาก ที่บางคนหนีได้ตามมาบอกกับพวกมอญที่ทำทางต่างก็โกรธแค้นว่าพะม่าใช้ตัวมาแล้วยังข่มเหงครอบครัวซึ่งอยู่ข้างหลังด้วยอีกเล่า พวกมอญจึงคบคิดพร้อมใจกันทั้งนายไพร่ จับแพกจากับทหารพะม่าฆ่าเสียที่ท่าดินแดงในแดนไทยทั้งหมด แล้วรวมกันยกเป็นกองทัพกลับไป ฝ่ายพวกมอญที่อยู่ตามหัวเมืองรายทางรู้เรื่องก็พากันมาเข้ากับพวกพระยาเจ่งเป็นอันมาก พวกมอญกบฏเห็นว่ามีกำลังมากก็ยกตรงไปตีเมืองเมาะตมะ เข้าปล้นเมืองเวลากลางคืนแกล้งโห่ร้องเป็นเสียงไทยให้พะม่าสำคัญว่ากองทัพไทยยกไป ฝ่ายปะกันหวุ่นกับพวกกรมการพะม่าทั้งปวงไม่รู้ตัวก็ตกใจไม่สู้รบ พากันทิ้งเมืองเมาะตมะลงเรือหนีกลับไปเมืองร่างกุ้ง พวกมอญกบฏได้เมืองเมาะตมะแล้ว พระยามอญที่เป็นหัวหน้าปรึกษากันเห็นว่า เป็นท่วง

---

๑ พระยาเจ่งนี้ที่เป็นต้นสกุลคชเสนี และเมืองเตรินนั้นทุกวันนี้อังกฤษเรียกว่าเมืองอัตรัน.

ที่ที่จะชิงเอาเมืองมอญทั้งปวงได้ จึงประกาศเกลี้ยกล่อมผู้คนที่เมืองเมาะตมะและพวกมอญตามหัวเมืองที่ใกล้เคียง ก็มีคนพากันมาเข้าด้วยอีกเป็นอันมาก จนพวกพระยาเจ่งมีรี้พลควบคุมกันเป็นกองทัพใหญ่ ยกขึ้นไปตีเมืองสะโตงและเมืองหงสาวดีก็ตีได้อีกทั้ง ๒ เมือง เพราะพวกพลเมืองเป็นมอญไม่มีใครต่อสู้ จึงยกเลยไปตีเมืองร่างกุ้งรบพุ่งกับพะม่าติดพันกันอยู่.

ฝ่ายข้างกรุงธนบุรีตั้งแต่ได้ทราบกิตติศัพท์ว่า พะม่าเตรียมทัพจะมาตีเมืองไทย พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพระราชดำริการที่จะต่อสู้อยู่แล้ว พอได้ข่าวมาว่ามอญเป็นกบฏต่อพะม่าดุกลามใหญ่โต เห็นว่าพะม่าจะต้องคิดปราบปรามพวกมอญกบฏอยู่นาน จะยกเข้ามาตีเมืองไทยยังไม่ได้ มีช่องควรจะชิงตีเมืองเชียงใหม่ตัดกำลังพะม่าเสียก่อน จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือมีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ให้ยกไปคอยรับเสด็จอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตาก แล้วให้เกณฑ์คนในกรุง ฯ และหัวเมืองชั้นในเป็นกองทัพหลวง มีจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จโดยกระบวนเรือออกจากพระนครเมื่อวันอังคาร เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ ขึ้นทางเมืองกำแพงเพชร์ ได้ประชุมทัพที่บ้านระแหงตรงที่ตั้งเมืองตากทุกวันนี้.

ขณะเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีประชุมกองทัพอยู่ที่เมืองตากนั้น ได้ข่าวเข้ามาว่าพระเจ้าอังวะให้อะแซหวุ่นกี้เชื้อพระวงศ์เป็นแม่ทัพใหญ่ลงมาปราบพวกมอญกบฏขึ้นไปตีเมืองร่างกุ้ง พวกมอญสู้ไม่ได้แตกหนี

พะม่าลงมาแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพระวิตก ด้วยเห็นว่าโอกาสที่จะตีเมืองเชียงใหม่มีเวลาน้อยเสียแล้ว เพราะถ้าพะม่าติดตามพวกมอญลงมาจนถึงเมืองเมาะตมะ พวกมอญคงหนีเข้ามาอาศัยเมืองไทยเหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า พะม่าก็เห็นจะยกกองทัพตามเข้ามาในไม่ช้า แต่จะงดการตีเมืองเชียงใหม่เสียเลยก็น่าเสียดาย ด้วยกองทัพได้ยกขึ้นไปใกล้ถึงเพียงนั้นแล้ว ถ้าตีเมืองเชียงใหม่ได้ก่อนพะม่ายกเข้ามาทางข้างใต้ จะสู้รบก็คงค่อยเบามือ เพราะตัดกำลังข้าศึกเสียได้ทางหนึ่งแล้ว แต่ถ้าไปตีเมืองเชียงใหม่ไม่สำเร็จ หรือว่าได้เมืองช้าไป ก็อาจจะถูกข้าศึกยกเข้ามาตีตัดข้างหลัง ทั้งมาตีกรุงธนบุรีทางเมืองกาญจนบุรี และมาตีเมืองตากตัดทางคมนาคมกับราชธานี จำเป็นจะต้องตัดสินเฉียบขาดในขณะนั้นว่าจะทำอย่างไรดี เห็นจะถึงประชุมแม่ทัพนายกองผู้ใหญ่ปรึกษากัน และเห็นว่ามีเวลาพอจะตีเมืองเชียงใหม่ได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) เป็นแม่ทัพใหญ่ คุมกองทัพหัวเมืองเหนือยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่กับเจ้าพระยาสุรสีห์ ส่วนกองทัพหลวงนั้นตั้งรอฟังข่าวทางเมืองเมาะตมะอยู่ที่เมืองตาก กองทัพเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ก็ยกขึ้นไปทางเมืองนครลำปาง.

ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อโปสุพลาทราบว่ากองทัพไทยยกขึ้นไปครั้งนั้น ให้โปมะยุ่งวุ่นซึ่งเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่อยู่รักษาเมือง แล้วจัดกองทัพให้พระยาจ่าบ้านกับพระยากาวิละคุมพวกชาวเมืองมีจำนวน ๑,๐๐๐ เป็นกองหน้ายกลงมาก่อน แล้วตัวโปสุพลา

คุมกองทัพมีจำนวนพล ๙,๐๐๐ ยกตามลงมา หมายจะมาตั้งต่อสู้ที่เมืองนครลำปาง พระยาจ่าบ้านกับพระยากาวิละเป็นไทยชาวลานนาต้องอยู่กับพะม่าด้วยความจำใจ ครั้งนั้นครั้นลงมาถึงเมืองนครลำปาง รู้ว่าไทยข้างเมืองใต้มีกำลังพอจะเป็นที่พึ่งได้แล้ว ก็พาพวกกองหน้ามาสามิภักดิ์ต่อเจ้าพระยาจักรี ๆ ให้พระยาจ่าบ้าน พระยากาวิละ ถือน้ำกระทำสัตย์แล้ว จึงให้คุมพลชาวลานนากลับนำทัพไทยขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายโปสุพลายกลงมาถึงกลางทางรู้ว่าพระยาจ่าบ้านพระยากาวิละกลับมาเข้ากับไทยก็ตกใจ รีบถอยทัพกลับไปรักษาเมืองเชียงใหม่ ให้กองทัพพะม่ามาตั้งค่ายสะกัดทางอยู่ริมฝั่งแม่น้ำพิงเก่าข้างเหนือเมืองนครลำพูนกอง ๑ ส่วนตัวโปสุพลากับโปมะยุ่งวนนั้นตระเตรียมต่อสู้อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ มีเนื้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารดังนี้.

เรื่องพระยาจ่าบ้านกับพระยากาวิละมาเข้ากับไทยครั้งนั้น ปรากฏในพงศาวดารพะม่ากับหนังสือตำนานโยนกมีเรื่องพิสดารกว่าในหนังสือพระราชพงศาวดาร และความที่กล่าวประกอบกันชอบกล ว่าเมื่อพระเจ้าอังวะให้โปมะยุ่งวนมาเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่นั้น มีท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่เป็นผู้ใหญ่อยู่ ๕ คน คือพระยาแสนหลวงคน ๑ พระยาสามล้านคน ๑ พระยาจ่าบ้านคน ๑ และพระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปางคน ๑.

จะกล่าวถึงวงศ์สกุลของพระยากาวิละแทรกลงตรงนี้สักหน่อยหนึ่งก่อน พระยากาวิละนี้เป็นบุตรเจ้าชายแก้ว ซึ่งพระเจ้าอังวะตั้งให้

เป็นเจ้าฟ้าเจ้าเมืองนครลำปาง จึงเรียกกันมาว่าเจ้าฟ้าชายแก้ว ๆ มี บุตร ๗ คน (เรียกกันว่า "เจ้าเจ็ดตน") ธิดา ๓ คน รวม ๑๐ คน มีลำดับดังนี้ คือ

ที่ ๑ บุตรชื่อกาวิละ เมื่อโปมะยุง่วนมาเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ ทำนองจะไม่ไว้ใจเจ้าฟ้าชายแก้ว สั่งให้เจ้าฟ้าชายแก้วไปอยู่ช่วยราชการที่เมืองเชียงใหม่ พระยากาวิละจึงได้ว่าราชการเมืองนครลำปางแทนบิดา พระยากาวิละนี้ได้เป็นพระยาเชียงใหม่เมื่อรัชชกาลที่ ๑ แล้วโปรด ฯ ให้เลื่อนยศขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่.

ที่ ๒ บุตรชื่อคำโสม ได้เป็นพระยานครลำปางเมื่อรัชชกาลที่ ๑.

ที่ ๓ บุตรชื่อน้อยธรรม ได้เป็นพระยาเชียงใหม่ในรัชชกาลที่ ๒ เรียกกันว่าพระยาเชียงใหม่ช้างเผือก เพราะได้พระเศวตไอยรามาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย.

ที่ ๔ บุตรชื่อดวงทิพ ได้เป็นพระเจ้านครลำปางในรัชชกาลที่ ๒.

ที่ ๕ ธิดาชื่อศิริวรจนา (ชาวมณฑลพายัพเรียกกันว่าเจ้าศรีอโนชา) ได้เป็นพระอัครชายาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท.

ที่ ๖ ธิดาชื่อศรีบัญญา.

ที่ ๗ บุตรชื่อหมูล่า ได้เป็นพระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่ในรัชชกาลที่ ๒.

ที่ ๘ บุตรชื่อคำพั่น ได้เป็นเจ้าเชียงใหม่ในรัชชกาลที่ ๒ ชาวเชียงใหม่เรียกกันว่า "เจ้าหลวงเศรษฐี."

ที่ ๙ ธิดาชื่อศรีบุญทัน.

ที่ ๑๐ บุตรชื่อบุญมา ได้เป็นพระเจ้าลำพูนในรัชกาลที่ ๓.

มีเรื่องราวปรากฏว่า เมื่อโปมะยุง่วนมาเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ มาคิดรอนอำนาจ และผลประโยชน์ของพวกท้าวพระยาลงกว่าแต่ก่อน พวกท้าวพระยาพากันไม่พอใจ แต่มิรู้ที่จะทำประการใด ด้วยเกรงอำนาจพะม่าก็ต้องนิ่งอยู่ ครั้นมีศึกจึ้นมาถึงเมืองพะม่า พระเจ้าอังวะเกณฑ์กำลังเมืองเชียงใหม่ไปช่วยรักษาเมืองพะม่า พระยาจ่าบ้าน พระยากาวิละคุมกำลังไปคราวนั้น ครั้นเสร็จสงครามจึงทูลขอต่อพระเจ้ามังระให้ได้มีอำนาจว่ากล่าวผู้คน และมีผลประโยชน์เหมือนอย่างแต่ก่อน พระเจ้ามังระเห็นว่าพระยาทั้ง ๒ มีความชอบในครั้งนั้นก็ประทานอนุญาตให้ตามประสงค์ เสนาบดีจึงทำสารตราตามกระแสรับสั่งให้พระยาจ่าบ้านถือกลับมา ครั้นพระยาจ่าบ้านกลับมาถึงเมืองเชียงใหม่ ให้น้องชายเชิญสารตราไปวางไว้ที่สนามหลวง ฝ่ายโปมะยุง่วนไม่พอใจอยู่แล้วก็ไม่ยอมรับสารตรา ว่าพระยาจ่าบ้านไม่ไปวางตราเองผิดธรรมเนียม เป็นการลบหลู่พระเกียรติยศของพระเจ้าอังวะ โปมะยุง่วนให้หาตัวพระยาจ่าบ้าน ๆ ก็ขัดขืนเสียไม่ไป โปมะยุง่วนจึงให้ทะนายไปจับตัวพระยาจ่าบ้าน พวกพระยาจ่าบ้านไม่ยอมให้จับ เกิดต่อสู้กับทะนายของโปมะยุง่วน ฆ่าฟันล้มตายทั้ง ๒ ฝ่าย พระยาจ่าบ้านจึงหนีออกจากเมืองเชียงใหม่ ตามไปหาโปสุพลา แม่ทัพพะม่า ซึ่งตั้งค้างฝนอยู่ที่เมืองเวียงจันท์ เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๑๖ ไปเล่าความที่โปมะยุง่วนกดขี่ข่มเหงให้โปสุพลาฟัง ฝ่ายโปสุพลานั้นไม่ชอบกับโปมะยุง่วนอยู่แล้ว ก็รับพระยาจ่าบ้านไว้ในกองทัพจนยก

กลับมาเมืองเชียงใหม่ (ในพงศาวดารพะม่าเมื่อกล่าวถึงเรื่องตอนวิวาทกันนี้ ไม่ได้ออกชื่อพระยากาวิละ แต่คงเกี่ยวข้องด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเป็นพวกพระยาจ่าบ้านมาแต่เดิม) โปมะยุง่วนบอกกล่าวโทษพระยาจ่าบ้านกับพระยากาวิละออกไปยังเมืองอังวะ ว่าตั้งแต่กลับจากเมืองพะม่ามาก่อการกำเริบต่าง ๆ ครั้นกองทัพไทยยกขึ้นไปคราวนี้ โปสุพลาแม่ทัพให้พระยาจ่าบ้านคุมคนลงมาซ่ำระแก่งแต่งทางน้ำสำหรับกองทัพเรือจะล่องลงมาเมืองตาก โปมะยุง่วนเจ้าเมืองเชียงใหม่ขัดขวาง อ้างว่าพระยาจ่าบ้านมีความผิดติดตัวอยู่ ขอให้โปสุพลาส่งตัวไปให้ ฝ่ายโปสุพลาไม่ยอมส่ง อ้างว่าพระยาจ่าบ้านจะต้องคุมคนลงไปซ่ำระแก่ง พวกไพร่พลที่เกณฑ์ลงไปล้วนแต่ชาวเมือง จะหาผู้อื่นไปบังคับบัญชาแทนไม่ได้ โปมะยุง่วนก็จนใจมิรู้ที่จะทำประการใด ครั้นพระยาจ่าบ้านยกลงมาแล้ว ทางโน้นพอมีท้องตราจากเมืองอังวะ ตอบใบบอกที่โปมะยุง่วนกล่าวโทษพระยาจ่าบ้านพระยากาวิละไปแต่ก่อน สั่งว่าให้ส่งพระยาทั้ง ๒ ไปจะพิจารณาคดีที่เมืองอังวะ โปมะยุง่วนจึงให้ไปขอตัวพระยาทั้ง ๒ ที่โปสุพลา ๆ ก็ไม่ยอมส่งให้ ว่าพระยาจ่าบ้านคุมคนไปเสียแล้ว พระยากาวิละนั้นก็ให้ช่วยนายทัพพะม่ารักษาเมืองนครลำปางอยู่ จะไปถอนตัวกลับมาเกรงจะเสียราชการสงคราม โปมะยุง่วนก็ขัดใจ เห็นว่าจะเอาตัวพระยาจ่าบ้านกับพระยากาวิละไม่ได้ จึงให้จับเจ้าฟ้าชายแก้วบิดาพระยากาวิละกับบุตรภรรยาพระยาจ่าบ้านเป็นตัวจำนำคุมส่งไปเมืองอังวะ ขณะนั้นพระยาจ่าบ้านอยู่ที่เมืองฮอด ทราบความจึงให้รีบไปบอก

พระยากาวิละนัดหมายกันแล้ว พระยาจ่าบ้านก็ฆ่าพวกพะม่าที่กำกับเลี้ยงทั้งสิ้น แล้วพาพรรคพวกลงมาสามิภักดิ์ต่อเจ้าพระยาจักรี นำกองทัพไทยขึ้นไปเมืองนครลำปาง ฝ่ายพระยากาวิละครั้นทราบว่าพะม่าจับบิดาไป ก็ฆ่านายทัพพะม่าที่อยู่เมืองนครลำปางเสีย แล้วคุมพรรคพวกรีบตามไปชิงเอาบิดาของตัวกับครอบครัวของพระยาจ่าบ้านกลับมาได้ ครั้นกองทัพเจ้าพระยาจักรียกขึ้นไป พระยากาวิละก็ออกมาสามิภักดิ์รับกองทัพไทยเข้าเมืองนครลำปาง แล้วรับอาสาจะช่วยรบพะม่าต่อไป เรื่องพระยาจ่าบ้านกับพระยากาวิละมาสามิภักดิ์ต่อไทย ได้ความตามพงศาวดารพะม่าและตำนานโยนกประกอบกันดังกล่าวมานี้.

ขณะเมื่อเจ้าพระยาจักรีได้เมืองนครลำปางนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีประทับอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตาก มีครัวมอญหนีพะม่าเข้ามาทางด่านเมืองตากพวก ๑ ชุนอินทคิรีนายด่านพาตัวนายครัวชื่อสมิงสุหร่ายกลั่นมาเฝ้า ดำรัสถามได้ความว่า มอญเสียที่แตกหนีพะม่าลงมาจากเมืองร่างกุ้ง อะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพติดตามลงมา พวกมอญกำลังอพยพครอบครัวจะเข้ามาอยู่เมืองไทยเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นจะได้ทรงทราบข่าวอันนี้พร้อม ๆ กับได้รับข่าวจากเจ้าพระยาจักรีว่าพระยาจ่าบ้านกับพระยากาวิละพาพวกชาวเมืองเชียงใหม่เมืองนครลำปางมาเข้ากับไทย ทรงพระราชดำริเห็นว่าการสงครามทางเมืองเชียงใหม่ได้ที่อยู่ จึงดำรัสสั่งลงมายังกรุงธนบุรีให้พระยายมราชแยก คุมกองทัพออกไปตั้งกักด่านที่ตำบลท่าดินแดงแขวงเมืองท่าขนุน ในลำน้ำไทรโยค คอยรับครัวมอญที่จะเข้ามาทาง

ด่านพระเจดีย์สามองค์ทัพ ๑ ให้พระยากำแหงวิชิตคุมกองทัพจำนวน พล ๒,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่บ้านระแหงคอยรับครัวมอญที่จะเข้ามาทางด่านเมืองตากอีกทาง ๑ แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงจากบ้านระแหงเมื่อณวันศุกร์ เดือนอ้าย แรม ๕ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ ตามกองทัพเจ้าพระยาจักรีขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่.

ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรียกขึ้นไปจากเมืองนครลำปาง ไปถึงเมืองลำพูนพบกองทัพพะม่ามาตั้งค่ายสะกัดทางอยู่ที่ริมลำน้ำพิงเก่าข้างเหนือเมืองลำพูน ก็ให้เข้าตีค่ายพะม่า รบพุ่งติดพันกันอยู่หลายวัน กองทัพหลวงพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปถึงเมืองลำพูน เมื่อณวันอังคาร เดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ พอเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาสวรรคโลกตีทัพพะม่าที่มาตั้งสะกัดทางอยู่ที่ริมแม่น้ำพิงเก่าแตกหนีกลับไปเมืองเชียงใหม่ ก็ตั้งกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองลำพูน ส่วนกองทัพเจ้าพระยาจักรีก็ยกติดตามไปล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ ให้ตั้งค่ายล้อมเมือง ๓๕ ค่าย ชักปีกกาถึงกันตลอดทั้ง ๓ ด้าน ยังแต่ด้านเหนืออันเป็นหน้าที่เจ้าพระยาสวรรคโลก ลงมือที่หลังค่ายยังไม่แล้วตลอดด้าน เจ้าพระยาจักรีบอกลงมายังกองทัพหลวง ว่าพอตั้งค่ายด้านเหนือแล้วจะให้เข้าปล้นเมืองเชียงใหม่พร้อมกันทีเดียว พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งห้ามไปว่าพะม่าตั้งค่ายรับอยู่ในเมือง ซึ่งจะกรูเข้าไปพร้อมกันนั้นไม่ชอบกล ถ้าทางไหนเสียทีก็จะพาทางอื่นเสียทีไปตามกัน อย่าให้เข้าตีพร้อมกันเลย ถ้าตั้งค่ายล้อมเมืองมั่นคงแล้วจะทำทางด้านไหนก็ทำเข้าไปฉะเพาะด้านนั้น ให้ขุดคูวางขวากและวาง

ปืนจุกช่องเตรียมไว้ทุกค่าย แล้วให้ขุดคูทางเดินเข้าไปประชิดเมือง ให้คนเดินบังทางปืนเข้าไป ถ้าหากว่าข้าศึกยกออกมาตีก็ให้ไล่ตลุกคลีติดตามเข้าเมืองที่เดียว เจ้าพระยาจักรีก็เร่งตระเตรียมการตามรับสั่ง.

ฝ่ายโปสุพลาโปมะยุ่งวุ่นนายทัพพะม่าที่รักษาเมืองเชียงใหม่ เห็นไทยไปตั้งค่ายล้อมเมืองก็คุมพลออกมาตั้งค่ายประชิด แล้วให้มาปล้นค่ายไทยหลายครั้ง ถูกไทยยิงไพร่พลล้มตายต้องถอยกลับเข้าค่ายทุกที จนไพร่พลย่อท้อก็ได้แต่รักษาค่ายป้องกันเมืองมั่นไว้ ขณะนั้นพวกชาวเมืองเชียงใหม่ที่แตกฉานไปเที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ในป่า เห็นไทยไปตั้งค่ายล้อมพะม่าอยู่ ก็พากันออกมาเข้ากับกองทัพไทยเป็นอันมาก ทั้งพวกที่อยู่ในเมืองก็พากันเล็ดลอดหลบหนีออกมาหาไทยเนืองๆ ได้ครอบครัวชาวเชียงใหม่มาเข้ากับกองทัพไทยมีจำนวนกว่า ๕,๐๐๐ คน.

เรื่องสงครามถึงตอนนี้ เหตุการณ์ข้างเหนือกับข้างใต้เกิดกะชั้นกันเข้าทุกที พอพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปถึงเมืองลำพูนแล้วไม่ช้าก็ได้ข่าวขึ้นไปจากเมืองตาก ว่าพะม่ายกกองทัพตามครัวมอญเข้ามาทางด่านบ้านนาเกาะดอกเหล็กแขวงเมืองตากกอง ๑ ประมาณพลัก ๒,๐๐๐ จึงดำรัสสั่งให้แบ่งพลในกองทัพหลวง ๑,๘๐๐ คน ให้เจ้ารามลักษณ์หลานเธอคุมยกลงมาทางบ้านจอมทอง มาต่อสู้ทัพพะม่าซึ่งยกเข้ามาทางด่านบ้านนาเกาะดอกเหล็กเมืองตาก ครั้นต่อมาได้รับใบบอกเมืองตาก ว่าสุวรรณเทวะกับทามุมวยคุมครอบครัวมอญเมืองเริงเข้ามาถึงเมืองตาก ให้การว่าเดิมครอบครัวมาด้วยกัน

ประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ มาถึงตำบลอุวาบ พะม่าตามมาทัน พวกครัวต่อสู้ยิงจักกายวอซึ่งเป็นแม่ทัพพะม่าตาย แล้วพากันแตกหนีมาทางบ้านนาเกาะดอกเหล็ก ได้ทรงทราบทรงพระราชดำริเห็นว่าพะม่าที่มาตามครัวมอญเห็นจะไม่แข็งแรงดังเมื่องตากบอกไปครั้งก่อน จึงได้หากองทัพเจ้ารามลักษณ์กลับไปช่วยรบทางเมืองเชียงใหม่ แล้วดำรัสสั่งให้มีตราถึงพระยากำแหงวิชิต ให้แบ่งกำลังที่เมืองตากออกไปตั้งรักษาด่านบ้านนาเกาะดอกเหล็ก คอยรับครัวมอญที่จะตามเข้ามาทีหลังต่อไป.

ถึงณวันเสาร์เดือนยี่ขึ้น ๓ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพหลวงจากเมืองลำพูนไปประทับที่ค่ายหลวงริมน้ำใกล้เมืองเชียงใหม่ แล้วไปทอดพระเนตรค่ายที่ตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่ หวังจะเร่งให้ตีเมืองเชียงใหม่ให้ได้โดยเร็ว ในวันนั้นเจ้าพระยาจักรีก็ยกกองทัพเข้าตีค่ายพะม่าซึ่งออกมาตั้งรับอยู่นอกเมืองข้างด้านใต้กับด้านตะวันตกแตกหมดทุกค่าย[๑] เจ้าพระยาสุรสีห์ก็ยกเข้าตีค่ายพะม่าที่ออกมาตั้งรับตรงประตูท่าแพด้านตะวันออกได้ทั้ง ๓ ค่าย ในค่ำวันนั้นโปสุพลากับโปมะยุ่งวน ก็ทิ้งเมืองเชียงใหม่อพยพผู้คนหนีออกไปทางประตูช้างเผือกข้างด้านเหนือ ซึ่งเป็นหน้าด้านเจ้าพระยาสวรรคโลก ๆ ตั้งค่ายล้อมเมืองยังไม่เสร็จ จึงตีหักออกไปได้ กองทัพไทยได้ติดตาม

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าตีด้านตะวันออก ที่ถูกต้องเป็นด้านตะวันตกกับด้านใต้ เพราะประตูท่าแพที่เจ้าพระยาสุรสีห์ตีอยู่ด้านตะวันออก.

ฆ่าฟันพะม่าล้มตายแตะชิงครอบครัวพลเมืองกลับคืนมาได้เป็นอันมาก.

รุ่งขึ้นวันอาทิตย์ เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตราเข้าเหยียบเมืองเชียงใหม่ แม่ทัพนายกองและพวกท้าวพระยาชาวเมืองมาเฝ้าพร้อมกัน จึงทรงตั้งพระยาจ่าบ้านเป็นพระยาวิเชียรปราการเจ้าเมืองเชียงใหม่ ให้พระยากาวิละเป็นพระยานครลำปาง[1] ให้พระยาลำพูน ซึ่งทำนองจะสามิภักดิ์เมื่อเสด็จประทับอยู่ที่เมืองลำพูน เป็นพระยาไชยวงศาคงเป็นเจ้าเมืองตามเดิม.

พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น ได้พาหนะและเครื่องศัสตราวุธของข้าศึกเป็นอันมาก มีปรากฏจำนวนแต่ปืนใหญ่น้อยรวม ๒,๑๑๐ กระบอก กับม้า ๒๐๐ ม้า แต่คงจะทรงบีติโสมนัสส์ที่เสร็จสงครามได้ทันพระประสงค์นั้นยิ่งกว่าอย่างอื่น ด้วยการที่ขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น เมื่อคิดดูโดยทางได้ทางเสีย เสียเปรียบข้าศึกถึง ๒ เอา ๑ คือ ถ้าไปแพ้ข้าศึกก็ดี หรือแม้แต่เพียงไปรบพุ่งติดพันอยู่นานวันไม่ได้เมืองเชียงใหม่ก็ดี กองทัพพะม่าก็จะยกเข้ามาตีตัดหลังทั้งที่เมืองตากแตะที่กรุงธน ฯ ในเวลากำลังของไทยขึ้น

---

๑ เมื่อพระยากาวิละมาสามิภักดิ์ ยังเป็นแต่ผู้รั้งเมืองนครลำปาง น่าจะยังไม่ได้เป็นพระยาด้วยซ้ำไป จึงทรงตั้งเป็นพระยา คงมีราชทินนามแต่หากไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่าเมื่อทรงตั้งเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร มีนามว่าพระบรมราชา.

ไปติดอยู่เสียทางเมืองเชียงใหม่โดยมาก การที่ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น กลัวยกไปอย่างเด็ดเดี่ยว โดยเชื่อแน่ว่าจะชนะ และเชื่อว่าจะชนะได้ก่อนข้าศึกทางข้างใต้เข้ามาถึงด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีคงจะทรงเป็นห่วงหลังร้อนพระราชหฤทัยอยู่ตลอดเวลาที่ยังไม่ได้เมืองเชียงใหม่ เพราะเหตุนี้ จึงปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุเก่า ว่าวันเมื่อเจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์ยกเข้ามาตีค่ายพะม่าที่รักษาเมืองเชียงใหม่นั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ข้าหลวงไปสืบรายการมากราบทูลเนือง ๆ พอข้าหลวงคนหนึ่งกลับมาทูลว่า เจ้าพระยาจักรีตีได้ค่ายพะม่าข้างด้านใต้และด้านตะวันตกหมดแล้ว ข้าหลวงอีกคนหนึ่งก็มาถึงในขณะนั้นทูลว่า เจ้าพระยาสุรสีห์ตีค่ายประตูท่าแพด้านตะวันออกได้หมดแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟัง ยกพระหัตถ์ตบพระเพลาทั้ง ๒ ข้าง ออกพระโอษฐ์ว่า "นี่จะว่าพี่หรือน้องดีกว่ากันไฉนในครั้งนี้" ดังนี้ ก็เพราะรู้สึกสั่นวิตกโล่งพระหฤทัยในทันที ด้วยเห็นว่าพะม่าหมดทางต่อสู้ คงได้เมืองเชียงใหม่ในวันสองวันนั้นเป็นแน่ ก็ได้จริงทันพระราชประสงค์ พอได้เมืองเชียงใหม่แล้ว ต่อมาในวันสองวันนั้นเองใบบอกเมืองตากก็ขึ้นไปถึง ว่ามีกองทัพพะม่ายกตามครัวมอญด่วงแดนเข้ามาอีกทัพหนึ่ง พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพอยู่จัดการเมืองเชียงใหม่ให้เรียบร้อย ส่วนพระองค์เองประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่พอได้ ๗ วัน ถึงวันศุกร์ เดือนยี่ แรม ๔ ค่ำ ก็เสด็จยกกองทัพหลวงรีบกลับลงมายังเมืองตาก.

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ให้พวกท้าวพระยาไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมไพร่บ้านพลเมืองที่แตกฉานไปเที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ตามห้วยเขาป่าดงที่ต่าง ๆ ให้กลับคืนมาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม พวกชาวเมืองในแว่นแคว้นลานนาเป็นชาติไทย ต้องอยู่ในอำนาจพะม่าด้วยความจำใจ ครั้นไทยชาวใต้ขึ้นไปเป็นใหญ่ ก็พากันมีความนิยมยอมอ่อนน้อมโดยดีไม่ต้องใช้กำลังปราบปราม ครั้งนั้นเจ้าพระยาจักรีให้ไปเกลี้ยกล่อมเจ้าฟ้าเมืองน่าน ก็ยินดีมาสามิภักดิ์เป็นข้าขอบขันณฑสีมาอีกเมืองหนึ่ง จึงได้เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองนครลำปาง เมืองน่าน และเมืองแพร่ กลับมาอยู่ในพระราชอาณาเขตต์กรุงสยามในครั้งนั้น นับตั้งแต่ปีมะเมีย พ. ศ. ๒๓๑๗ เป็นต้นมาจนตราบเท่าทุกวันนี้.

สงครามครั้งที่ ๘ คราวรบพะม่าที่บางแก้วเมืองราชบุรี ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗

สงครามคราวนี้เกิดติดต่อจอแจกับที่ไทยไปตีเมืองเชียงใหม่ ซึ่งกล่าวมาในตอนก่อน มูลเหตุเกิดแต่เรื่องมอญเป็นกบฏขึ้นในเมืองพะม่าดังได้บรรยายมาแล้ว พระเจ้ามังระให้อะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพลงมาจากเมืองอังวะ ๓๕,๐๐๐ พวกมอญกบฏซึ่งขึ้นไปล้อมเมืองร่างกุ้งสู้พะม่าไม่ได้ก็ถอยหนี อะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพพะม่าติดตามลงมา พวกมอญกบฏจึงอพยพครอบครัวพากันออกจากเมืองมอญจะหนีมาอยู่ในเมืองไทย อะแซหวุ่นกี้ให้กองทัพยกมาตามจับครัวมอญที่หนีนั้น พะม่าจึงมาเกิดรบขึ้นกับไทย.

ครัวมอญที่หนีพะม่าเข้ามาเมืองไทยครั้งนี้มีหลายพวก และมาหลายทางด้วยกัน ครัวพวกสมิงสุหร่ายกลันเข้ามาทางด่านเมืองตากก่อน สมิงสุหร่ายกลันตัวนายได้เฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เมืองตากก่อนเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ทูลให้ทรงทราบว่าพวกมอญจะพากันเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงคาดการว่าพะม่าเห็นจะยกกองทัพตามครัวมอญเข้ามา จึงตรัสสั่งให้พระยากำแหงวิชิตคุมพล ๒,๐๐๐ ตั้งคอยรับครัวมอญอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตากทางหนึ่ง และให้พระยายมราชแยกคุมกำลังไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่ท่าดินแดงในลำน้ำไทรโยค คอยรับครัวมอญที่จะเข้ามาทางด่านพระ

เจดีย์สามองค์อีกทางหนึ่ง แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตี
เมืองเชียงใหม่ ด้วยประมาณการว่าคงจะตีเมืองเชียงใหม่ได้ทันกลับ
ลงมาต่อสู้พะม่าที่ยกเข้ามาทางข้างใต้.

ด้วยเหตุนี้ พอตีเมืองเชียงใหม่ได้แล้ว ๗ วัน พระเจ้ากรุงธนบุรี
ก็เสด็จยกกองทัพหลวงกลับลงมา มาถึงเมืองนครลำปางก็ได้ทรง
ทราบว่ามีกองทัพพะม่ายกล่วงด่านแม่ละเมาเข้ามาในแดนเมืองตาก
จึงรีบเสด็จกลับลงมา พอถึงท่าเมืองตากเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี
เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ ก็พอกองทัพพะม่าที่ยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา
นั้น มาใกล้จวนจะถึงเมืองตาก ทำนองในเวลานั้นรีบเสด็จลงมาโดย
ลำลอง มีแต่กองทัพสำหรับรักษาพระองค์ กองอื่นยังตามมาไม่ถึง
จึงทรัสสั่งให้หลวงมหาเทพกับจมื่นไวยวรนารถคุมทหาร ๒,๐๐๐ ยกไป
ตีทัพพะม่า ยกไปก็ได้รบกันในวันนั้นเอง แต่พอค่ำพะม่าก็ถอยหนี
กลับไป ขณะนั้นกระบวนเรือพระที่นั่งคอยรับเสด็จอยู่ที่ค่ายหลวง
บ้านระแหง ได้เมืองตากลงมาระยะทางที่เดินวัน ๑ ด้วยเดิมกำหนด
ว่าจะเสด็จกลับทางบกจนถึงบ้านระแหง หาได้คาดว่าจะต้องมารบพุ่ง
กับข้าศึกที่เมืองตากไม่ ครั้นทรงทราบว่าหลวงมหาเทพกับจมื่นไวย
วรนารถตีพะม่าถอยหนีกลับไป ทำนองพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงพระ
ราชดำริว่า พะม่าที่ถอยหนีไปเป็นแต่กองหน้า กองหลังยังจะตาม
มาอีก จะวางใจไม่ได้ ถ้าไม่รีบตีให้แตกไปให้หมด ช้าไปพะม่าจะ
รวมกำลังกันยกกลับเข้ามาเป็นกองใหญ่ จึงมีรับสั่งให้กองทัพบก
ยกล่วนทางพะม่าลงมา แล้วเสด็จทรงเรือของจมื่นจงกรมวังรีบ

ล่องลงมาบ้านระแหง ในเวลา ๒ ยามค่ำวันนั้น เรือลำที่ทรงมาโดนตอล่มลง ต้องว่ายน้ำขึ้นหาด ทรงพระดำเนินมาจนถึงค่ายหลวงที่บ้านระแหง มีรับสั่งให้พระยากำแหงวิชิต รีบยกกองทัพออกไปก้าวสะกัดตัดหลังกองทัพพะม่าที่ยกตามเข้ามาทางด่านแม่ละเมาให้ถอยหนีไปให้สิ้นเชิง พระเจ้ากรุงธนบุรีประทับรอฟังอยู่ที่บ้านระแหง ๗ วัน และในระหว่างนั้นที่กรุงธน ฯ มีใบบอกขึ้นไป ว่ามีครัวมอญเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์เป็นอันมาก ก็เข้าพระทัยว่าคงจะมีกองทัพพะม่ายกติดตามครัวมอญเข้ามาทางนั้นอีก พอได้ทรงทราบว่ากองทัพพระยากำแหงวิชิตตีพะม่าที่เข้ามาทางด่านแม่ละเมาถอยหนีกลับไปหมดแล้ว ก็เสด็จยกกองทัพหลวงโดยทางชลมารคลงมาจากบ้านระแหง เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ รีบมาทั้งกลางวันกลางคืน ๕ วัน ก็ถึงกรุงธนบุรี.

เวลานั้นครัวมอญที่อพยพเข้ามา มาถึงกรุงธนบุรีแต่เวลาพระเจ้ากรุงธนบุรียังไม่เสด็จกลับโดยมาก ที่มาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ผู้คนมากมายกว่าที่เข้ามาทางอื่น พระยามอญที่เป็นหัวหน้าคิดการกบฏต่อพะม่าก็มาด้วยในหมู่นั้น ๔ คน คือ พระยาเจ่งคน ๑ พระยากลางเมืองคน ๑ ตละเสี้ยงคน ๑ ตละเกล็บคน ๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระยามอญ ๔ คนนี้ เคยหนีเข้ามาอยู่ในเมืองไทยครั้งเมื่อพระเจ้าอลองพญาตีเมืองมอญ ครั้นพะม่าตีได้กรุงเก่าเอาตัว

กลับไปอีก[๑] ครั้งนี้จึงรวบรวมสมัครพรรคพวกมาด้วยเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ครัวมอญไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ปากเกร็ดในแขวงเมืองนนทบุรีบ้าง ที่สามโคกในแขวงเมืองปทุมธานีบ้าง สำรวจได้ชายฉกรรจ์เข้ามาคราวนั้น ๓,๐๐๐ เศษ จึงทรงตั้งพระยาบำเรอภักดีครั้งกรุงเก่า ซึ่งเป็นเชื้อมอญให้เป็นที่พระยารามัญวงศ์ มียศเสมอจตุสดมภ์[๒] เป็นหัวหน้าควบคุมกองมอญทั่วไป ส่วนพระยามอญและพวกหัวหน้าก็ทรงตั้งให้มียศศักดิ์เป็นข้าราชการทุกคน.[๓]

ฝ่ายข้างเมืองพะม่า อะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพพะม่าตามพวกมอญกบฏลงมาถึงเมืองเมาะตมะ เมื่อเดือนอ้าย ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ ครั้นรู้ว่าพระยาเจ่งกับพวกหัวหน้ามอญกบฏพาครอบครัวหนีจะมาเมืองไทยทางด่านพระเจดีย์สามองค์ จึงให้งุยอคงหวุ่นถือพล ๕,๐๐๐ ยก

---

๑ เห็นจะไม่ใช่ทั้ง ๔ คน ด้วยพระยาเจ่งนั้นพะม่าเคยตั้งให้เป็นเจ้าเมืองเชียงแสน มีลูกได้สมพงศ์กับสกุณลำปางสายหนึ่ง จึงนับเป็นญาติกับสกุลคชเสนีในกรุงเทพ ฯ.

๒ เรียกกันว่าจักรีมอญ.

๓ ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนนี้ปรากฏแต่ชื่อตะเกล็บ ว่าได้เป็นพระยาพระราม เข้าใจว่าพระยาเจ่งเห็นจะได้เป็นพระยามหาโยธาในคราวนี้ ถึงรัชชกาลที่ ๑ จึงได้เป็นเจ้าพระยามหาโยธา ตะบันหรือพระยากลางเมืองนั้น เห็นจะได้เป็นพระยาเกียรติคน ๑ และอีกคน ๑ ก็คงได้เป็นที่อันใดอันหนึ่งในกองมอญ.

เป็นกองทัพตามมา และงุยอคงหวุ่นนี้ในพงศาวดารพะม่าว่า เมื่อครั้งพะม่าตีกรุงศรีอยุธยาเป็นที่ฉับกุงโบ่ ได้มาในกองทัพมังมหานรทา ในหนังสือพระราชพงศาวดารก็มีชื่อปรากฏครั้งเป็นนายทัพยกไปตีค่ายกองทัพหน้าของกรมหมื่นเทพพิพิธที่ปากน้ำโยทะกา อะแซหวุ่นกี้เห็นว่างุยอคงหวุ่นเคยรบพุ่งชนะไทยมาแต่ก่อน เข้าใจว่าไทยคงจะเกรงฝีมือจึงให้เป็นนายทัพยกมาคราวนี้ ครั้นยกมาถึงท่าดินแดงเห็นไทยตั้งค่ายอยู่ งุยอคงหวุ่นก็ขับพลเข้าตีค่าย กองทัพพระยายมราชแซกรี้พลน้อยกว่าพะม่า สู้รบต้านทานไม่ไหวก็แตกหนีมา.

พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับจากเมืองเชียงใหม่ มาถึงพระนครเมื่อณวันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พอถึงก็ได้ข่าวว่ากองทัพพะม่ายกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตีกองทัพพระยายมราชแซกซึ่งไปตั้งอยู่ที่ท่าดินแดง แตกหนีกลับเข้ามาอยู่ที่ปากแพรก[๑] ในขณะนั้นกองทัพหลวงที่ตามเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่กำลังลงเรือล่องกลับลงมา ยังไม่ถึงกรุงธนบุรีโดยมาก จึงมีรับสั่งให้รับเกณฑ์กองทัพในกรุง ฯ ให้พระองค์เจ้าจุ้ยลูกเธอ กับพระยาธิเบศร์บดีจางวางมหาดเล็ก ถือพล ๓,๐๐๐ ยกออกไปตั้งรักษาเมืองราชบุรีทัพ ๑ แล้วให้เจ้าราม[ลักษณ์]หลานเธอถือพล ๑,๐๐๐ ยกหนุนออกไปอีกทัพ ๑ และให้มีตราขึ้นไปยังกองทัพหัวเมืองเหนือสั่งให้ยกลงมาด้วย เพราะยังไม่รู้ว่ากองทัพพะม่าจะยกมามากน้อยสักเพียงไร แล้วมีรับสั่งให้

---

๑ เมืองกาญจนบุรีเดิมอยู่ที่เขาชนไก่ ที่ปากแพรก คือ ตรงที่ตั้งเมืองกาญจนบุรีทุกวันนี้.

เรือเร็วขึ้นไปเร่งกองทัพกรุง ฯ ที่ยังกำดังอยู่กลางทางให้รีบลงมาโดยเร็ว.

ครั้นณวันจันทร์ เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ทรงทราบว่ากองทัพกรุง ฯ จะลงมาถึงในวันนั้น จึงเสด็จลงประทับอยู่ที่ตำหนักแพ แล้วให้ตำรวจลงเรือเร็วขึ้นไปคอยสั่งกองทัพให้เลยออกไปเมืองราชบุรีทีเดียว อย่าให้ผู้หนึ่งผู้ใดแวะบ้านเรือนเป็นอันขาด เรือกองทัพบรรดาที่มาถึงได้ทราบกระแสรับสั่งก็เลยมาหน้าตำหนักแพ ถวายบังคมลาแล้วเลยเข้าคลองบางกอกใหญ่ไปทุกลำ มีพระเทพโยธาคน ๑ แวะเข้าที่บ้าน ได้ทรงทราบก็ทรงพระพิโรธ ตรัสสั่งให้ไปเอาตัวพระเทพโยธามา แล้วให้มัดเข้ากับเสาตำหนักแพ ทรงพระแสงดาบตัดศีร์ษะพระเทพโยธาด้วยพระหัตถ์ในขณะนั้น แล้วให้เอาศีร์ษะไปเสียบประจานไว้ที่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ พวกกองทัพทั้งปวงก็เกรงพระราชอาชญาก็พากันรีบยกออกไปเมืองราชบุรีตามรับสั่ง

ความปรากฏในพงศาวดารพะม่าว่า อะแซหวุ่นกี้ให้งุยอคงหวุ่นยกกองทัพเข้ามาในเมืองไทยคราวนี้ ประสงค์แต่จะให้ตามมาต้อนครัวมอญกลับออกไป ถ้าได้ครัวมอญก็ดี หรือหากว่าติดตามครัวมอญไม่ทันก็ดี ก็ให้เลิกทัพกลับไป มิได้ประสงค์จะให้งุยอคงหวุ่นเข้ามาตั้งทำสงครามชิงเมืองกับไทย เพราะอะแซหวุ่นกี้ยังไม่ได้รับสั่งของพระเจ้าอังวะ ที่จะให้ยกกองทัพเข้ามาตีเมืองไทย แต่งุยอคงหวุ่นถือว่าตัวเคยปราบไทยมาแต่ก่อน เมื่อตีกองทัพพระยายมราชแยกแตกหนีเข้ามาจากท่าดินแดงแล้ว ก็ยกตามเข้ามาถึงปากแพรก

ฝ่ายพระยายมราชแขกรวบรวมได้กำลังไม่พอจะต่อสู้พะม่า ก็ทิ้งค่ายหนีมาตั้งอยู่ที่ดงรังหนองขาว งุยอคงหวุ่นเห็นไทยไม่ต่อสู้ เข้าใจว่าไทยกลัวฝีมือก็เลยกำเริบ คิดว่าไหน ๆ ก็ตามไม่ทันครั้วมอญแล้ว จะกลับไปมือเปล่าทำไมควรจะหาทรัพย์กับชะเลยไปเป็นกำไรให้เหมือนกับเมื่อคราวตีกรุงศรีอยุธยาอีก จึงแบ่งกองทัพเป็น ๒ กอง กอง ๑ จำนวนพล ๒,๐๐๐ ให้มองจายิดควบคุมตั้งค่ายอยู่ที่ปากแพรก เที่ยวปล้นทรัพย์จับผู้คนในแขวงเมืองกาญจนบุรี เมืองสุพรรณบุรีและเมืองนครไชยศรี อีกกอง ๑ จำนวนพล ๓,๐๐๐ ตัวงุยอคงหวุ่นคุมยกลงมาทางฝั่งตะวันตก หมายจะมาเที่ยวปล้นทรัพย์จับชะเลยในแขวงเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงครามและเมืองเพ็ชรบุรี ครั้นยกลงมาถึงบางแก้วได้ทราบความว่า มีกองทัพไทยยกออกไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี งุยอคงหวุ่นก็ให้ตั้งค่ายมั่นลงที่บางแก้ว ๓ ค่าย.

เหตุใดงุยอคงหวุ่นจึงตั้งค่ายอยู่บางแก้วอันเป็นที่ดอนอยู่ชายป่าทางตะวันตก ไม่ลงมาตั้งที่ริมแม่น้ำ เช่นที่บ้านลุกแก หรือตอกละอม ซึ่งพะม่าเคยตั้งค่ายเมื่อตีกรุงศรีอยุธยา ข้อนี้คิดดูเห็นว่าจะเป็นด้วยงุยอคงหวุ่นเห็นว่า กองทัพของตัวยกมาแต่กองเดียวเป็นทำนองกองโจร ตั้งอยู่ชายป่าจะเดินลัดทางในแดนไทย หรือไปมาทางแดนพะม่า และสั่งเสบียติดต่อกับพวกพะม่าที่ปากแพรกได้สะดวก และจะเลี้ยงช้างม้าพาหนะได้ไม่ขัดสน ถึงกองทัพไทยจะยกไปรบพุ่งก็ต้องเดินบกลำบาก จะใช้กองทัพเรือเป็นกำลังไม่ได้ ความคิดของงุยอคงหวุ่นดูเหมือนหมายจะตั้งอยู่จนเข้าฤดูฝน พอหาทรัพย์สมบัติได้มาก

แล้วก็จะเลิกกลับไป และในระหว่างนั้นถ้ากองทัพไทยยกขึ้นไป พอตี กองทัพไทยแตกก็จะเลยติดตามลงมาตีเอาเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงครามที่หมายไว้ ถ้ากองทัพไทยตั้งมั่นอยู่เมืองราชบุรีไม่ยกขึ้นไป ก็จะแต่งกองโจรให้ลัดป่าจู่ไปเที่ยวปล้นทรัพย์จับผู้คนตามประสงค์ที่ได้ยกลงมา ความคิดของงุยอคงหวุ่นเห็นจะเป็นเช่นว่ามานี้ จึงไม่ลงมาตั้งที่ริมน้ำ.

ฝ่ายพระองค์เจ้าจุ้ยตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี ก็ทำนองจะได้กระแสรับสั่งของพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแนะนำไปว่า ถ้ากองทัพข้าศึกที่ยกมาไม่ใหญ่หลวงเหลือกำลัง ให้ชิงทำก่อนอย่าให้โอกาสแก่ข้าศึก ข้อนี้เป็นวิธียุทธของพระเจ้ากรุงธนบุรีมาทุกคราว เมื่อพระองค์เจ้าจุ้ยทราบว่าพะม่ามาตั้งค่ายอยู่ที่บางแก้วประมาณสัก ๓,๐๐๐ คน เห็นว่าพอจะต่อสู้ได้ และกองทัพกรุง ฯ ก็กำลังตามเพิ่มเติมออกไป จึงยกกองทัพขึ้นไปตั้งที่ตำบลโคกกะต่ายในทุ่งธรรมเล่น ห่างค่ายพะม่าลงมาประมาณ ๘๐ เส้น แล้วให้หลวงมหาเทพคุมกองหน้าไปตั้งค่ายโอบพะม่าข้างด้านตะวันตก และให้กองทัพเจ้าราม[illegible]ยกไปตั้งค่ายโอบข้างด้านตะวันออก แล้วบอกความเข้ามายังกรุงธนบุรี.

ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อเร่งรัดกองทัพให้ยกออกไปเมืองราชบุรีหมดแล้ว ถึงณวันอังคาร เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เมืองนครไชยศรีบอกมาว่า มีพะม่าเข้ามาเที่ยวปล้นทรัพย์จับผู้คนถึงแขวงเมืองสุพรรณ เมืองนครไชยศรี จึงมีรับสั่งให้พระยาพิไชยไอสวรรย์ผู้ว่าที่โกษาธิบดีคุมกำลัง ๑,๐๐๐ ยกไปรักษาเมืองนครไชยศรี แล้วให้

เตรียมกระบวนทัพหลวง มีจำนวนพล ๙,๐๐๐ พอพร้อมก็พอได้ทรงทราบว่ากองทัพพะม่ามาตั้งค่ายอยู่ในแขวงเมืองราชบุรี ขณะนั้นเสด็จมาประทับอยู่ในพระนครได้ ๑๓ วัน และกรมพระเทพามาตย์ราชชนนีก็กำลังประชวรหนัก หักพระหฤทัยเสด็จยกออกจากพระนครไปเมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ ครั้นเสด็จไปถึงเมืองราชบุรี พระองค์เจ้าจุ้ยมาเฝ้ากราบทูลว่า ครั้งนี้พะม่าดูหมิ่นไทยยิ่งนัก เมื่อหลวงมหาเทพไปตั้งค่ายโอบพะม่าพากันดูเล่น แล้วร้องถามออกมาจากค่ายว่า ตั้งค่ายแล้วหรือยัง ให้ตั้งค่ายเสียให้เสร็จ พะม่าจะรอให้ไทยไปพร้อมกันจึงจะยกออกมาตี จะได้จับชะเลยได้มาก ๆ ในคราวเดียว พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟังก็ขัดเคือง แต่เวลานั้นทรงพระวิตกถึงกองทัพพระยายมราชแขกที่ถอยลงมาตั้งอยู่ที่ดงรังหนองขาว เกรงจะต้านทานพะม่าไม่ไหว ด้วยได้ข่าวมาว่ามีกองทัพพะม่าเพิ่มเติมมาที่ปากแพรกอีก ๑,๐๐๐ จึงมีรับสั่งให้พระยาสีหราชเดโชไชยกับพระยาวิเศษไชยชาญ คุมพล ๒,๐๐๐ ยกขึ้นไปช่วยพระยายมราชแขกที่หนองขาว แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหลวงจากเมืองราชบุรีไปตามทางฟากตะวันตก ไปตั้งค่ายหลวงที่ตำบลเขาพระเหนือค่ายโคกกะต่ายขึ้นไปประมาณ ๕๐ เส้น ขณะนั้นมีใบบอกขึ้นไปจากเมืองราชบุรีว่า มีกองทัพพะม่ายกเข้ามาทางด่านประตูสามบาน ด่านเจ้าขว้าวอีกทางหนึ่ง พะม่าจับเอาชาวด่านไปหลายคน[๑] พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบ ทรงระแวงว่าพะม่าจะมาตี

---

๑ ด่านประตูสามบานด่านเจ้าขว้าว อยู่ริมลำน้ำภาชีทางตะวันตก ห่างเมืองราชบุรีทางเดิน ๒ วัน.

ตัดทางลำเลียงข้างหลัง จึงมีรับสั่งให้กองทัพพระองค์เจ้าจุ้ย กับกองทัพจีนพระยาราชาเศรษฐียกลงมารักษาเมืองราชบุรี ให้รื้อค่ายเก่าเอาลงไปตั้งริมน้ำให้หมด แต่ที่จริงกองทัพพะม่าหามีมาทางนั้นไม่ พะม่าที่ไปตีด่านประตูสามบานด่านเจ้าขว้าว เห็นจะเป็นพวกกองโจรที่ยกไปเที่ยวจับคน ทำนองจะไปจากค่ายที่บางแก้วนั้นเอง.

ครั้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๑ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปทอดพระเนตรค่ายตั้งโอบพะม่าที่บางแก้ว ทรงพิจารณาดูภูมิแผนที่เสร็จแล้ว มีรับสั่งให้นายทัพนายกองคุมกำลังไปตั้งค่ายล้อมพะม่าเพิ่มเติมขึ้นอีกจนรอบ แล้วให้เจ้าพระยาอินทรอภัยไปตั้งรักษาหนองน้ำที่เขาชั่วพราน อันเป็นที่ข้าศึกอาศัยเลี้ยงช้างม้าพาหนะ และเป็นทางเดินลำเลียงสะเบียงอาหารของข้าศึกแห่งหนึ่ง ให้พระยารามัญวงศ์คุมกองมอญที่เข้ามาใหม่ไปรักษาหนองน้ำที่เขาชะงุ้มอันอยู่ในทางลำเลียงของข้าศึกข้างเหนือขึ้นไประยะทางประมาณ ๑๒๐ เส้น ด้วยอีกแห่งหนึ่ง.

ฝ่ายงุยอคงหวุ่นแม่ทัพพะม่าเห็นไทยตั้งล้อมแข็งแรงขึ้น เห็นว่าจะนิ่งเฉยต่อไปไม่ได้ ค่ำวันหนึ่งจึงให้มาปล้นค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัยที่หนองน้ำเขาชั่วพราน ไทยตีพะม่าแตกกลับไป งุยอคงหวุ่นขัดใจให้เพิ่มเติมกำลังยกกลับมาปล้นอีกก็แตกกลับไปอีก ที่สุดให้เนมิโยแมงละนรทาตัวนายรองคุมพล ๑,๐๐๐ มาปล้นเป็นครั้งที่ ๓ ในคืนเดียวนั้น ก็แตกกลับเข้าไปอีก เสียรี้พลล้มตายเจ็บป่วยเป็นอันมาก ที่ไทยจับเป็นได้ก็มี งุยอคงหวุ่นเห็นไทยมีกำลังมากและรบพุ่งกล้า

หาญกว่าที่ได้คาดไว้ก็ออกวิตก จึงแต่งคนเร็วให้เล็ดลอดไปบอกกองทัพที่ปากแพรกให้ยกมาช่วย.

ขณะนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ถามพะม่าที่จับมาได้ พวกพะม่าให้การว่า ที่งุยอคงหวุ่นพยายามตีค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัยนั้น เพราะไทยไปตั้งตัดทางที่จะลำเลียงสะเบียงอาหารเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบก็ดีพระทัย ทรงพระราชดำริว่า ถ้าล้อมค่ายบางแก้วไว้ให้พะม่าสิ้นสะเบียงอาหาร ทนอดอยากไม่ได้คงต้องออกมาให้จับเป็นชะเลยหมดทั้งนายไพร่ จะทำให้สมน้ำหน้าที่มันเย่อหยิ่งให้จงได้ จึงมีรับสั่งห้ามนายทัพนายกองบรรดาที่ตั้งล้อมมิให้เข้าตีค่ายพะม่าเป็นแต่ให้ตั้งล้อมไว้ให้มั่น ถ้าพะม่ายกออกมาก็ให้รบพุ่งเอาแต่ให้ถอยกลับไปอย่างเดียว ดำรัสว่า "กักมันไว้ให้โซแล้วเอาเข้าต่อเอาเถิด" แล้วทรงปรารภจะเสด็จไปคุมกองทัพกักทางลำเลียงเอง แต่พระยาเทพอรชุนพระดำเกิงรณภพทูลขอรับอาสา จึงมีรับสั่งให้พระยาเทพอรชุนกับพระดำเกิงรณภพ คุมกองอาจารย์และทนายเลือกรวม ๗๔๕ คนเป็นกองโจร ไปช่วยเจ้าพระยาอินทรอภัยตีตัดลำเลียงข้าศึกที่เขาชั่วพรานอีกกอง ๑.

ขณะนั้นอะแซหวุ่นกี้คอยอยู่ที่เมืองเมาะตมะ เห็นกองทัพงุยอคงหวุ่นหายไปเกินกำหนด เกรงว่าจะมามีเหตุการณ์อย่างใดในเมืองไทย จึงให้ตะแคงมรหน่อง[๑] เป็นเชื้อพระวงศ์พระเจ้าอังวะ คุมพล

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ตะแคงมรหน่องมาคราวเดียวกับงุยอคงหวุ่น แต่พงศาวดารพะม่าว่ามาทีหลัง พงศาวดารพะม่าเรียกตะแคงมรหน่องว่า มังเรรานก่อง.

๓,๐๐๐ ยกตามเข้ามาอีกกอง ๑ ตะแคงมรหน่องยกมาถึงค่ายพะม่าที่ปากแพรก ได้ทราบว่างุยอคงหวุ่นมาถูกไทยล้อมไว้ที่บางแก้ว จึงให้มองจายิด[๑] คุมกำลัง ๒,๐๐๐ ลงมาช่วยงุยอคงหวุ่นที่บางแก้ว ส่วนตะแคงมรหน่องยกลงมาตีค่ายพระยายมราชแขกที่หนองขาว ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถ พะม่าตีกองทัพไทยไม่แตก ตะแคงมรหน่องก็ถอยกลับไปตั้งอยู่ที่ปากแพรก.

ฝ่ายกองทัพมองจายิดที่ยกลงมาช่วยงุยอคงหวุ่น มาถึงเขาชะงุ้มที่กองมอญพระยารามัญวงศ์ตั้งค่ายอยู่ เห็นกองมอญน้อยกว่าก็เข้าล้อมไว้ ในวันนั้นทำนองจะมีคนในกองทัพมองจายิดเล็ดลอดเข้าไปบอกงุยอคงหวุ่นให้รู้ว่ามีกองทัพลงมาช่วย พอค่ำลงเวลาประมาณ ๙ นาฬิกางุยอคงหวุ่นก็ยกออกปล้นค่ายหลวงมหาเทพ หมายจะหักออกไป กองทัพไทยสู้รบต้านทานเป็นสามารถ งุยอคงหวุ่นจะหักออกไปไม่ได้ก็ต้องถอยทัพกลับเข้าค่าย ฝ่ายพระยาชิเบศร์บดีตั้งอยู่ด้านเหนือ รู้ว่ากองทัพพะม่ามาล้อมค่ายกองมอญที่เขาชะงุ้มไว้ ก็ยกไปช่วยรบพุ่งแก้เอากองมอญออกมาจากที่ล้อมได้ แต่กำลังไม่พอจะต่อสู้พะม่าได้ก็พากันถอยลงมา มองจายิดก็เข้าตั้งอยู่ในค่ายที่เขาชะงุ้ม ในวันนั้นกองทัพพระยานครสวรรค์ยกออกไปถึงเมืองราชบุรี จึงมีรับสั่งให้พระยานครสวรรค์ขึ้นไปช่วยพระยาชิเบศร์บดีในค่ำวันนั้น ขึ้นไปพบพระยาชิเบศร์บดีกับพระยารามัญวงศ์ถอยลงมาแล้ว บอกมากราบทูล จึงมีรับสั่งให้ถอยมาตั้งที่ค่ายล้อมพะม่าข้างด้านเหนือ

๑ ที่ว่ามองจายิดเป็นคนคุมกองทัพนี้ เป็นการคาดคะเนของข้าพเจ้า

ทั้ง ๓ กองด้วยกัน อย่าให้พะม่าทั้ง ๒ พวกเข้าถึงกันได้.

ถึงเดือน ๔ เมืองคลองวาพ[๑] บอกมาว่า พะม่ายกมาจากเมืองมะริดประมาณ ๕๐๐ คน มาปล้นบ้านทัพสะแกในแขวงเมืองกำเนิดนพคุณ เกรงจะขึ้นมาตีเมืองคลองวาพ กำลังในพื้นเมืองเห็นจะต่อสู้ไม่ไหว ขอกองทัพออกไปช่วย มีรับสั่งให้ตอบไปว่า ทางในกรุงฯ ยังมีการสงครามติดพันอยู่ที่เมืองราชบุรี ให้ผู้รั้งกรรมการเมืองคลองวาพคิดอ่านรักษาเมืองไปโดยลำพังก่อนเถิด.

ในเดือน ๔ นั้น เจ้าพระยาจักรียกกองทัพกลับจากเมืองเชียงใหม่ตามออกไปถึง พาทูตเมืองน่านที่มาถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการของเจ้าฟ้าเมืองน่าน ซึ่งอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาออกไปเฝ้าด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพระปีติโสมนัสส์ตรัสสรรเสริญความชอบของเจ้าพระยาจักรี และพระราชทานพระแสงดาบฝักทองกับพระธำมรงค์เพ็ชร์รวง ๑ เป็นบำเหน็จ แล้วมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรีถืออาญาสิทธิ์ไปบัญชาการล้อมพะม่าที่บางแก้ว เจ้าพระยาจักรีก็ยกไปตั้งค่ายมั่นอยู่ที่เหนือพระมหาธาตุเชาพระ เหนือค่ายหลวงขึ้นไป ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จลงมาประทับที่ค่ายโคกกะต่าย ซึ่งพระองค์เจ้าจุ้ยตั้งอยู่แต่ก่อน ด้วยเหมาะแก่ที่จะตรวจการทั้งปวงได้ทั่วไปทุกด้าน แล้วมีรับสั่งให้หลวงบำเรอภักดีคุมทหารกองนอก ๕๐๐ เป็นกองโจรไปคอยตีสะกัดรังแกพะม่าที่ค่ายเขาชะงุ้ม

---

๑ เมืองคลองวาพ คือเมืองประจวบคีรีขันธ์บัดนี้ ครั้งนั้นเมืองตั้งอยู่คลองวาพ ใต้อ่าวมะนาว.

อย่าให้ออกลาดหาอาหารและตักน้ำใช้ได้สะดวก.

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีขึ้นไปบัญชาการล้อมพะม่าที่บางแก้ว ให้ตั้งค่ายล้อมเพิ่มเติมขึ้นอีก มิให้มีทางที่พะม่าจะตีหักออกไปได้ คืนวันหนึ่งในข้างขึ้นเดือน ๕ นั้น เวลา ๑๑ นาฬิกา พะม่าในค่ายที่บางแก้วยกออกปล้นค่ายพระยาพิพัฒน์โกษา แล้วไปปล้นค่ายพระยาเพ็ชร์บุรี ประสงค์จะตีหักออกไป พวกกองทัพไทยระดมยิงถูกพะม่าล้มตายเจ็บป่วย จะตีหักออกไปไม่ได้ก็ต้องถอยกลับเข้าค่าย ต่อมาพะม่าออกปล้นค่ายหลวงราชนิกุลอีกครั้ง ๑ เวลา ๓ นาฬิกาก็หักออกไปไม่ได้ ต้องถอยกลับเข้าค่ายเหมือนหนหลัง ไทยที่พะม่าจับเอาไปเป็นชะเลย หนีกลับมาหากองทัพไทยได้ ๒ คน มาบอกว่าพะม่าที่ในค่ายบางแก้ว ขัดสนสะเบียงอาหารมาสัก ๗ วันแล้ว เดี๋ยวนี้กินแต่ช้างม้าพาหนะเป็นอาหาร แต่น้ำบ่อที่ในค่ายยังมีอยู่ อนึ่งปืนใหญ่น้อยที่ไทยระดมยิงเข้าไปในค่ายพะม่านั้น ถูกพะม่าเจ็บป่วยล้มตายเสมอ จนพะม่าต้องขุดหลุมลงอาศัยกันโดยมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบว่าพะม่าที่ถูกล้อมอดโรยลงดังนั้น ถึงณวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา ก็เสด็จทรงม้าไปที่ค่ายหลวงมหาเทพซึ่งตั้งล้อมพะม่าอยู่ทางด้านตะวันตก ดำรัสสั่งให้จักกายเทวะมอญเข้าไปร้องบอกพะม่าที่หน้าค่ายว่า[๑] พะม่าอย่า

---

๑ ถ้อยคำที่พูดกับพะม่า แต่งไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารคำความต้นกับปลายไม่ลงกัน เห็นได้ว่าเป็นของแต่งทีหลัง มิใช่คัดมาแต่ตัวจดหมายเหตุ จึงเอาแต่เนื้อความมากล่าวในหนังสือนี้.

คิดหนีไปเลย ไปไม่ได้แล้ว ให้ออกมายอมอ่อนน้อมเสียโดยดีเถิด งุยอคงหวุ่นให้ร้องตอบออกมาว่า ซึ่งท่านล้อมไว้ครั้งนี้ เราก็รู้อยู่แล้วว่าจะหนีให้รอดไปไม่ได้ ตัวเรากับพวกนายทัพนายกองจะตายก็ตามทีเถิด ส่งสารแต่พวกไพร่พลจะมาพลอยตายเสียด้วย อย่างไรขอให้เราได้พบกับตะเกลือบ[๑] สักหน่อยเถิด พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้ตะเกลือบซึ่งได้เป็นพระยาพระราม ขี่ม้าก้นร่มระย้าอย่างขุนนางออกไปเจรจากับพะม่า งุยอคงหวุ่นเขียนหนังสือใส่ในใบตานขดทิ้งออกมาจากในค่าย ความในหนังสือว่า พระเจ้าปราสาททองกรุงศรีอยุธยากับพระเจ้าช้างเผือกกรุงอังวะ[๒] มีบุญญาภินิหารเป็นใหญ่ในชมพูทวีปด้วยกัน และพระมหากษัตริย์ทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นเขยกัน พระเจ้าช้างเผือกกรุงอังวะใช้ให้ ข้าพเจ้ากับนายทัพนายกองทั้งปวงมาทำสงครามกับท่านผู้เป็นเสนาบดีในกรุงศรีอยุธยาครั้งนี้ ข้าพเจ้าเสียทีแก่ท่าน ท่านล้อมไว้จะพากันหนีไปก็ไม่ได้แล้ว ถ้าท่านล้อมไว้อย่างนี้ก็มีแต่จะตายอย่างเดียว ไม่ใช่จะตายแต่พวกข้าพเจ้าที่เป็นแม่ทัพ

---

๑ ตะเกลือบเป็นหัวหน้ามอญกบฏคนหนึ่ง.

๒ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พะม่าเรียกพระเจ้าช้างเผือกกรุงศรีอยุธยาและ พระเจ้า ปราสาททอง กรุง อังวะ กลับกันไป ที่จริงพะม่าเรียกพระเจ้ามังระว่าพระเจ้าช้างเผือก เรียกพระเจ้าแผ่นดินสยามว่าพระเจ้าปราสาททอง จนในรัชชกาลที่ ๕ เมื่อเสด็จไปประพาสถึงเมืองพะม่า ๆ ยังเรียกพระเจ้าปราสาททอง.

นายกองเท่านั้น ถึงไพร่พลทั้งปวงก็จะพลอยตายด้วยกันทั้งสิ้น เมื่อชีวิตของข้าพเจ้าทั้งหลายตายไปสิ้นแล้ว ใช่ว่าสงครามของพระมหากษัตราธิราชทั้ง ๒ ฝ่ายจะเป็นอันเสร็จสิ้นกันเพียงนั้นก็หามิได้ ท่านผู้เป็นเสนาบดีไทยได้ถือน้ำทำราชการสนองพระเดชพระคุณตามพระราชกำหนดกฎหมายของพระเจ้าปราสาททองกรุงศรีอยุธยาฉันใด ข้าพเจ้ามาทำสงครามก็ด้วยได้ถือน้ำทำราชการตามพระราชกำหนดกฎหมายของพระเจ้าช้างเผือกกรุงอังวะอย่างเดียวกัน อุปมาเหมือนเป็นแต่เครื่องศัสตราวุธซึ่งพระมหากษัตราธิราชทรงใช้สอยทั้ง ๒ ฝ่าย พระพุทธองค์ก็ได้โปรดประทานพระสัทธรรมเทศนาไว้ว่า อันจะได้เกิดมาเป็นมนุษย์แต่ละคนนั้นยากนัก ฉันใดข้าพเจ้าทั้งหลายจะได้รอดชีวิตขอบัญญาท่านผู้เป็นอัครมหาเสนาบดีจงช่วยพิเคราะห์ดูด้วยเทอญ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เขียนหนังสือเสนาบดีตอบพะม่า มีเนื้อความว่า ถ้าพวกพะม่าออกมาถวายบังคมยอมอ่อนน้อมเสียโดยดีจะทูลขอชีวิตให้ ถ้าขืนต่อสู้หรือไม่ออกมาอ่อนน้อมโดยดีจะฆ่าเสียให้หมด ฝ่ายพวกพะม่าหมายจะให้ไทยบ่ายอยกลับไป ก็ยังไม่ยอมออกมาอ่อนน้อม.

ในหมู่นั้นเจ้าพระยาสุรสีห์กับพวกผู้ว่าราชการหัวเมืองฝ่ายเหนือคุมกองทัพหัวเมืองออกไปถึง พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกองทัพหัวเมืองทั้งปวงไปตั้งประชิดค่ายพะม่าที่เขาชะงุ้มกันไว้อย่าให้หักลงมาช่วยพะม่าที่ค่ายบางแก้วได้ ทรงกำชับสั่งไปมิให้เข้าตีค่ายพะม่า แม้ที่สุดถ้าพะม่าค่ายเขาชะงุ้มจะถอยไปก็อย่าให้ติดตาม เกลือกพะม่าจะทำกลอุบายจะล่อที่ ให้เอาไว้ตีเอาที่หลังพร้อมกับ

ตีค่ายพะม่าที่ปากแพรกทีเดียว ในตอนนี้จะคิดจับพวกพะม่าที่ค่ายบางแก้วให้ได้เสียก่อน.

ขณะนั้นเมืองคลองวาพเมืองกุยบอกเข้ามาว่า พะม่าพวกที่ยกเข้ามาจากเมืองมะริดนั้น ตีบ้านทัพสะแกได้แล้วลงไปตีเมืองกำเนิดนพคุณ ผู้รั้งกรมการเรียกกำลังราษฎรออกต่อสู้ เข้าล้อมค่ายพะม่าไว้ พะม่าตีหักออกมาได้ เผาเมืองกำเนิดนพคุณเสียแล้ว ยกเลยลงไปทางเมืองปะทิวซึ่งขึ้นแก่เมืองชุมพร พะม่าจะยกเลยไปเมืองมะริดหรือจะกลับขึ้นมาข้างเหนืออีกอย่างไรยังหาทราบไม่ จึงมีรับสั่งเข้ามายังกรุงธนบุรี ให้พระเจ้าหลานเธอเจ้าบุญจันทร์กับพระยาชิเบศร์บดีครั้งกรุงเก่า ซึ่งได้เป็นที่เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราชผู้รักษาพระนคร ให้มีตราตอบเมืองกุยและเมืองคลองวาพไปว่า ให้ทำลายหนองและบ่อน้ำตามระยะทางที่จะขึ้นมาเมืองเพชรบุรีเสียให้หมด แห่งใดทำลายไม่ได้ก็ให้เอาของโสโครกและของที่มีพิษใส่ให้น้ำเสีย อย่าให้ข้าศึกอาศัยได้เป็นอันขาด.

ต่อมาพระยารามัญวงศ์กับหลวงบำเรอภักดิ์ ซึ่งคุมกองโจรกักทางลำเลียงอยู่ที่เขาชั่วพรานจับพะม่าได้ ๒ คน ส่งตัวมายังค่ายหลวงถามพะม่า ๒ คนนั้นให้การว่าเป็นพวกกองลำเลียง นายทัพพะม่าที่เขาชะงุ้มให้เด็ดลอดขนสะเบียงมาส่งพะม่าในค่ายบางแก้ว และซักถามได้ความต่อไปว่า นายทัพพะม่าที่เขาชะงุ้มได้บอกไปยังตะแคงมรหน่องขอกำลังกองทัพเพิ่มเติมลงมาที่เขาชะงุ้มอีก หมายจะตีหักลงมาแก้พวกพะม่าที่ค่ายบางแก้วกลับไปให้จงได้ ได้ทรงทราบจึงมี

รับสั่งให้เพิ่มเติมกองโจรที่คอยตีตัดลำเลียงให้มากขึ้น แล้วให้หลวงภักดีสงครามนายทหารกองนอก ซึ่งอยู่ในกองเจ้าพระยาอินทรอภัยคุมคนกองนอกลอบขึ้นไปทำลายหนองและบ่อน้ำในระยะทางที่จะมาจากปากแพรกเลี่ย อย่าให้ข้าศึกเพิ่มกำลังมาได้ และบอกไปยังเจ้าพระยาสุรสีห์ให้คอยต่อสู้พะม่าที่ค่ายเขาชะงุ้มให้ดี อย่าให้ตีหักลงมาช่วยพะม่าที่บางแก้วได้เป็นอันขาด.

ต่อมาไม่ช้าพะม่าในค่ายเขาชะงุ้มก็ทำค่ายวิหลั่นบังตัวออกมาปล้นค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ในเวลาเที่ยงคืน ถูกไทยยิงล้มตายเจ็บป่วย จะหักค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์มาไม่ได้ จึงแปรไปปล้นค่ายจมื่นศรีสรรักษ์ก็หักมาไม่ได้ ต้องถอยกลับเข้าค่าย ต่อมาถึงวันอังคารเดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ พะม่าตีค่ายเขาชะงุ้มยกออกมาอีกครั้ง ๑ คราวนี้ดูเหมือนจะรวมกำลังมามากเข้าปล้นค่ายพระยานครสวรรค์ทางด้านใต้ รบกันแต่เวลาดึก ๓ นาฬิกาจนรุ่งสว่าง พะม่าหนุนกันออกมาหมายจะหักออกมาทางบางแก้วให้ได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบก็รีบเสด็จขึ้นไป ให้กองอาจารย์และทะนายเลือกเข้าช่วยรบ จนเวลา ๘ นาฬิกา พะม่าจึงถอยหนีกลับเข้าค่าย.

ฝ่ายงุยอคงหวุ่นแม่ทัพพะม่าที่ไทยล้อมไว้ในค่ายบางแก้วคอยพวกพะม่าค่ายเขาชะงุ้มจะมาช่วย เห็นมาไม่ได้ก็ท้อใจ จึงให้บอกออกมายังกองทัพไทยว่า จะขอพูดจากับท่านผู้ใหญ่ พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ไปร้องบอกว่าจะพูดก็ให้แต่งใครออกมาเถิด แล้วจึงโปรดให้พระเจ้าหลานเธอเจ้ารามลักษณ์กับเจ้าพระยาจักรีเป็นผู้เจรจา ว่ากล่าว

กับพะม่า งุยอคงหวุ่นให้นายทัพคน ๑ กับไพร่ ๕ คนออกมาห้าพระยาพระราม ๆ จึงพาไปที่เจ้ารามลักษณ์ และเจ้าพระยาจักรี พะม่าพูดจาวิงวอนจะขอให้ปล่อยกลับไปบ้านเมือง ท่านทั้ง ๒ หายอมไม่ ว่าถ้าพะม่ารักชีวิตก็ให้ยอมอ่อนน้อม ซึ่งจะให้ทำอย่างอื่นนั้นไม่ได้ นายทัพพะม่าว่าจะขอเข้าไปปรึกษากันดูก่อน ฝ่ายไทยก็ปล่อยให้กลับเข้าไปในค่าย ครั้นถึงวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๗ ค่ำ งุยอคงหวุ่นให้พะม่าตัวนาย ๗ คนออกมาเจรจาอีก พวกพะม่าว่าจะยอมอ่อนน้อมถวายบังคมและถวายช้างม้าพาหนะและเครื่องศัสตราวุธหมดทุกอย่าง แต่เมื่อได้อ่อนน้อมแล้วขอให้ปล่อยตัวกลับไป เจ้ารามลักษณ์กับเจ้าพระยาจักรีตอบว่า ถ้าพะม่าอ่อนน้อมโดยดีจะทูลขอชีวิตให้ แต่ที่จะปล่อยไปนั้นไม่ได้ ความข้อนี้ได้บอกหนหนึ่งแล้วก็ยังจะขืนให้ปล่อยอยู่ร่ำไป จะพูดกันไปอย่างนี้จะมีที่สุดที่ไหน คราวก่อนได้ปล่อยพะม่ากลับไปหมด คราวนี้จะต้องเอาไว้เป็นตัวจำนำบ้าง พะม่าจะได้ร้อนใจไม่เพิกเฉยเหมือนแต่ก่อน แล้วจึงให้ปล่อยพะม่ากลับเข้าไปในค่ายแต่ ๕ คน ในวันนั้นอุตมสิงห์จอจัวปลัดทัพของงุยอคงหวุ่น ก็พานายหมวดนายกอง พะม่ารวม ๑๕ คน เอาเครื่องศัสตราวุธของคนมัดแบกออกมาส่งให้ไทย บอกว่าจะยอมอ่อนน้อมโดยดี เจ้ารามลักษณ์กับเจ้าพระยาจักรีจึงให้ส่งตัวมายังค่ายหลวง ได้เข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรี อุตมสิงห์จอจัวกราบทูลว่า จะขอถือน้ำทำราชการในกรุงศรีอยุธยาต่อไปจนหาชีวิตไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีตรัสว่า ในเวลายังไม่ได้ตัวพะม่าที่ในค่ายทั้งหมดอย่างนี้จะไว้ใจเชื่อฟังทีเดียวยังไม่ได้จะต้องให้คุมตัวไว้ก่อน จน

กว่าจะได้ตัวพวกพะม่ามาพร้อมกัน แล้วจึงดำรัสสั่งให้พระยาพระราม คุมตัวอุตมสิงห์จอจัวกับพวกที่มาด้วยกันไปร้องบอกพวกพะม่าที่ถูกล้อมว่า ได้มาสามิภักดิ์ต่อพระเจ้าปราสาททอง ทรงพระกรุณาโปรดให้รอดชีวิตแล้ว ให้พากันตามมาเถิด พวกพะม่าร้องตอบออกมาว่าจะปรึกษากันดูก่อน ช้าหลวงก็พาอุตมสิงห์จอจัวกลับมา อุตมสิงห์จอจัวออกมายอมอ่อนน้อม ครั้งนั้นจะได้ให้ผู้ใดก่อนนั้นหามิได้ ต่อได้ถวายบังคมพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้วจึงยอมให้ผู้อื่น พระเจ้ากรุงธนบุรีตรัสสรรเสริญว่า อุตมสิงห์จอจัวนี้มีเลี่ยที่ที่เป็นนายทหาร แพ้เขาแล้วยังรักษาขนบธรรมเนียมของตนไว้โดยองอาจมิได้ย่อท้อ[๑]

ถึงวันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๙ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้พระยานครราชสีมา ซึ่งคุมกองทัพมาถึงในหมู่นั้น ยกไปตั้งค่ายประชิดพะม่าที่เขาชะงุ้ม ในวันนั้นงุยอคงหวุ่นให้ร้องบอกออกมาจากค่ายว่าจะขอพบอุตมสิงห์จอจัวสักหน่อย จึงโปรดให้คุมตัวไป อุตม

---

๑ เรื่องตรงนี้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า งุยอคงหวุ่นไม่วางใจว่า ถ้ายอมอ่อนน้อมต่อไทย ๆ จะฆ่าเสียหรือจะให้ชีวิตดังว่า จึงให้ปลัดทัพออกมาอ่อนน้อมลองดูก่อน พิเคราะห์ดูตามเรื่องที่ปรากฏเห็นว่าจะไม่เป็นอย่างนั้น คงเป็นด้วยเมื่อนายทัพพะม่าปรึกษากัน งุยอคงหวุ่นไม่ไว้ใจ ยังไม่ยอมออกมาอ่อนน้อม แต่ปลัดทัพเห็นว่าไม่มีช่องทางอย่างอื่นแล้ว ไม่ควรจะรั้งรอต่อไป จึงพาพวกของตัวออกมาอ่อนน้อม ความจริงคงเป็นอย่างนี้.

สิงห์จอจัว ร้องบอกงุยอคงหวุ่นว่า เราออกมาสามิภักดิ์ต่อ พระเจ้าปราสาททองก็ทรงชุบเลี้ยงมิได้ฆ่าฟัน จงพากันออกมาสามิภักดิ์เถิด อย่าหวาดหวั่นต่อไปเลย งุยอคงหวุ่นร้องตอบออกมาว่าตัวท่านมายืนอยู่ที่นั่นอยู่ในอำนาจข้าศึก ซึ่งพูดจาว่ากระไรจะเชื่อฟังยังไม่ได้ ถ้าจะให้เราเชื่อฟังก็ให้ใครเข้ามาพูดกับเราที่ในค่ายจึงจะควร อุตมสิงห์จอจัวตอบว่าพวกเราได้มาสามิภักดิ์เป็นข้าของพระเจ้าปราสาททองแล้ว จะให้ใครกลับเข้าไปในค่าย ถ้าท่านฆ่าเสียหรือเอาตัวกักไว้เสีย เราก็จะไม่พ้นความผิด งุยอคงหวุ่นก็ให้สัตย์สัญญาว่าจะไม่กักขังหรือทำร้ายอย่างหนึ่งอย่างใด ข้าหลวงจึงให้ปล่อยเยะสะคน ๑ กับเยข่องจอคน ๑ เข้าไปในค่ายพะม่า ครั้นคนทั้ง ๒ นั้นกลับออกมา มาให้การว่า งุยอคงหวุ่นพูดว่าถึงจะทรงพระกรุณาแก่ผู้น้อย ส่วนตัวงุยอคงหวุ่นนั้นคงจะถูกประหารชีวิต ยังหาไว้ใจไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งถามความคิดของข้าราชการว่าจะเห็นควรทำอย่างไรต่อไป พวกข้าราชการพากันกราบทูลว่า ได้ทรงพระกรุณาให้ว่ากล่าวโดยดีก็หลายคราวแล้ว พะม่าในค่ายก็ยังขัดขืนอยู่ ขอให้เอาปืนลูกไม้[๑] ยิงกระหน่ำเข้าไป พะม่ากลัวความตายก็จะต้องออกมา พระเจ้ากรุง

---

๑ ปืนลูกไม้นี้ปรากฏแต่ว่าเมื่อรัชกาลที่ ๑ ครั้งรบพะม่าที่ตาดหญ้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะทำลายค่ายพะม่า ให้เข้ามาเอาปืนลูกไม้ครั้งกรุงธน ฯ ออกใบยิง จึงสันนิษฐานว่าเป็นปืนใหญ่อย่างปากกระบอกกว้าง ใช้ยิงด้วยไม้ท่อนแทนกระสุนปืนสำหรับทำลายค่าย.

ธนบุรีไม่ทรงเห็นด้วย ดำรัสว่าจะฆ่าให้ตายนั้นง่าย แต่ข้าศึกสิ้นความคิดถึงเช่นนี้แล้ว ฆ่าเสียก็บาปกรรมเปล่า ๆ จับเป็นเอาเถิด.

แล้วจึงทรงชักไช้อุตมสิงห์จอจัวถึงกองทัพพะม่าที่ยังอยู่ในแดนพะม่า ว่าจะมารบนั้นแต่เพียงเท่าที่ยกมาแล้วนี้ หรือจะยังยกตามกันเข้ามาอีก อุตมสิงห์จอจัวกราบทูลว่า อะแซหวุ่นกี้คุมกองทัพใหญ่อยู่ที่เมืองเมาะตมะ ว่าจะเข้ามาตีเมืองไทย แต่จะยกตามเข้ามาคราวนี้ หรือจะยกมาทีหลังคราวหนึ่งต่างหากหาทราบไม่ จึงมีรับสั่งปรึกษาแม่ทัพนายกองผู้ใหญ่ว่า จะควรเกณฑ์กองทัพหัวเมืองชายทะเลบักษ์ใต้และฝ่ายตะวันออกเข้ามาหรือยัง เจ้าพระยาจักรีทูลว่าพะม่าเห็นจะยังไม่ยกกองทัพใหญ่มาในปีนี้ ด้วยจวนจะถึงฤดูฝนอยู่แล้ว มาตรว่าอะแซหวุ่นกี้ทราบว่าตะเคงมรหน่องไม่สามารถจะแก้งุยอคงหวุ่นให้พ้นจากที่ล้อมได้ จะให้กองทัพยกมาอีกก็คงเป็นกองทัพน้อย เห็นว่ากำลังที่มีอยู่คงจะพอสู้ได้ โดยจะเกณฑ์กองทัพหัวเมืองมาอีกก็เห็นจะมาไม่ทัน พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเห็นชอบด้วย จึงเป็นแต่ให้มีตราเกณฑ์เข้าสาร เมืองนครศรีธรรมราช ๖๐๐ เกวียน เมืองไชยา เมืองพัทลุง และเมืองจันทบุรี ๓ เมือง เป็นเข้าสารเมืองละ ๕๐๐ เกวียน ให้ส่งมาขึ้นฉางไว้สำรองราชการสงคราม ถ้าหาเข้าไม่ได้ครบจำนวนเกณฑ์ขาดเท่าใดก็ให้ส่งเงินแทน คิดราคาเข้าสารเกวียนละ ๔๐ บาท เข้าเปลือกเกวียนละ ๒๐ บาท.

ถึงปลายเดือน ๔ มีรับสั่งให้อุตมสิงห์จอจัวมีหนังสือเข้าไปถึงนายทัพพะม่าทั้ง ๓ ค่ายว่า พระเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งว่าได้ทรงพระกรุณา

โปรดให้กองทัพหลวงตั้งรั้งรอมาช้านานแล้ว หวังจะให้พวกพะม่ามายอมอ่อนน้อมเสียโดยดีก็ยังขัดขืนไม่ออกมา บัดนี้จะโปรดให้กองทัพเข้าตีค่าย ถ้ายังขัดขืนต่อไปจะพากันตายหมด ให้เร่งออกมาอ่อนน้อมอย่าให้ไพร่พลพลอยตายเสียด้วยเลย ในวันนั้นงุยอคงหวุ่นมีหนังสือตอบออกมาว่า ขอผัดผ่อนวันหนึ่งเถิด[๑] พรุ่งนี้จะออกมาสามิภักดิ์โดยดี.

ครั้นถึงวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ เมี่ยนหวุ่นกับปคันเจซูนายทัพพะม่า และพะม่าที่เป็นตัวนายรองอีก ๑๒ คน พากันรวบรวมเครื่องศัสตราวุธของตนมัดแบกออกมายอมสามิภักดิ์ อุตมสิงห์จองจัวพาตัวเข้าเฝ้าที่ค่ายหลวง นายทัพพะม่าทั้ง ๒ คนนั้นทูลรับอาสาจะเข้าไปพาตัวงุยอคงหวุ่นออกมาอ่อนน้อม[๒] ก็โปรดประทานอนุญาตให้กลับเข้าไป ในวันนั้นงุยอคงหวุ่นแม่ทัพกับเนมโยแมงฉะนรทา ยุยยองโบ่ อคงหวุ่น มุงโยะ และพวกนายทัพนายกองพะม่าที่ในค่ายบางแก้วก็ออกมายอมอ่อนน้อมทั้งหมด แต่ล้อมค่ายพะม่ามาได้ ๔๗ วันก็ได้ค่ายพะม่าทั้ง ๓ ค่าย ได้ชะเลยทั้งตัวแม่ทัพนายกองที่กล่าวมาแล้ว

---

๑ ที่งุยอคงหวุ่นเอาอิดเอื้อนมิใคร่ออกมาอ่อนน้อมนั้น คงเป็นด้วยเกรงว่าไทยเกลียดชังฉะเพาะตัว เพราะเมื่อยังเป็นฉบังกงโบ่มาตีกรุงศรีอยุธยาได้ทำทรกรรมแก่ไทยไว้มาก.

๒ พะม่าพวกนี้เห็นจะอยู่ต่างค่ายกับงุยอคงหวุ่น ด้วยค่ายพะม่าที่บางแก้วถึง ๓ ค่ายด้วยกัน.

และไพร่พลที่เหลือตายรวม ๑,๓๒๘ คน หญิง ๒ คน พะม่าตายเสียเมื่อถูกล้อมกว่า ๑,๖๐๐ คน.

พอได้ค่ายพะม่าที่บางแก้ว รุ่งขึ้นณวันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๑ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีรับสั่งให้พระยาอนุชิตราชา ถือพล ๑,๐๐๐ ยกขึ้นไปทางริมน้ำฟากตะวันตก ให้หลวงมหาเทพ ถือพลอีก ๑,๐๐๐ ยกขึ้นไปทางริมน้ำฟากตะวันออก ให้ไปตีค่ายพะม่าที่ปากแพรกพร้อมกับกองทัพพระยายมราชแชก แล้วมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกขึ้นไปตีค่ายพะม่าที่เขาชะงุ้ม ในค่ำวันนั้นเวลาเที่ยงคืน พะม่าในค่ายเขาชะงุ้มยกค่ายวิหลั่นออกมาปะทะค่ายพระมหาสงคราม หมายจะหักมาช่วยพะม่าที่ค่ายบางแก้ว คราวนี้พะม่ารบพุ่งแข็งแรงกว่าคราวก่อน ๆ เห็นจะได้ทราบข่าวเพี้ยงว่า ค่ายที่บางแก้วจวนจะเสียแก่ข้าศึก จึงพยายามจะลงมาช่วยให้ได้ พะม่าเอาไฟเผาค่ายพระมหาสงครามไหม้ขึ้นผู้คนหนีไฟทิ้งค่ายถอยมา เจ้าพระยาจักรีไปช่วยทัน ห้ามปรามมิให้คนถอยหนี พันคนที่ไม่ฟังห้ามเสีย ๒ คน แล้วเข้ารบพุ่งชิงเอาค่ายคืนได้ พะม่าจะหักออกมาไม่ได้ก็ย้ายไปปะทะค่าย จมื่นศรีสรรักษ์ไปถูกไทยยิงล้มตาย เจ็บป่วยลงมาอีกเป็นอันมาก เหลือกำลังพะม่าก็พากันถอยกลับเข้าค่าย ต่อมาถึงวันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลากลางคืนพะม่าในค่ายเขาชะงุ้มก็พากันทิ้งค่ายหนีกลับไปทางเหนือ เพราะไทยไม่ได้ตั้งค่ายล้อมหมดทุกด้านเหมือนกับที่ค่ายบางแก้ว กองทัพไทยไล่ติดตามฆ่าฟันพะม่าล้มตายไปตามทางและจับเป็นได้เป็นอันมาก กองทัพพะม่าแตกกระจัดกระจายคุมกันไม่ติด

ต่างพวกต่างพากันหนีเรี่ยรายไป บางพวกไปพบกองทัพหลวงมหาเทพ กองทัพพระยาอนุชิตราชาและกองโจรหลวงภักดีสงคราม ก็ตีกระหน่ำซ้ำเติม ฆ่าฟันพะม่าล้มตายและจับได้อีกก็มาก พวกนายทัพนายกองพะม่าหนีขึ้นไปถึงปากแพรก ตะแคงมรหน่องรู้ว่ากองทัพพะม่ามาเสียแก่ไทยหมดแล้ว ก็ไม่รอต่อสู้ รีบยกหนีกลับไปหาอะแซหวุ่นกี้ที่เมืองเมาะตมะ ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้กองทัพยกติดตามพะม่าที่แตกหนีไปจนสุดแดนพระราชอาณาเขตต์แล้ว ก็ให้หากองทัพกลับคืนมาพระนคร พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่แม่ทัพนายกองผู้ใหญ่ผู้น้อยตามสมควรแก่ความชอบที่มีชัยชะนะพะม่าครั้งนี้ทั่วกัน.

พิเคราะห์ดูการที่ไทยรบพะม่าคราวนี้ กองทัพพะม่าที่ยกมา ๓ ทัพ จำนวนพลทั้งสิ้นประมาณ ๘,๐๐๐ คน ไทยที่ไปต่อสู้พะม่าทั้งกองทัพในกรุง ฯ และทัพหัวเมือง จำนวนพลรวมเบ็ดเสร็จราว ๒๐,๐๐๐ ถ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชประสงค์เพียงจะเอาชัยชนะ ก็เห็นจะตีกองทัพพะม่าแตกยับเยินไปเสียนานแล้ว คงเป็นเพราะตั้งพระหฤทัยจะจับพะม่าให้ได้หมดทั้งกองทัพที่มาตั้งอยู่ที่บางแก้ว ถือเอาข้อนี้เป็นสำคัญ จึงพยายามล้อมพะม่า เปลืองเวลาและต้องทนลำบากอยู่ช้านาน เมื่อมาพิเคราะห์ดูว่าเหตุใด พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงสู้ทนความลำบากเพื่อจะจับพะม่าให้ได้ในครั้งนี้ เห็นว่าคงเป็นเพราะเหตุที่พะม่ามาประกาศดูหมิ่นไทยนั้นอย่าง ๑ และยังมีเหตุอื่นอีกอย่าง ๑ คือเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พะม่า ไทยต้องซ่อนเร้นหลบหนีและเกรงกลัวพะม่าอยู่ช้านาน ใจไทยยังไม่หายครั่นครามพะม่าทั่วกันหมด ที่มี

ความหวาดหวั่นเกรงจะถูกพะม่าจับเอาไปเป็นชะเลยเหมือนอย่างญาติพี่น้องแต่ก่อนมายังมีอยู่โดยมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชประสงค์จะปรุกใจไทยให้กลับกล้าหาญดังแต่ก่อน เห็นจะทรงพระราชดำริว่าเพียงจะตีกองทัพพะม่าให้แตกไป ผลไม่ประจักษ์เหมือนจับพะม่าเอามาเป็นชะเลยให้ได้มาก ๆ ให้คนทั้งหลายเห็นว่า พะม่าก็ไม่วิเศษอะไร ถ้าไทยตั้งใจรบพุ่งก็อาจจะจับพะม่ามาเป็นชะเลยได้เหมือนที่พะม่าเอาไทยไปเป็นชะเลย ดังนี้ จะได้หายครั่นคร้ามพะม่า คงเป็นด้วยความข้อหลังนี้เป็นสำคัญ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงยอมลำบากแต่เสียเวลาล้อมพะม่าเอาจนจับเป็นได้ทั้งหมด.

สงครามครั้งที่ ๕ คราวอะแซหวุ่นกี้ตีหัวเมืองเหนือ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘

สงครามครั้งนี้เป็นศึกใหญ่ยิ่งกว่าทุกคราวในสมัยเมื่อกรุงธนบุรีเป็นราชธานี มูลเหตุที่จะเกิดสงครามครั้งนี้ได้กล่าวมาแต่ก่อนบ้างแล้ว คือว่าเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งเมืองไทยกลับเป็นอิสระขึ้นนั้น เป็นเวลาพะม่ากำลังติดทำสงครามอยู่กับจีน ครั้นเสร็จศึกจีน เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๔ พระเจ้ามังระจึงดำริการจะมาตีเมืองไทยอีก คิดจะให้โปสุพลาเป็นแม่ทัพยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่ทางหนึ่ง และจะให้ปะกันหวุ่นเป็นแม่ทัพยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทางหนึ่ง มารุมกันตีกรุงธนบุรีเหมือนเมื่อครั้งตีกรุงศรีอยุธยา แต่เกิดเหตุขัดขวางเสียทั้ง ๒ ทาง ทางเมืองเชียงใหม่ ไทยยกไปตีเมืองเชียงใหม่ได้เสียก่อน ทางเมืองเมาะตมะพอทำทางจะยกทัพ พวกมอญก็เป็นกบฏขึ้นวุ่นวายใหญ่โต การที่จะมาตีเมืองไทยจึงเป็นอันไม่สำเร็จตามที่พระเจ้ามังระได้ทรงดำริไว้ ครั้นถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๕ พระเจ้ามังระเสด็จลงมายกทัพรบพระเกศธาตุที่เมืองร่างกุ้งเมื่อกลางเดือน๔ ขณะนั้นอะแซหวุ่นกี้ปราบปรามพวกมอญกบฏเสร็จแล้ว เป็นแต่ยังรอกองทัพพะม่าที่เข้ามาตามครัวมอญอยู่ที่เมืองเมาะตมะ จึงไปเฝ้าพระเจ้ามังระที่เมืองร่างกุ้ง พระเจ้ามังระทรงพระดำริเห็นว่ากองทัพใหญ่ตั้งอยู่ที่เมืองเมาะตมะแล้ว จึงมีรับสั่งมอบการที่จะตีเมืองไทยให้อะแซหวุ่นกี้คิดอ่านต่อไป.

อะแซหวุ่นกี้ ในพงศาวดารพะม่าเรียกเป็น ๒ อย่าง ในบางแห่งเรียกตามตำแหน่ง ว่า "อะส์ หวุ่น คยี" คำว่าอะส์ เป็นนามตำแหน่งสำหรับเก็บส่วยในที่ดินซึ่งพระเจ้าอังวะทรงอุทิศพระราชทานเป็นประโยชน์แก่ทหาร คำว่าหวุ่น แปลตามศัพท์ว่า ภารธุระ คำว่าคยี แปลว่าใหญ่ ถ้าแปลความควบกัน หวุ่น คยี ใกล้กับ "มหาอำมาตย์" ในยศของไทย เพราะฉะนั้นคำว่า "อะส์หวุ่นคยี" แปลว่ามหาอำมาตย์ผู้เก็บส่วยสำหรับพระราชทานทหาร เราเอานามนี้มาเรียกว่าอะแซหวุ่นกี้ แต่ในพงศาวดารพะม่ามักเรียกอีกอย่างหนึ่ง ตามราชทินนามว่า "หวุ่น คยี มหาสีหะสุระ"

อะแซหวุ่นกีคนนี้ ในพงศาวดารพะม่าว่าเป็นแม่ทัพคนสำคัญของพะม่าอยู่ในเวลานั้น ด้วยได้เป็นแม่ทัพใหญ่ไปต่อสู้มีชัยชนะจีนมาไม่ช้านัก เมื่อพิจารณาดูตามรายการสงครามครั้งอะแซหวุ่นกีมาตีเมืองไทยที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ก็เห็นจริงว่าอะแซหวุ่นกีเป็นผู้ชำนิชำนาญการศึก และมีอัธยาศัยสุภาพผิดกับแม่ทัพพะม่าที่มารบกับไทยในคราวอื่น ๆ โดยมาก ถ้าจะว่าไปในคราวศึกอะแซหวุ่นกีนี้ ดูเหมือนจะปรากฏความสามารถของแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ข้างฝ่ายไทยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระเจ้ากรุงธนบุรี ข้างฝ่ายพะม่าอะแซหวุ่นกี ต่อสู้ไล่เลี่ยยิ่งกว่าที่ไทยรบกับพะม่ามาในครั้งไหน ๆ หมด และผลที่สุดของการสงครามคราวนี้ก็นับว่าเสมอกันได้ด้วยประการทั้งปวง ดังจะเห็นได้ในเรื่องสงครามต่อไป.

อะแซหวุ่นกี้รับสั่งพระเจ้ามังระกลับมาถึงเมืองเมาะตมะในเดือน ๕ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘ พอกองทัพตะแคงมรหน่องหนีไทยกลับไปถึงชี้แจงการที่กองทัพพะม่าเข้ามาเสียที ไทยจับกองทัพงุยอคงหวุ่นได้ และตีพะม่าอีกกองทัพ ๑ แตกยับเยินไปจากเขาชะงุ้ม ตะแคงมรหน่องจึงต้องหนีกลับออกไป อะแซหวุ่นกี้พิเคราะห์ดูการเห็นว่าไทยทำศึกเข้มแข็งกว่าแต่ก่อน จะให้กองทัพยกมาทางเมืองเชียงใหม่และทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เข้ามาสมทบกันตีกรุงธนบุรีอย่างครั้งเมื่อตีกรุงศรีอยุธยา เห็นว่าไทยคงจะชิงตีตัดเสียไม่ให้เข้ามารวมกันได้ การคงจะไม่สำเร็จ อะแซหวุ่นกี้จึงคิดจะตีเมืองไทยตามแบบอย่างครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง คือ จะยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีหัวเมืองเหนือตัดกำลังไทยเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วเอาหัวเมืองเหนือเป็นที่มั่นยกทั้งกองทัพบกทัพเรือลงมาตีกรุงธนบุรีทางลำแม่น้ำเจ้าพระยาทางเดียวดังนี้ จึงให้พักบำรุงรี้พลอยู่ที่เมืองเมาะตมะ แล้วมีคำสั่งขึ้นไปยังโปสุพลาโปมะยุง่วน ซึ่งถอยหนีไทยไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงแสนให้ยกกลับลงมาตีเมืองเชียงใหม่ให้ได้แต่ในฤดูฝน แล้วให้เตรียมเรือรบเรือลำเลียงและรวบรวมสะเบียงอาหารลงมาส่งกองทัพอะแซหวุ่นกี้ซึ่งจะยกเข้ามาในต้นฤดูแล้ง โปสุพลาโปมะยุง่วนจึงรวบรวมกำลังยกเป็นกองทัพลงมาตีเมืองเชียงใหม่ เมื่อเดือน ๑๐ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘.

ฝ่ายข้างกรุงธนบุรี ตั้งแต่มีชัยชนะพะม่าที่บางแก้วแล้ว มีเวลาว่างอยู่ ๕ เดือน ถึงเดือน ๑๐ ก็ได้ข่าวว่าโปสุพลาโปมะยุง่วนจะยกกองทัพลงมาตีเมืองเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงดำรัสให้มีตรา

สั่งเจ้าพระยาสุรสีห์ให้ยกกองทัพหัวเมืองเหนือขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ แล้วให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพกรุงธนบุรีหนุนขึ้นไปอีกทัพ ๑ (จำนวนพล ๒ ทัพนี้เท่าใดหาปรากฏไม่) รับสั่งไปว่า ถ้าพะม่าถอยไปจากเมืองเชียงใหม่แล้ว ให้เลยตามขึ้นไปตีเอาเมืองเชียงแสนให้สิ้นที่อาศัยของพะม่าเสียทีเดียว.

ฝ่ายโปสุพลาโปมะยุ่งวนยกกองทัพพะม่าลงมาถึงเมืองเชียงใหม่ก่อนกองทัพไทย ก็เข้าตั้งค่ายประชิดเตรียมจะตีเมือง แต่กำลังที่รวบรวมลงมาได้จะไม่เข้มแข็งเท่าไรนัก ครั้นได้ข่าวว่ากองทัพไทยยกขึ้นไป โปสุพลาโปมะยุ่งวนก็ถอยหนีกลับไปเมืองเชียงแสนหารอต่อสู้ไม่ ในพงศาวดารพะม่าว่าโปสุพลาเลยยกกลับไปเมืองพะม่าทางเมืองนาย หวังจะเข้ามาสมทบกับอะแซหวุ่นกี้ในเมืองไทย แต่ว่ามาหาทันกองทัพอะแซหวุ่นกี้ไม่.

ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้เตรียมทัพพร้อมแล้ว ถึงเดือน ๑๑ ปีมะแมก็ให้กะละโบ่กับมังเยยางู[๑] ผู้เป็นน้องชายคุมกองทัพหน้าจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ยกออกจากเมืองเมาะตมะ แล้วอะแซหวุ่นกี้ยกทัพหลวงจำนวนพล ๑๕,๐๐๐ หนุนมากับตะแคงมรหน่อง และเจ้าเมืองตองอู กองทัพพะม่าเดินทางด่านแม่ละเมาเข้ามาเมืองตาก ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองไทยรายทางไม่มีกำลังพอจะต่อสู้ ต่างก็พาครัวราษฎรอพยพหลบหนี กองทัพพะม่าจึงเดินจากเมืองตากมาทางบ้านด่านถานหอย ตรงมาเมืองสุโขทัย ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อ

๑ ในพงศาวดารพะม่าเรียก พุกามโบ่คน ๑ เยข้องกยอคน ๑.

อะแซหวุ่นกี้ยกมาจากเมืองตากนั้น จับได้กรมการเมืองสวรรคโลก ๒ คน ถามว่า "พระยาเลือ" เจ้าเมืองพิษณุโลกอยู่หรือไม่ กรมการบอกว่าไม่อยู่ ยกกองทัพขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ยังไม่กลับมา อะแซหวุ่นกี้ว่า เจ้าของเขาไม่อยู่อย่าเพ่อไปเหยียบเมืองพิษณุโลกเลย จึงให้กองทัพหน้าลงมาตั้งอยู่ที่บ้านกงธานี[๑] ที่ริมน้ำยมใหม่ ส่วนอะแซหวุ่นกี้เองตั้งพักอยู่ที่เมืองสุโขทัย[๒]

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์ตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ กำลังตระเตรียมจะยกขึ้นไปตีเมืองเชียงแสน ได้ข่าวว่าพะม่ายกกองทัพใหญ่เข้ามาทางด่านแม่ละเมา กรีบยกกองทัพกลับลงมาทางเมืองสวรรคโลก เมืองพิชัย ครั้นมาถึงเมืองพิษณุโลกเจ้าพระยาทั้ง ๒ จึงปรึกษากันถึงการที่จะต่อสู้ข้าศึก เจ้าพระยาจักรีเห็นว่าพะม่ายกมาเป็นกองทัพใหญ่ กำลังไทยที่มีอยู่เมื่อเหนื่อยน้อยกว่าพะม่ามากนัก ควรจะตั้งรับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเอาเมืองเป็นที่มั่นต่อสู้พะม่า คอยกองทัพกรุงจนบุรีกรีขึ้นไปช่วย ด้วยเมืองพิษณุโลกอยู่ทางตำแม่น้ำ

---

๑ บ้านกงธานีอยู่ตรงที่ตั้งเมืองสุโขทัยใหม่บัดนี้.

๒ ความที่ว่าอะแซหวุ่นกี้รอให้เจ้าพระยาสุรสีห์กลับเสียก่อนจึงจะมาตีเมืองพิษณุโลกนั้น เห็นว่าจะยังมีเหตุอื่นอีก ด้วยเมืองสุโขทัยเป็นทำเลดี มีเข้าปลาอาหารบริบูรณ์กว่าเมืองอื่น ๆ ที่เกลี้ยงกัน เข้าใจว่าซึ่งอะแซหวุ่นกี้รออยู่ที่เมืองสุโขทัยนั้น เพื่อประสงค์จะรวบรวมเสบียงอาหารสำหรับกองทัพ พะม่าด้วยอีกอย่างหนึ่ง

แควใหญ่ ใช้เรือขึ้นล่องกับหัวเมืองข้างใต้ได้สะดวก แต่เจ้าพระยาสุรสีห์อยากจะยกไปตีพะม่าก่อน จึงรวบรวมกองทัพหัวเมือง ให้พระยาสุโขทัย พระยาอักษรวงศ์เมืองสวรรคโลก และพระยาพิไชยเป็นกองหน้ายกไปรบพะม่าที่บ้านกงธานี เจ้าพระยาสุรสีห์ยกตามไปตั้งอยู่ที่บ้านไกรป่าแฝก พะม่ายกมาตีกองทัพพระยาสุโขทัยแตกถอยมา เจ้าพระยาติดตามมาถึงค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ๆ ตั้งสู้รบอยู่ ๓ วัน เห็นพะม่ามากกว่ามากนัก จะโอบล้อมเอากองทัพ ก็ถอยกลับมาเมืองพิษณุโลก.

อะแซหวุ่นกี้จึงแบ่งกองทัพพะม่าให้อยู่รักษาเมืองสุโขทัย ๕,๐๐๐ แล้วคุมพล ๓๐,๐๐๐ ยกตามมาถึงเมืองพิษณุโลกในเดือนอ้ายข้างขึ้น ให้ตั้งค่ายรายล้อมเมืองทั้ง ๒ ฟากแม่น้ำ เจ้าพระยาทั้ง ๒ ก็จัดการป้องกันเมืองเป็นสามารถ และเมืองพิษณุโลกนั้นแนวปราการตั้งทั้ง ๒ ฟาก เอาลำแม่น้ำไว้กลางเมือง จึงให้ทำสะพานเรือกข้ามแม่น้ำ ๓ แห่ง สำหรับส่งกำลังไปมาให้ช่วยเหลือกันได้ทั้ง ๒ ฝ่าย.

ในเวลาเมื่ออะแซหวุ่นกี้ตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ก่อนกองทัพกรุงธนบุรีขึ้นไปถึงนั้น จำนวนพลฝ่ายไทยที่ตั้งรักษาเมืองพิษณุโลกจะมากน้อยเท่าใดไม่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่เชื่อได้ว่าไม่เกิน ๑๐,๐๐๐ เป็นอย่างมาก ความปรากฏว่าเวลาเมื่อพะม่ากำลังตั้งค่ายล้อมเมืองนั้น อะแซหวุ่นกี้ยกพลเดินค่ายไปเที่ยวตรวจหาไชยภูมิทุกๆ วัน เจ้าพระยาสุรสีห์คุมพลออกโจมตี สู้พะม่าไม่ได้ต้องถอยมา เจ้าพระยาจักรีจึงคุมพลออกรบช่อง ตีพะม่าต้องถอยหนีเข้า

ค่ายไปหลายครั้ง อะแซหวุ่นกี้ยกย่องฝีมือเจ้าพระยาจักรี ถึงให้มาบอกว่าจะขอพบปะให้รู้จักกัน ครั้นเวลาวันหนึ่งจึงนัดหยุดรบ อะแซหวุ่นกี้กับเจ้าพระยาจักรีออกไปพบกันที่ในสนามยืนม้าเจรจากัน ความที่เจรจากล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า.

"อะแซหวุ่นกี้ให้ล่ามถามเจ้าพระยาจักรีว่าอายุเท่าใด เจ้าพระยาจักรีให้บอกไปว่าอายุได้ ๓๐ ปีเศษ[๑] แล้วจึงให้ถามถึงอายุอะแซหวุ่นกี้บ้าง บอกมาว่าอายุได้ ๗๒ ปี อะแซหวุ่นกี้พิจารณาดูรูปลักษณะเจ้าพระยาจักรีแล้วสรรเสริญว่า ท่านนี้รูปก็งาม ฝีมือก็เข้มแข็ง อาจสู้รบเราผู้เป็นผู้เฒ่าได้ จงอุตส่าห์รักษาตัวไว้ ภายหน้าจะได้เป็นกษัตริย์เป็นแท้[๒] แล้วให้เอาเครื่องม้าทองสำรับ ๑ กับสักหลาดพับ ๑ ดินสอแก้ว ๒ ก้อน น้ำมันดิน ๒ หม้อมาให้เจ้าพระยาจักรี ๆ ก็ให้ของตอบแทนตามสมควร เมื่อก่อนอะแซหวุ่นกี้จะกลับไปค่ายให้ล่ามบอก

---

๑ เวลานั้นพระชันษาได้ ๓๙ ปี.

๒ ความที่อะแซหวุ่นกีกล่าวตรงนี้ มีผู้ศึกษาโบราณคดีบางคนเห็นว่าเป็นกลอุบายของอะแซหวุ่นกี้ ประสงค์จะให้เกิดระแวงกับพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ความเห็นเช่นกล่าวนี้น่าสงสัยว่าความจริงจะเป็นอย่างอื่น ด้วยต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งเจ้าพระยาจักรีเป็นสมเด็จเจ้าพระยาให้มีราชทินนามว่า สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ดูคล้ายคำของอะแซหวุ่นกี้ หรือเมื่อชมนั้นเขาจะใช้คำอย่างไรอันตรงกับคำ "กษัตริย์ศึก" หมายความเพียงว่าเป็นแม่ทัพอันไม่มีตัวสู้ดอกกระมัง.

เจ้าพระยาจักรีว่า จงรักษาเมืองไว้ให้มั่นคงเถิด เราจะตีเอาเมืองพิษณุโลกให้จงได้ในครั้งนี้ ไปภายหน้าพะม่าจะตีเมืองไทยไม่ได้อีกแล้ว และในวันนั้นหยุดรบกันทั้งวัน ถึงพวกทหารพะม่ากับไทยต่างชวนกันเข้าไปกินอาหารในค่าย มิได้ทำอันตรายแก่กัน[๑]

ฝ่ายกรุงธนบุรี เมื่อได้ข่าวว่าอะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพใหญ่เข้ามาทางหัวเมืองเหนือ ขณะนั้นเห็นจะมีใบบอกหัวเมืองปักษ์ใต้เข้ามาว่าพะม่ายกมาจากเมืองตะนาวศรีอีกทางหนึ่งด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ไว้พระทัยจึงดำรัสสั่งให้เกณฑ์กองทัพ ให้เจ้ารามลักษณ์หลานเธอซึ่งเป็นกรมขุนอนุรักษ์สงครามคุมออกไปรักษาเมืองเพ็ชรบุรี[๒] คอยป้องกันพะม่าที่จะยกมาทางด่านสิงขร แต่ทางเมืองกาญจนบุรีและเมืองราชบุรีที่จะป้องกันพะม่าซึ่งจะยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ จะได้แต่งให้ผู้ใดไปตั้งที่ไหนบ้างหรืออย่างไรไม่ปรากฏในหนังสือพระราช

---

๑ ที่ว่าไปกินเข้าในค่ายพะม่าได้นี้ คือในวันนั้นแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่ายตกลงอย่าทัพวัน ๑ มหาสงครามในยุโรป เมื่อ ค.ศ. ๑๙๑๔ ถึงวันคริสต์มัสก็อย่าทัพกัน พวกทหารทั้ง ๒ ฝ่ายไปกินอาหารเล่นหัวด้วยกันในสมรภูมิก็มี.

๒ ชาวเมืองเพ็ชรบุรีเล่ากันว่า เจ้ารามลักษณ์ไปรักษาเมืองเพ็ชรบุรีครั้งนั้นรี้พลน้อยไม่พอจะรักษาเมืองเดิมได้ จึงให้รื้อกำแพงเมืองเดิม ตั้งแนวกำแพงใหม่ตอนมุมเมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือ รักษาเพียงส่วนเสี้ยวของเมืองเดิม แนวกำแพงยังปรากฏอยู่.

พงศาวดาร ครั้นจัดการป้องกันข้าศึกซึ่งจะยกมาทางทิศใต้ฝ่ายตะวันตกแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จยกกองทัพหลวง มีจำนวนพล ๑๒,๐๐๐ เศษ ออกจากพระนครเมื่อณวันอังคาร เดือนยี่ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะแม ขึ้นไปต่อสู้กองทัพใหญ่ของข้าศึกซึ่งยกเข้ามาทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ.

กระบวนศึกตอนที่ ๑

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปถึงเมืองนครสวรรค์ ในชั้นต้นทรงจัดวางการคมนาคมที่จะให้กองทัพหลวงไปมาถึงกันกับกองทัพเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองพิษณุโลกได้สะดวก มีรับสั่งให้พระยาราชาเศรษฐีคุมกองทัพจีนจำนวนพล ๓,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ คอยระวังทางด้านเดียงและระวังข้าศึกซึ่งจะยกลงมาลำน้ำพิง แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นทางลำน้ำแควใหญ่ไปถึงปากพิงแขวงเมืองพิษณุโลก เมื่อณวันเสาร์เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ ให้ตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่ปากพิงนั้น ด้วยเป็นปากคลองลัดทางเรือไปมาในระหว่างลำน้ำแควใหญ่ที่ตั้งเมืองพิษณุโลก กับลำน้ำยมที่ตั้งเมืองสุโขทัย อยู่ใต้เมืองพิษณุโลกลงมาระยะทางพอวัน ๑ แล้วตรัสสั่งให้ข้าราชการที่เป็นแม่ทัพนายกองคุมพลไปตั้งค่ายทั้ง ๒ ฟาก ลำน้ำเป็นระยะขึ้นไปแต่กองทัพหลวงจนถึงเมืองพิษณุโลก.

ระยะที่ ๑ ตั้งที่บางทราย พระยาราชสุภาวดีเป็นนายทัพ.

ระยะที่ ๒ ตั้งที่ท่าโรง เจ้าพระยาอินทรอภัยเป็นนายทัพ.

ระยะที่ ๓ ตั้งที่บ้านกระดาษ พระยาราชภักดีเป็นนายทัพ.

ระยะที่ ๔ ตั้งที่วัดจุฬามณี จมื่นเสมอใจราชเป็นนายทัพ.

ระยะที่ ๕ ตั้งที่วัดจันทร์ท้ายเมืองพิษณุโลก พระยานครสวรรค์เป็นนายทัพ.

ให้จัดกองตระเวนออกตรวจตรารักษาทางคมนาคมทุกระยะ และให้มีกองปืนใหญ่ทหารเกณฑ์หัดเตรียมไว้เป็นกองกลาง สำหรับจะให้ไปช่วยที่ค่ายไหน ๆ ได้ในเวลาต้องการทันท่วงที แล้วให้พระศรีไกรลาศคุมพล ๕๐๐ ทำทางริมฝั่งน้ำสำหรับเดินกองทัพแต่ปากพิงผ่านไปตามค่ายที่ตั้งอยู่ ตลอดถึงเมืองพิษณุโลก.

พิเคราะห์ดูกำลังทั้ง ๒ ฝ่าย ที่ตั้งกองทัพปะทะกันอยู่ในเวลานั้น พะม่าเห็นจะมีจำนวนพลมากกว่าไทยราว ๓ ต่อ ๒ คือ ๓๐,๐๐๐ ต่อ ๒๐,๐๐๐ แต่ไทยมีปืนใหญ่มากกว่าพะม่า ทั้งมีเรือรบและได้ทางไปมาทางลำแม่น้ำไว้ ด้วยเหตุนี้พะม่าจึงไม่กล้าลงมาตั้งสะกัดทางข้างริมแม่น้ำ ด้วยเกรงปืนใหญ่ของไทย แต่มีความลำบากเป็นข้อสำคัญอยู่ด้วยกันทั้งฝ่ายพะม่าและฝ่ายไทยด้วยเรื่องสะเบียงอาหาร ฝ่ายพะม่าเดิมหมายจะได้สะเบียงอาหารมาจากทางเชียงใหม่ ไม่ได้สมคิดด้วยโปสุพลาโปมะยุ่งวุ่นที่ไม่ได้เมืองเชียงใหม่ อะแซหวุ่นกี้ต้องอาศัยแต่สะเบียงอาหารซึ่งจะหาได้ในเมืองไทยอันเป็นเมืองข้าศึก หากพะม่าเข้ามาถึงก่อนเวลาที่ไทยตระเตรียมต่อสู้ จึงได้โอกาสเก็บสะเบียงอาหารบรรดามีอยู่ในท้องที่รวบรวมไว้ได้โดยมาก ถึงกระนั้นข้าวันไปเมื่อสะเบียงอาหารที่พะม่ารวบรวมไว้บกพร่องลงจะหาเพิ่มเติมก็ยาก ด้วยกองทัพไทยขึ้นไปตั้งอยู่ ถ้าพะม่าไม่ตีกองทัพไทยให้แตกพ่ายไปได้ ไทยก็มีช่องทางที่จะทำลายหรือกีดกันสะเบียงอาหารไม่ให้ตกไปถึงพะม่า พะม่าก็จะสิ้นกำลังในที่สุด ส่วนความลำบากข้างฝ่ายไทยในเรื่องสะเบียงอาหารนั้น ข้อต้นเพราะพะม่าล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ พล

ทหารและครอบครัวราษฎรที่อยู่ในเมืองจะออกไปตาดหาสะเบียงอาหารไม่ได้ ต้องอาศัยแต่สะเบียงอาหารที่ลำเลียงส่งขึ้นไปจากกองทัพตามทางแม่น้ำ ส่วนกองทัพหลวงนั้นก็ต้องอาศัยสะเบียงหัวเมืองข้างใต้ตั้งแต่กรุงเก่าขึ้นไปจนเมืองพิจิตร จัดบรรทุกเรือลำเลียงส่งขึ้นไปต้องเดินลำเลียงระยะทางห่างไกลหลายวัน จึงเป็นห่วงทางลำเลียงสะเบียงอาหารอยู่เสมอ ถ้าข้าศึกมาตีสะกัดตัดลำเลียงได้ กองทัพหลวงก็จะต้องถอย กองทัพหลวงถอยเมืองพิษณุโลกก็ไม่พ้นมือข้าศึก ด้วยสิ้นสะเบียงอาหาร เพราะทางได้เสียทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นดังกล่าวมานี้ ข้อสำคัญข้างฝ่ายพะม่าจึงอยู่ที่ต้องคิดตีกองทัพไทยให้แตกโดยเร็วจึงจะชะนะข้าศึก แต่ข้อสำคัญข้างฝ่ายไทยนั้น อยู่ที่ต้องคิดแก้ไขเมืองพิษณุโลกอย่าให้ขาดสะเบียงอาหารถ่วงเวลาให้ช้าไป ถึงแม้จะตีกองทัพพะม่าให้แตกพ่ายไปไม่ได้ พะม่าหมดสะเบียงอาหารก็คงต้องแพ้เมื่อปลายมือ ดังเกตตามรายการรบที่ปรากฏต่อมาในหนังสือพระราชพงศาวดาร เข้าใจว่าแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่ายเห็นความที่กล่าวมานี้แจ่มแจ้งดีด้วยกัน เพราะฉะนั้นพอกองทัพหลวงขึ้นไปตั้งติดต่อกับกองทัพที่รักษาเมืองพิษณุโลกอะแซหวุ่นกี้ก็รีบลงมือรบรุกกองทัพกรุงธนบุรีทีเดียว.

รายการรบตอนนี้ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พอไทยตั้งค่ายตามริมแม่น้ำเบื้นระยะขึ้นไปทั้ง ๒ ฟากดังกล่าวมาแล้ว ถึงณวันอังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ อะแซหวุ่นกี้ให้กองทัพพะม่ากอง ๑ มาตั้งค่ายตรงหน้าที่จมื่นเสมอใจราช ที่วัดจุฬามณีข้างฝั่งตะวันตก ๓ ค่าย แล้วให้กองทัพอีกกอง ๑ ยกลงมาลาดตระเวนตรวจกำลัง

ศึกทางฝั่งตะวันตก ได้รบกับไทยตั้งแต่ค่ายระยะที่ ๓ ซึ่งพระยาราชภักดีตั้งอยู่ที่บ้านกระดาษ ลงมาจนระยะที่ ๑ ซึ่งพระยาราชสุภาวดีตั้งอยู่ที่บางทราย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้กองเกณฑ์หัดคุมปืนใหญ่รางเกวียน ๓๐ บอก ขึ้นไปช่วยพระยาราชสุภาวดีรักษาค่ายที่บางทราย พะม่ารบพุ่งอยู่จนเวลาค่ำก็ถอยกลับไป.

ถึงณวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีดำรัสสั่งให้พระยาธรรมไตรโลก พระยารัตนพิมล พระยาชลบุรีคุมพลอยู่รักษาค่ายหลวงที่ปากน้ำพิง แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตั้งที่บางทรายฝั่งตะวันออกไปช่วยพระยาราชสุภาวดี ในค่ำวันนั้นพะม่ายกมาทางฝั่งตะวันตกเข้าปล้นค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัยที่ตั้งเป็นระยะที่ ๒ ที่ท่าโรง รบพุ่งกันเป็นสามารถ พระเจ้ากรุงธนบุรีให้กองเกณฑ์หัด ๒๐๐ คน (คุมปืนใหญ่) ขึ้นไปช่วย พะม่าตีไม่ได้ค่ายก็เลิกถอยไป.

ในตอนนี้อะแซหวุ่นกี้รู้สึกว่า กองทัพไทยที่ยกขึ้นไปจากข้างใต้มีกำลังมากกว่าที่คาดไว้แต่แรก ครั้นจะแบ่งกำลังที่ล้อมเมืองพิษณุโลกมาช่วยกันตีกองทัพไทยข้างใต้ ก็เกรงว่าเจ้าพระยาทั้ง ๒ จะออกระดมตีทางข้างเหนือ จึงให้งดการรบรุกกองทัพกรุงธนบุรีไว้ แล้วมีหนังสือสั่งไปยังกองทัพหนุนที่ตั้งอยู่เมืองสุโขทัย ๕,๐๐๐ ให้แยกลงมาตีตัดลำเลียงของกองทัพกรุงธนบุรี ๓,๐๐๐ จำนวนพลที่เหลืออีก ๒,๐๐๐ ให้ยกไปช่วยรบไทยทางเมืองพิษณุโลก.

กระบวนศึกตอนที่ ๒

ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรี เห็นกองทัพพะม่าที่ลงมาตีค่ายเลิกถอยกลับไปทางเมืองพิษณุโลกหมด ก็ทรงเตรียมการที่จะตีกองทัพพะม่าซึ่งล้อมเมืองพิษณุโลก ถึงวันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ มีรับสั่งให้พระยารามัญวงศ์คุมพลกองมอญผ่านทางในเมืองพิษณุโลก ขึ้นไปตั้งประชิดค่ายพะม่าข้างด้านเหนือ ให้เจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์เพิ่มกำลังออกไปตั้งค่ายประชิดพะม่าข้างด้านตะวันออก ข้างด้านใต้นั้นให้พระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งอยู่ณวัดจันทร์ท้ายเมืองพิษณุโลก ตั้งค่ายชักปีกกาประชิดค่ายพะม่าออกไปเป็นหลายค่าย พะม่ายกเข้าตีกองมอญที่พระยารามัญวงศ์คุมไป พวกมอญยิงปืนตับต้องพะม่าเจ็บป่วยล้มตายถอยหนีกลับเข้าค่าย กองมอญก็ตั้งค่ายลงได้ ส่วนกองทัพเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์ที่ยกจากในเมืองพิษณุโลกไปตั้งค่ายประชิดพะม่าข้างด้านตะวันออกนั้น แต่แรกพะม่ารบชิงเอาค่ายได้ เจ้าพระยาสุรสีห์เข้ารบเองชิงเอาค่ายคืนมาได้ แล้วขับทหารเข้าตั้งค่ายประชิดพะม่าได้ตลอดทั้งด้าน พะม่ายกมาตีค่ายก็ถูกไทยตีแตกพ่ายไปอีก พะม่าจึงขุดคูเข้ามาเป็นหลายสาย เอาคูบังตัวเข้ามาตีค่ายไทย ฝ่ายไทยก็ขุดคูออกไปให้ทะลุถึงคูของพะม่า รบพุ่งกันในคูทุก ๆ ค่าย รบกันมาหลายวันไทยยังตีค่ายพะม่าไม่แตก.

ครั้นณวันอังคาร เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปถึงค่ายที่วัดจันทร์ท้ายเมืองพิษณุโลกเพลาค่ำ ๑๐ นาฬิกา ให้กอง

ทัพพระยายมราช พระยานครราชสีมา พระยาพิไชยสงคราม ยกหนุนไปช่วยพระยานครสวรรค์ข้างด้านใต้ แล้วดำรัสสั่งให้นัดสัญญาแก่นายทัพไทยที่ไปตั้งประชิดพะม่าให้เตรียมตัวพร้อมกันทุกกอง พอถึงเพลาดึก ๕ นาฬิกา ก็บอกสัญญาให้กองทัพไทยเข้าระดมตีค่ายพะม่าที่ล้อมเมืองข้างด้านตะวันออกพร้อมกันทุก ๆ ค่าย รบกันอยู่จนเช้าไทยเข้าค่ายพะม่าไม่ได้ก็ต้องถอยมา เพราะอะแซหวุ่นกี้เห็นไทยตั้งค่ายประชิดข้างด้านตะวันออกมาหลายวัน คาดว่าไทยคงจะระดมตีค่ายทางด้านนั้น อะแซหวุ่นกี้รพดมากกว่าจึงส่งกำลังเพิ่มเติมมาต่อสู้แข็งแรงนัก.

พระเจ้ากรุงธนบุรีตีค่ายพะม่าที่ล้อมเมืองพิษณุโลกข้างด้านตะวันออกไม่ได้สมประสงค์ รุ่งขึ้นวันพุธ เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ จึงมีรับสั่งให้ประชุมแม่ทัพนายกองพร้อมกันที่ค่ายวัดจันทร์ ทรงปรึกษาการที่จะตีกองทัพพะม่าต่อไป เห็นว่าตีประจันหน้าไม่สำเร็จด้วยพะม่ามีกำลังมากกว่า จึงตกลงว่าจะเปลี่ยนวิธีรบ กำหนดให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์รวมกำลังในเมืองยกออกตีค่ายพะม่า ให้ตีฉะเพาะแต่ค่ายทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ จะให้กองทัพอีกกอง ๑ แยกไปจากกองทัพหลวงตีกระหนาบพะม่าเข้าไปทางด้านหลัง ให้พะม่าแตกโดยกระบวนตีโอบเป็นลำดับไป เมื่อปรึกษากันแล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จกลับจากค่ายวัดจันทร์ในค่ำวันนั้น ลงมาตั้งกองทัพหลวงอยู่ที่ค่ายท่าโรงอันเป็นระยะที่ ๒ แต่ค่ายปากพิงขึ้นไปนั้น.

รุ่งขึ้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ จึงดำรัสสั่งให้กอง

ทัพพระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งอยู่ที่วัดจันทร์ถอยลงมายังกองทัพหลวง และให้หากองทัพพระยาโหราธิบดีและกองมอญพระยากลางเมืองขึ้นมาจากค่ายบางทราย แล้วรวมพลจัดเข้าเป็นกองทัพ ๑ จำนวนพล ๕,๐๐๐ ให้พระยานครสวรรค์เป็นกองหน้า พระยามหามนเทียรเป็นแม่ทัพ หลวงดำเกิงรณภพหลวงรักษ์โยธาเป็นกองหนุน ให้ยกขึ้นไปซุ่มอยู่ทางด้านหลังค่ายพะม่าฝั่งตะวันตก ถ้าเห็นพะม่ารบพุ่งติดพันกับกองทัพเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์เมื่อใด ก็ให้ตีกระหนาบเข้าไป แล้วโปรดให้พระราชสงครามลงมาเอาปืนใหญ่ที่กรุงธนบุรีเพิ่มเติมขึ้นไปอีกด้วย.

ฝ่ายกองทัพพะม่าที่ตั้งอยู่เมืองสุโขทัย ๕,๐๐๐ ครั้นได้รับคำสั่งของอะแซหวุ่นกี้ก็แบ่งกำลัง ๓,๐๐๐ ยกเป็นกองทัพลงมาทางเมืองกำแพงเพชร์ ประสงค์จะให้มาตีตัดลำเลียงของกองทัพไทยทาง ๑ พลอีก ๒,๐๐๐ ก็ยกไปเมืองพิษณุโลกตามคำสั่ง กองสอดแนมของพระยาสุโขทัยได้ความว่าพะม่าให้กองทัพยกไป ๒ ทางดังนั้น จึงมากราบทูลพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อณวันเสาร์เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เมื่อกองทัพพระยามหามนเทียรยกไปแล้ว ครั้นทรงทราบก็เข้าพระทัยว่าพะม่าหมายจะตีตัดลำเลียง จึงทรงแก้ไขกระบวนทัพให้ถอนพระยาราชภักดีกับพระยาพิพัฒน์โกษา ซึ่งตั้งอยู่บ้านกระดาษอันเป็นระยะที่ ๓ ให้ลงมาช่วยพระยาราชาเศรษฐีรักษาเมืองนครสวรรค์ และให้กองมอญพระยาเจ่งสมทบกับกองหลวงภักดีสงครามรวมกันเป็นจำนวนพล ๕๐๐ ริบยกไปคอยสอดแนมข้าศึกอยู่ที่บ้านดานดอกไม้แขวงเมือง

กำแพงเพ็ชร์ ให้รู้ว่าพะม่าจะยกไปทางไหน ถ้าพบข้าศึกได้ก็ให้โจมตี ถ้าไม่ได้ก็ให้ล่าถอยมา ส่วนกองทัพพระยามหามนเทียรที่ยกไปซุ่มคอยตีกระหนาบพะม่านั้นคงให้ไป และให้พระยารรมาหนุนไปอีกกอง ๑.

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระสุรสีห์ยกออกไปตั้งประชิดค่ายพะม่าที่ล้อมเมืองอยู่ข้างด้านตะวันตกเฉียงใต้เมื่อวันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ ตามรับสั่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ได้รบกับพะม่าแต่ในค่ำวันนั้น เจ้าพระยาสุรสีห์ให้เอาไม้ทำคบปลายผูกผ้าชุบน้ำมันยาง เอาต้นคบยัดในกะบอกปืนใหญ่ เอาไฟจุดปลายคบแล้วยิงเข้าไปในค่ายพะม่า เผาค่ายพะม่าให้ม้าย ๑ ถูกหอรบไหม้ทำลายลงก็หลายหอ พะม่าออกมาดับไฟถูกไทยยิงตายและลำบากไปเป็นอันมาก แต่ตีค่ายพะม่าหาแตกไม่ ด้วยกองทัพที่กะว่าจะไปช่วยตีกระหนาบอีกทาง ๑ ยกไปไม่ถึงตามกำหนด เพราะกองทัพพระยานครสวรรค์อันเป็นกองหน้าของพระยามหามนเทียรยกไปถึงบ้านส้มป่อยไปพบทัพพะม่า (บางทีจะเป็นกองทัพพะม่า ๒,๐๐๐ ที่ยกมาจากเมืองสุโขทัยนั้น) ต้องรบพุ่งติดพันกันอยู่ จึงไปติดอยู่เพียงนั้น เจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์ก็ต้องรักษาค่ายมั่นอยู่ ส่วนกองทัพพระยามหามนเทียรจะทำอย่างไรต่อไปไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ปรากฏแต่ว่ากองทัพพระยานครสวรรค์กลับมาตั้งที่บ้านแขก จึงเข้าใจว่าเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นว่าจะตีโอบพะม่าโดยไม่ให้รู้ตัวไม่ได้แล้ว ก็ให้หากลับมาทั้งกองทัพพระยานครสวรรค์และพระยามหามนเทียร.

---

๑ บ้านตานดอกไม้อยู่ข้างเหนือเมืองกำแพงเพ็ชร์.

กระบวนศึกตอนที่ ๓

ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้เห็นกองทัพไทยที่ตั้งค่ายตามริมแม่น้ำใต้เมืองพิษณุโลกย้ายถอนไปที่อื่นเสียหลายกอง กำลังที่รักษาทางคมนาคมในระหว่างกองทัพหลวงกับเมืองพิษณุโลกอ่อนลง ก็ให้กะละโบ่คุมกองทัพลงมาตั้งสะกัดตัดลำเลียงสะเบียงอาหารที่ส่งเข้าไปในเมืองพิษณุโลก พะม่าตีเอาไปได้หลายครั้ง ครั้งหลังพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ส่งสะเบียงอาหารขึ้นไปอีก ให้พระยานครราชสีมาคุมกำลังป้องกันกองลำเลียงขึ้นไปด้วย ฝ่ายในเมืองก็ให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกำลังลงมาคอยรับ พะม่ายกออกสะกัดทางลำเลียง ทัพไทยทั้ง ๒ ฝ่ายเข้าถึงกันไม่ได้ด้วยกะละโบ่นายทัพพะม่ารบพุ่งขัดขวางไว้ ทั้งในหนังสือพระราชพงศาวดารและพงศาวดารพะม่าสรรเสริญว่า กะละโบ่เป็นผู้มีฝีมือเข้มแข็งในการรบพุ่งคนหนึ่ง พระยานครราชสีมาก็ต้องคุมสะเบียงกลับคืนมายังค่ายหลวง แต่นั้นสะเบียงอาหารก็ส่งเข้าไปไม่ได้ถึงในเมืองพิษณุโลกดังแต่ก่อน.

ถึงวันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ มีใบบอกขึ้นไปจากกรุงธนบุรีว่า พะม่ายกเข้ามาทางด่านสิงขร ขึ้นมาตีเมืองกุยเมืองปราณแตก กรมขุนอนุรักษ์สงครามซึ่งรักษาเมืองเพ็ชร์บุรีแต่งกองทหารไปตั้งขัดตาทัพอยู่ที่ด่านช่องแคบในแขวงเมืองเพ็ชร์บุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ไว้พระทัยเกรงพะม่าจะยกเข้ามาตีกรุงธนบุรีอีกทาง ๑ จึงดำรัสสั่งให้เจ้าประทุมโพจิตรคุมกองทัพกลับลงมารักษาพระนครกอง ๑

กองทัพหลวงก็ถอยกำลังลงไปอีก.

ฝ่ายกองมอญที่พระเจ้ากรุงธนบุรีให้พระยาเจ่งคุมไปสะกัดดักพะม่าที่เมืองกำแพงเพ็ชร์ ไปถึงก่อนพะม่า จึงตั้งซุ่มสะกัดทางอยู่ พอพะม่าที่ยกไปจากเมืองสุโขทัยไปถึง พระยาเจ่งออกโจมตีพะม่าไม่รู้ตัวก็แตกหนี ได้เครื่องศัสตราวุธของข้าศึกส่งมาถวายแต่พะม่ามากกว่ามากนัก พอกองข้างหลังตามมาทันพระยาเจ่งก็ต้องถ่ายมาซุ่มสกัดรอยอยู่ ลือข่าวพะม่ากองทัพนั้นตามรับสั่ง และกองทัพพะม่าซึ่งยกลงมาเมืองกำแพงเพ็ชร์นั้น อะแซหวุ่นกี้สั่งให้ลงมาตีเมืองนครสวรรค์ อันเป็นที่รวบรวมสะเบียงกองทัพไทย หวังจะตัดกำลังกองทัพไทยที่จะขึ้นไปช่วยเมืองพิษณุโลกด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริเห็นความคิดพะม่า จึงให้กองทัพพระยาราชภักดี และพระยาพิพัฒน์โกษา ถอยลงมาสมทบกองทัพพระยาราชาเศรษฐีรักษาเมืองนครสวรรค์ดังกล่าวมาแต่ก่อน ครั้นพะม่ายกลงมาถึงเมืองกำแพงเพ็ชร์สืบสวนได้ความว่าไทยตั้งรักษาเมืองนครสวรรค์แข็งแรง กำลังกองทัพพะม่าที่ยกมา ๓,๐๐๐ ไม่พอจะตีเอาเมืองนครสวรรค์ได้ พะม่าจึงยับยั้งตั้งค่ายอยู่เพียงเมืองกำแพงเพ็ชร์ แล้วแต่งกองโจรให้เดินลัดป่าทางฝั่งตะวันตก อ้อมหลังเมืองนครสวรรค์ลงไปเมืองอุทัยธานี (เก่า) กอง ๑.

ถึงวันเสาร์เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบความตามใบบอกว่า พะม่าที่เมืองกำแพงเพ็ชร์ตั้งค่ายอยู่ที่บ้านโนนศาลา ค่าย ๑ บ้านถลกบาตรค่าย ๑ บ้านหลวงค่าย ๑ แล้วยกแยกลงไปทาง

เมืองอุทัยธานี่กอง ๑ ไปเผาบ้านอุทัยธานี่เสียแล้วจะยกต่อไปทางไหนสืบไม่ได้ความ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงระแวงว่า พะม่าที่ยกไปจากอุทัยธานี่จะไปซุ่มสะกัดทางคอยตีกองลำเลียงใต้ข้างเมืองนครสวรรค์ลงมาอีก จึงโปรดให้แบ่งไพร่พลในกองทัพหลวงจัดรวมเข้าเป็นกองทัพ ๓ มีจำนวนพล ๑,๐๐๐ ให้เจ้าอนุรุธเทวาบัญชาการทั่วไป แล้วแยกออกเป็นกองน้อย ๓ กอง กองที่ ๑ ให้ขุนอินทรเดชบังคับ กองที่ ๒ ให้หลวงปลัดกับหลวงสรวิชิต [๑] นายด่านเมืองอุทัยธานี่บังคับ เป็นกองหน้าของกองที่ ๓ กองที่ ๓ ให้เจ้าเชษฐกุมารบังคับ ยกลงมาคอยป้องกันลำเลียงสะเบียงอาหารและเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ซึ่งส่งขึ้นไปจากข้างใต้ แล้วแบ่งคนกองอาจารย์ลงมาช่วยที่เมืองนครสวรรค์ และให้ลงไปตั้งอยู่ที่บ้านคุ้งสำเภาแขวงเมืองไชยนาทอีกกอง ๑ ทางใต้เมืองพิษณุโลกก็ให้ถอนกองทัพพระโหราธิบดี หลวงรักษมนเทียร จากบ้านท่าโรงซึ่งเป็นระยะที่ ๒ ข้างเหนือปากพิงลงมาตั้งค่ายที่โคกสลุดในแขวงเมืองพิจิตรกอง ๑ ให้พระยานครไชยศรีลงมาตั้งที่โพธิ์ประทับช้างใต้ลงมาอีกกอง ๑ คอยป้องกันลำเลียงที่จะขึ้นไปทางลำน้ำแขวงเมืองพิจิตร ด้วยเกรงพะม่าที่เมืองกำแพงเพชร์จะลอบมาตีตัดลำเลียงในตอนนั้น.

ถึงวันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ มีรับสั่งให้หาเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์ให้ลงมาเฝ้าที่ท่าโรง เจ้าพระยาจักรีป่วยมาไม่ได้

---

๑ หลวงสรวิชิตนี้ คือเจ้าพระยาพระคลังหนในรัชชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์.

มาเผ้าแต่เจ้าพระยาสุรสีห์ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ดำรัส ปรึกษาโดยพระราชดำริ จะใคร่ผ่อนกองทัพลงไปตั้งณเมืองนครสวรรค์บ้องกันสะเบียงไว้ และราชการเมืองพิษณุโลกนั้นให้เจ้าพระยาทั้ง ๒ รับรองบ้องกันรักษาไว้ ความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารตรงนี้ พิเคราะห์ดูตามรายการที่รบพุ่งกันมาจนถึงเวลานี้ สันนิษฐานว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงพระราชดำริเห็นว่า กำลังไพร่พลไทยน้อยกว่าพะม่า จะเอาชัยชะนะพะม่าโดยกระบวนรบพุ่งอย่างเดียวเห็นจะไม่สำเร็จ แต่ได้ทราบความตามคำให้การพะม่าชะเลยที่จับได้ว่ากองทัพพะม่าขัดสนสะเบียงอาหารอยู่แล้ว จึงทรงพระราชดำริจะเปลี่ยนวิธีรบ คิดรักษาแต่ไชยภูมิที่สำคัญไว้ให้มั่น แล้วคิดตัดสะเบียงอาหารข้าศึกให้อดอยากจนอ่อนกำลังระส่ำระสาย แล้วจึงเข้าตีซ้ำเติมให้แตกไปในตอนนั้น ให้เจ้าพระยาทั้ง ๒ ส่งวนสะเบียงอาหารในเมืองพิษณุโลก รักษาเมืองถ่วงเวลาไว้ให้จงได้ พระราชดำริเห็นจะเป็นเช่นกล่าวนี้ ขณะนั้นข้างฝ่ายอะแซหวุ่นกี้คงจะรู้สึกลำบากใจด้วยเรื่องขัดสนสะเบียงอาหารขึ้นเหมือนกัน เห็นได้ท่วงทีด้วยไทยถอนกำลังลงมาข้างใต้เสียมากจึงคิดเปลี่ยนวิธีรบ จะรวบรวมกำลังให้มากลงมาระดมตีกองทัพกรุงธนบุรีให้แตกหรือให้ต้องทิ้งเมืองพิษณุโลกจงได้ ในพงศาวดารพะม่ากล่าวว่า ตัวอะแซหวุ่นกี้ยกลงมาเอง และเข้าใจว่าเรียกกองทัพที่ตั้งอยู่เมืองกำแพงเพ็ชร์มาเพิ่มเติมอีกด้วย รายการรบตอนนี้ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า.

ณวันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ พระยารัตนพิมลซึ่งรักษาค่าย

ปากพิงบอกขึ้นไปกราบทูลพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า กองสอดแนมเห็นพะม่าถางป่าจะตั้งค่ายในคลองพิงห่างเข้าไปสัก ๓ คุ้ง จึงดำรัสสั่งให้หลวงวิสูตรโยธามาตย์ หลวงราชโยธาเทพเอาปืนใหญ่รางเกวียน ๘ กะบอกไปเพิ่มเติมรักษาค่ายปากพิงข้างฟากตะวันตก ในวันนั้นพะม่ายกมาตั้งค่ายประชิดค่ายพระยาธรรมา และพระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านแขก (เข้าใจว่าอยู่แถวบ้านกระดาษ ซึ่งเป็นระยะที่ ๓) ๔ ค่าย แล้วกรุยทางจะตั้งค่ายโอบต่อลงมา.

ครั้นณวันพุธเดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จทรงพระราชดำเนินด้วยพระบาท แต่ค่ายบ้านท่าโรงขึ้นไปจนถึงบ้านแขกที่พะม่าตั้งค่ายโอบ ดำรัสสั่งให้กองทัพพระยาสีหราชเดโชไชยกับกองจมื่นทิพเสนายกไปสมทบช่วยพระยานครสวรรค์รักษาค่าย แล้วเสด็จกลับลงมายังค่ายท่าโรง มีรับสั่งให้หาตัวเจ้าพระยาจักรีมาเฝ้าทรงปรึกษาราชการทัพอีกครั้ง ๑ และในเพลาค่ำขณะเมื่อกำลังทรงปรึกษาอยู่กับเจ้าพระยาจักรีนั้น พะม่าเข้าปล้นค่ายที่ปากพิง ได้ยินเสียงปืนขึ้นไปถึงค่ายหลวงที่ท่าโรง จึงดำรัสสั่งให้เจ้าพระยาจักรีอยู่รักษาค่ายหลวง เผื่อพะม่าจะยกเข้ามาตีในกลางคืนวันนั้นด้วย ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกทัพเรือลงมาจากท่าโรงแต่เวลา ๓ นาฬิกา ลงมาช่วยรักษาค่ายปากพิง แต่พะม่าหายกมาตีค่ายหลวงไม่ อยู่จนเวลาเช้าเห็นพะม่าไม่ยกลงมาตี จึงมอบหมายให้พระยาเทพอรชุนกับพระพิชิตณรงค์ผู้เป็นเจ้าหน้าที่รักษาการ แล้วกลับขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก.

สันนิษฐานว่าที่พระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้หาเจ้าพระยาจักรีมาทรงปรึกษาราชการทัพครั้งนี้ คงจะเป็นเพราะมีการสำคัญเกิดขึ้นในกระบวนศึก ซึ่งจะต้องวินิจฉัยให้ตกลงกันในระหว่างกองทัพหลวงกับกองทัพที่รักษาเมืองพิษณุโลกในขณะนั้น และการที่ปรึกษากันคงจะมีความลำบาก เช่นเห็นแตกต่างกันอยู่บ้าง จึงปรากฏว่าปรึกษากันอยู่จนเวลาค่ำก็ยังไม่สำเร็จ จนได้ยินเสียงปืนพะม่าปล้นค่ายที่ปากพิง พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงต้องรีบเสด็จลงมาช่วยในเวลาที่การปรึกษายังค้างอยู่ และมีข้อที่ควรสังเกตอีกข้อ ๑ ที่เจ้าพระยาจักรีไม่อยู่รอเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรี พอเช้าก็กลับไปเมืองพิษณุโลก ข้อที่ปรึกษากันจะเป็นอย่างไร พิจารณาดูตามเหตุการณ์ที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เห็นว่าราชการที่ปรึกษากันวันนั้น คงต่อเนื่องกับเรื่องที่ทรงปรึกษาเจ้าพระยาสุรสีห์เมื่อคราวก่อน คือพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริเห็นว่าการศึกเสียเปรียบพะม่า ด้วยพะม่ามีกำลังมากกว่ามากนัก กองทัพกรุงธนฯ จะตั้งรบพุ่งอยู่ที่แขวงเมืองพิษณุโลกเห็นจะรับพะม่าไม่อยู่ จึงทรงพระราชดำริจะถอยกองทัพกลับกรุงธนฯ ลงมาตั้งมั่นอยู่ที่แขวงเมืองพิจิตรให้ห่างข้าศึก แล้วจะคิดตัดสะเบียงอาหารข้าศึกให้ทุกทาง ด้วยได้ข่าวจากชะเลยชั้นหลังต่อมาอีก ว่าพะม่าขัดสนสะเบียงอาหารมากอยู่แล้ว ถูกรังแกเข้าไม่เท่าใดก็คงเกิดระส่ำระสาย และการที่ถอยกองทัพลงมาให้ห่างนั้น ถ้าข้าศึกยกลงมาตาม ก็จะต้องเลิกล้อมเมืองพิษณุโลก ถ้าข้าศึกยังล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ กองทัพกรุงธนฯ ก็จะทำการได้โดยสะดวกดังคิดไว้

ความสำคัญในตอนนี้ อยู่ที่เมืองพิษณุโลกจะต้องรักษาเมืองไว้ให้ได้ การจึ่งจะสำเร็จดังพระราชดำริของพระเจ้ากรุงธนบุรี ฝ่ายข้างเจ้าพระยาจักรีเห็นว่าการจะทำไม่ได้ดังกระแสพระราชดำริ ด้วยในเมืองพิษณุโลกขัดสนสะเบียงอาหาร จนถึงต้องจ่ายให้ไพร่พลกินเพียงแต่มื้อละฝาเชนง ๑ เท่านั้นแล้ว ถึงพะม่าขัดสนสะเบียงอาหาร พะม่าอยู่นอกเมือง ยังพอมีอาหารที่จะเที่ยวตาดหามาเจือจานได้ แต่ฝ่ายในเมืองไม่มีที่จะหา ยิ่งช้าวันไปก็จะยิ่งหมดกำลัง เห็นจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้จนพะม่าระส่ำระสาย ความคิดของเจ้าพระยาจักรีนั้น คงเห็นว่าถ้ากองทัพกรุงธน ฯ ถอย ก็ควรจะทิ้งเมืองพิษณุโลกเสียด้วยเหมือนกัน ถึงว่าถูกพะม่าล้อมอยู่ในเวลานั้นผู้คนในเมืองยังมีกำลังพอจะตีหักค่ายพะม่าออกไปได้ แต่ถ้าช้าไป ให้ผู้คนอดอยากจนอ่อนกำลังเสียแล้ว ถึงจะตีหักออกไปก็เห็นจะออกไม่ได้ คงจะต้องพากันเป็นชะเลยของพะม่าหมด เจ้าพระยาจักรีทูลขออนุญาตทิ้งเมืองพิษณุโลกให้สิ้นห่วงใยจะไปรวบรวมกำลังมารบพุ่งพะม่าอีก พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย แต่ยังไม่ได้ทรงสั่งเป็นเด็ดขาดประการใด ก็พอได้ยินเสียงปืนพะม่าปล้นค่ายที่ปากพิง ก็เสด็จไปช่วยรบพะม่าดังกล่าวมา ความที่อธิบายมานี้เป็นการคาดคะเน ตามที่สังเกตเหตุการณ์ดังจะปรากฏต่อไป.

พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จลงมาถึงปากพิงในเพลากลางคืน พอ ๕ นาฬิกาวันนั้นพะม่าก็เข้ามาตีค่ายพระยาธรรมไตรโลก พระยารัตนพิมลข้างด้านคลองกระพวง รบกันอยู่จนสว่าง.

ครั้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระดำเนินข้ามสะพานเรือกไปช้างฝั่งตะวันตก ทรงจัดกำลังไปช่วยรบพะม่ารักษาค่ายคลองกระพวง ให้พระยาสุโขทัยยกหนุนไปตั้งค่ายชักปีกกาและขุดสนามเพลาะให้ติดต่อกับค่ายที่พะม่าตี ให้กองอาจารย์เก่าใหม่ และให้หลวงดำเกิงรณภพคุมกองเกณฑ์หัดไปสมทบพระยาสุโขทัยด้วย แล้วโปรดให้กองหลวงรักษ์โยธาหลวงภักดีส่งครามยกไปตั้งค่ายประชิดพะม่าข้างด้านปากคลองกระพวง และให้หลวงเสนาภักดีคุมพลกองแก้วจินดายกไปตีกระหนาบหลังพะม่าอีกด้าน ๑.

ถึงวันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๖ ค่ำ กองทัพพระยาสุโขทัย กองหลวงรักษ์โยธา กองหลวงเสนาภักดี ยกเข้าตีค่ายพะม่าที่คลองกระพวงแต่เวลาเช้าพร้อมกันทั้ง ๓ กอง ได้รบพุ่งกันเป็นสามารถถึงใช้อาวุธสั้น ไทยตีพะม่าไม่แตก ด้วยพะม่ามากกว่ามากนัก.

ถึงวันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๗ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้กองทัพเจ้าพระยาอินทรอภัยซึ่งตั้งอยู่ที่ท่าโรง และกองมอญพระยากลางเมืองยกลงมาช่วยรบพะม่าที่ปากพิงอีก ๒ กอง แล้วเสด็จออกไปทอดพระเนตรที่ตั้งรบพะม่าอยู่ที่คลองกระพวง ดำรัสสั่งให้ตั้งค่ายชักปีกกาต่อออกไปจากค่ายใหญ่อีกเป็นระยะทาง ๒๒ เส้น ครั้นจวนพลบค่ำเวลาวันนั้นพะม่ายกออกปล้นค่ายไทยรบพุ่งกันอีกเป็นสามารถ พะม่าตีค่ายไทยไม่ได้ก็ตั้งรากันอยู่ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้หาพระยายมราชลงมาจากค่ายวัดจันทร์ท้ายเมืองพิษณุโลก โปรดให้ถืออาชญาสิทธิ์บังคับกองทัพไทยที่ตั้งรบพุ่งพะม่าที่คลองกระพวงทุก ๆ กอง.

ราวณวันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๙ ค่ำ อะแซหวุ่นกี้ให้กะละโบ่คุมกำลังมาตีค่ายไทยที่ตั้งอยู่เหนือปากพิงอีกทัพ ๑ กะละโบ่ยกกองทัพมาตั้งประชิดค่ายพระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งอยู่ริมลำน้ำแควใหญ่ฟากตะวันตกที่บ้านแซก ครั้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลากลางคืนกะละโบ่ให้กองทัพยกข้ามลำน้ำมาปล้นค่ายกรมแสงใน ซึ่งตั้งอยู่ที่วัดพริกฟากตะวันออก พวกกรมแสงรักษาค่ายอยู่ ๒๔๐ คน สู้รบทานกำลังพะม่าไม่ไหว พะม่าก็ตีค่ายข้างฝ่ายตะวันออกได้ทั้งหมด ๕ ค่าย.

ถึงณวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ พระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งอยู่บ้านแซกบอกลงมากราบทูลว่า พะม่าตั้งค่ายโอบลงมาถึงริมน้ำ และข้ามไปตีค่ายวัดพริกแตกทั้ง ๕ ค่าย เห็นพะม่าจะตีวกหลัง จะขอถอยกองทัพลงมาตั้งทางฝั่งตะวันออก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงดำรัสสั่งให้กองทัพหลวงรักษ์มณเฑียรกับพระโหราธิบดีซึ่งตั้งอยู่ที่โคกสลุดและกองทัพพระยานครไชยศรีซึ่งตั้งอยู่ที่โพธิ์ประทับช้างข้างใต้ ให้ยกขึ้นไปที่ปากพิง แล้วให้กองมอญพระยากลางเมือง กองพระโหราธิบดียกขึ้นไปสมทบกองพระยาเทพอรชุน กองพระยาวิชิตณรงค์ซึ่งตั้งอยู่ที่ท่าโรงรวมเป็นกองทัพ ให้พระยายมราชเป็นแม่ทัพยกไปรบพะม่าที่วัดพริก กองทัพหน้าของพระยายมราชก็ยกขึ้นไปถึง พอตั้งค่ายลงกะละโบ่ก็ยกเข้าตี กองทัพไทยยังไม่ทันพร้อมมูล พะม่าก็ชิงเอาค่ายได้ ครั้นพระยายมราชขึ้นไปถึงผู้คนพรักพร้อมจึงยกเข้ารบพะม่าชิงเอาค่ายคืนมาได้ พะม่าก็ถอยกลับไปค่ายเดิม ต่างตั้งมั่นสู้รบกันอยู่

ในขณะนั้นอะแซหวุ่นกี้ให้มังแยยางูน้องชายคุมกองทัพพะม่าอีก กอง ๑ ข้ามฟากมาโอบหลังกองทัพหลวงที่ปากพิงทางด้านตะวันออก ตั้งค่ายรายประชิดกองทัพหลวงเป็นหลายค่าย สู้รบกันอยู่หลายวัน ไทยตีพะม่าไม่แตกไป พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริเห็นว่ากำลังข้าศึกมากนัก จะตั้งสู้รบอยู่ปากพิงต่อไปจะเสียที ครั้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ จึงให้ถอยทัพหลวงจากปากพิงลงมาตั้งมั่นอยู่ที่บางเข้าตอกในแขวงเมืองพิจิตร กองทัพข้าราชการที่ตั้งรักษาตามระยะต่าง ๆ ก็ถอยตามกองทัพหลวงลงมาโดยอันดับหมดทุกกอง.

กระบวนศึกตอนที่ ๔

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีตั้งแต่มาเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว กลับไปถึงเมืองพิษณุโลก ปรึกษากับเจ้าพระยาสุรสีห์เห็นพร้อมกันว่าเหลือกำลังที่จะรักษาเมืองต่อไปได้ ด้วยขัดสนสะเบียงอาหารยิ่งนัก ต้องจ่ายอาหารให้รี้พลลดลง จนผู้คนก็อดอยากอ่อนแอลงทุกที ถ้าช้าวันไปก็จะต้องเป็นชะเลยของพะม่า จึงตกลงกันให้เตรียมการที่จะทิ้งเมืองพิษณุโลก ให้ทหารในค่ายซึ่งออกไปตั้งประชิดพะม่าถอยกลับเข้าเมือง พะม่าก็ตามเข้ามาตั้งค่ายประชิดถึงชานกำแพงปล้นเอาเมือง แล้วยกเข้าปีนเมือง พวกทหารที่รักษาหน้าที่เชิงเทิน ยิงระดมปืนใหญ่น้อยป้องกันพะม่าจะเข้าเมืองไม่ได้ก็ถอยกลับไปค่าย ตั้งยิงปืนโต้ตอบกันอยู่.

ถึงวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ เจ้าพระยาทั้ง ๒ ได้ทราบความว่ากองทัพหลวงล่าถอยไปแต่วันก่อนแล้ว จึงให้เจ้าหน้าที่ระดมยิงปืนใหญ่น้อยหนายิ่งกว่าทุกวัน ตั้งแต่เวลาเช้าจนค่ำ และในวันนั้นให้เอาปี่พาทย์ขึ้นไปตีตามป้อมให้ข้าศึกได้ยินเสียงประโคม ลวงให้พะม่าเข้าใจว่าตระเตรียมจะตั้งต่อสู้อยู่ในเมืองให้นานวัน แล้วให้จัดกระบวนทัพเป็น ๓ กอง กองหน้าเลือกล้วนพลรบที่ยังมีกำลังแข็งแรงสำหรับจะตีฝ่าข้าศึกเปิดช่องให้กองอื่นตามไป กองกลางคุมครอบครัวราษฎร บรรดาราษฎรที่นักรรจ์แม้ผู้หญิงก็ให้มีเครื่องศัสตราวุธสำหรับต่อสู้ป้องกันตัวทั่วทุกคน กองหลังไว้พลทหาร

สำหรับป้องกันข้างท้ายกระบวน ครั้นจัดกระบวนทัพพร้อมเสร็จ ถึงเวลาค่ำ ๙ นาฬิกา ก็ให้เบิดประตูเมืองยกกองทัพออกตีค่ายพะม่าข้างด้านตะวันออก พะม่ายกออกต้านทานรบพุ่งกับกองหน้าถึงตะลุมบอน ไทยตีหักค่ายพะม่าเบิดเบื่นทางไปได้ เจ้าพระยาทั้ง ๒ ก็ให้รีบเดินกองทัพไปทางบ้านมุงดอนชมพู แต่ครอบครัวราษฎรมากด้วยกัน ตามกองทัพเจ้าพระยาทั้ง ๒ ไปได้บ้าง แตกลงมาหากองทัพหลวงที่บางเข้าตอกบ้าง ที่ปลกเปลี้ยเลี่ยลำพะม่าตามจับไปได้บ้าง เจ้าพระยาทั้ง ๒ ก็ยกกองทัพข้ามเขาบันทัดไปตั้งรวบรวมรี้พลอยู่ที่เมืองเพ็ชรบูรณ์ แต่พะม่าตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ ๔ เดือนจึ่งได้เมือง.

ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้รู้ว่ากองทัพไทยตีหักหนีไปจากเมืองแล้วก็เข้าตั้งอยู่ในเมืองพิษณุโลก และในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าอะแซหวุ่นกี้ออกปากประกาศแก่พวกนายทัพนายกองทั้งปวงว่า "ไทยเดี๋ยวนี้มือเข้มแข็งนัก ไม่เหมือนไทยแต่ก่อน และเมืองพิษณุโลกเดี๋ยวครั้งนี้จะได้เสียเพราะมือทะแกล้วทหารแพ้เรานั้นหามิได้ เพราะเขาอดเข้าขาดสะเบียงอาหารจึ่งเสียเมือง และซึ่งจะมารบเมืองไทยสืบไปภายหน้านั้น แม่ทัพที่มีสติปัญญาและมีมือแต่เพียงเสมอเรา และต่ำกว่าเรานั้น อย่ามาทำสงครามตีเมืองไทยเลย จะเอาชัยชนะเขามิได้ แม้นดีกว่าเราจึ่งจะมาทำศึกกับไทยได้ชัยชนะ"

เรื่องสงครามตอนเมื่ออะแซหวุ่นกี้ได้เมืองพิษณุโลกแล้ว รายการในหนังสือพระราชพงศาวดารและพงศาวดารพะม่าบกพร่องด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่เมื่อพิเคราะห์ดูเห็นเรื่องประกอบกัน แต่ต้องเก็บความ

ทั้ง ๒ ฝ่ายมาเรียบเรียง เติมความสันนิษฐานบ้าง จึงได้ความว่าเรื่องราวตอนอะแซหวุ่นกี้ได้เมืองพิษณุโลกแล้วเป็นดังนี้ คือ

เมื่ออะแซหวุ่นกี้ได้เมืองพิษณุโลกแล้ว เห็นว่าสะเบียงอาหารฝืดเคืองอัตคัดมาก จึงจัดกองทัพ ๒ กอง ให้มังแยยางูคุมมาทางเมืองเพ็ชรบูรณ์กอง ๑ ให้มารวบรวมเอาสะเบียงอาหารที่เมืองเพ็ชรบูรณ์และเมืองหล่มศักดิ์ส่งไป และอีกประการ ๑ บางทีจะให้มาตีซ้ำเติมกองทัพเจ้าพระยาทั้ง ๒ ซึ่งยกหนีมาทางเมืองเพ็ชรบูรณ์ด้วยก็จะเป็นได้ แล้วให้กะละโบ่คุมกองทัพอีกกอง ๑ ยกมาทางเมืองกำแพงเพ็ชร ให้มาสาดหาสะเบียงอาหารทำนองเดียวกัน พอมังแยยางู กะละโบ่ยกไปแล้ว อะแซหวุ่นกี้ก็ได้รับท้องตราว่า พระเจ้ามังระสิ้นพระชนม์ จิงกูจาราชบุตรได้รับราชสมบัติ มีรับสั่งให้หากองทัพกลับไปเมืองอังวะโดยเร็ว อะแซหวุ่นกี้ได้ทราบก็ตกใจ ให้คนถือหนังสือไปตามกองทัพมังแยยางูก็ไม่ทัน อะแซหวุ่นกี้จะรั้งรออยู่ก็เกรงความผิด จึงเก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติและกวาดต้อนครอบครัวราษฎรที่จับได้ยกกองทัพกลับไปทางเมืองสุโขทัยเมืองตาก ไปออกทางด่านแม่ละเมาโดยทางที่มา สั่งให้กองทัพกะละโบรออยู่ในเมืองไทย คอยกลับไปพร้อมกันกับมังแยยางู ด้วยเหตุนี้กองทัพพะม่าจึงตกค้างอยู่ ๒ กอง ยังต้องปราบปรามขับไล่กันต่อมาอีกหลายเดือน.

ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบว่า อะแซหวุ่นกี้ได้เมืองพิษณุโลกแล้วเลิกทัพกลับไป ทรงโทมนัสน้อยพระทัยยิ่งนัก ความที่กล่าวนี้เมื่อคิดดูว่าพะม่าเลิกทัพกลับ

ไปก็เป็นอันสิ้นศัตรู เหตุใดพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงกลับทรงโทมนัสส์ เห็นว่าคงเป็นเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรีหวังพระทัยอยู่ว่า ถ้าตั้งมั่นถ่วงเวลาไว้ได้ทั้งทางทัพหลวงและทางเมืองพิษณุโลก ไม่ช้าเท่าใดเสมออีกสักเดือน ๑ กองทัพพะม่าก็จะสิ้นสะเบียงหมดกำลัง เหมือนอยู่ในเงื้อมมือไทยที่จะทำได้ตามชอบใจ แต่ทางเมืองพิษณุโลกไม่รักษาเมืองไว้ให้ได้ ปล่อยให้พะม่าได้เมืองแล้วเลิกทัพกลับไป ไม่ได้ทำให้สมคิด เห็นจะเป็นข้อนี้กระมังที่เป็นเหตุให้พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงโทมนัสส์น้อยพระทัย ในเวลานั้นคงเข้าพระทัยว่าพะม่าเลิกทัพกลับไปด้วยขัดสะเบียงอาหาร ยังไม่ทรงทราบว่าเลิกไปเพราะมีท้องตราสั่งมาจากเมืองอังวะ.

ที่นี้จะกล่าวเรื่องความตามหนังสือพระราชพงศาวดารต่อไป พอพระเจ้ากรุงธนบุรีทราบว่าพะม่าเลิกทัพกลับไปจากเมืองพิษณุโลก ก็ให้กองทัพออกไปติดตามตีพะม่าในทันทีเป็นหลายกอง ให้พระยาพิไชยกับพระยาพิไชยสงครามยกไปกอง ๑ พระยาเทพอรชุน พระยารัตนพิมล พระยานครไชยศรี (ยกไปกอง ๑) ให้พระยาทุกขราษฎร์เมืองพิษณุโลก หลวงรักษ์โยธา หลวงอัคเนศร เป็นกองหน้า พระยาสุรบดินทร์เป็นกองหลวงยกไปกอง ๑ ให้พระยาธิเบศร์บดีคุมพลอาสาจามยกไปกอง ๑ ทั้ง ๔ กองนี้ให้ไปตามตีกองทัพอะแซหวุ่นกี้กลับไปทางเมืองตาก แล้วให้พระยาพลเทพ จมื่นเสมอใจราช หลวงเนาวโชติยกไปกอง ๑ พระยาราชภักดียกไปกอง ๑ ไปตามกองทัพมังแยางูซึ่งยกไปทางเมืองเพชรบูรณ์ และให้พระยานครสวรรค์

กับพระยาสวรรคโลก ยกไปตามกองทัพกะละโป๋ซึ่งยกไปทางเมืองกำแพงเพ็ชร์ ส่วนกองทัพหลวงรอรับครอบครัวราษฎรซึ่งแตกฉานลงมาจากเมืองพิษณุโลกอยู่ ๑๑ วัน แล้วมีรับสั่งให้พระยายมราชมารักษาค่ายที่บางข้าวตอกคอยรวบรวมครอบครัวต่อไป ถึงณวันพฤหัสบดี เดือน ๒ แรม ๑๔ ค่ำ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๑๙ ก็เสด็จยกกองทัพหลวงลงมาประทับอยู่ที่ค่ายบางแขมในแขวงเมืองนครสวรรค์.

ฝ่ายกองทัพที่ยกไปติดตามพะม่า กองทัพพระยาพลเทพพระยาราชภักดีซึ่งยกไปทางเมืองเพ็ชรบูรณ์ ไปพบกองทัพมังแยยางูตั้งอยู่ที่บ้านนายมข้างใต้เมืองเพ็ชรบูรณ์ ทำนองมังแยยางูจะได้รับคำสั่งอะแซหวุ่นกี้แล้วกำลังยกทัพกลับมา กองทัพไทยก็เข้าระดมตี พะม่าต้านทานไม่ไหว จะกลับมาทางเมืองพิษณุโลกก็ไม่ได้ ด้วยกองทัพไทยสะกัดอยู่ จึงพากันหนีขึ้นไปทางเหนือไปเข้าในแดนลานช้าง แล้วกลับไปเมืองพะม่าทางเมืองเชียงแสน ด้วยในคราวนั้นทั้งเมืองเวียงจันท์และเมืองหลวงพระบางอ่อนน้อมยอมขึ้นอยู่กับพะม่า และเมืองเชียงแสนพะม่าก็ยังปกครองอยู่.

พิเคราะห์ดูเรื่องราวในตอนนี้สงสัยว่าความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารผิดอยู่ ๒ ข้อ คือข้อ ๑ ที่พม่าเมืองเพ็ชรบูรณ์หนีกลับไปทางเมืองอุทัยธานี สอบดูแผนที่เห็นว่าห่างไกลกับเมืองเพ็ชรบูรณ์นัก ทั้งจะต้องเดินผ่านกองทัพไทยหลายระยะ เห็นจะมาไม่ได้ คงหนีไปทางเมืองลานช้างและเชียงแสนดังกล่าวในพงศาวดารพะม่า อีกข้อ ๑ ซึ่งกล่าวว่ากองทัพเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์ตีหักออก

จากที่ล้อมที่เมืองพิษณุโลกแล้ว ไปตั้งรวบรวมไพร่พลที่เมืองเพ็ชรบูรณ์ พอทราบว่าพะม่าเลิกทัพกลับไป เจ้าพระยาทั้ง ๒ ก็ยกจากเมืองเพ็ชรบูรณ์ไปทางป่าพระพุทธบาท แล้วขึ้นไปตีพะม่าทางเมืองสุโขทัย ข้อนี้ก็เห็นว่าผิด ถ้ายกจากเมืองเพ็ชรบูรณ์จะไปติดตามตีพะม่าโดยหนทางที่กล่าวนั้นอ้อมค้อมมากนัก มีทางใกล้เช่นทางซับมาแสนและทางเขารังซึ่งอาจจะตัดข้ามไปได้เป็นหลายทาง ทำไมจึงไม่ไป อีกประการ ๑ ถ้าหากว่าตั้งอยู่เมืองเพ็ชรบูรณ์ก็คงจะได้รบกับกองทัพมังแยงกูที่ยกไป นี่ก็หาปรากฏว่าได้รบกันไม่ จึงเข้าใจว่าเจ้าพระยาทั้ง ๒ เห็นจะไม่ได้ตั้งอยู่ที่เมืองเพ็ชรบูรณ์นาน จะอยู่พอรวบรวมกำลังที่ตีตามไป และสะสมเสบียงอาหารได้พอแล้ว ก็ยกลงมาเกณฑ์กำลังทางเมืองนครราชสีมาเพิ่มเติม ด้วยประสงค์จะยกกองทัพกลับขึ้นไปรบพะม่าอีก ทำนองจะลงมาตั้งอยู่ที่เมืองไชยบาดาลหรือเมืองสระบุรีเหล่านี้ พอได้ข่าวว่ากองทัพพะม่ากลับไปจากเมืองพิษณุโลก จึงยกกองทัพเดินทางป่าพระพุทธบาทข้างตอนเหนือ ผ่านแขวงลพบุรีขึ้นไปตามพะม่า.

ที่นี้จะกล่าวเรื่องสงครามตอนขับไล่พะม่าต่อไป ถึงเดือน ๗ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ากรุงธนบุรีประทับอยู่ที่ค่ายหลวงตำบลบางแขม ได้ทรงทราบว่ามีพม่าตั้งอยู่ที่เมืองกำแพงเพ็ชร์ประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ[๑] จึงตรัสสั่งให้กองทัพพระยามหาเสนาเดินบกขึ้นไปทาง

---

๑ พะม่ากองนี้ คือกองกะละโบ่ ซึ่งกล่าวในพงศาวดารพะม่าว่าอะแซหวุ่นกี้ให้อยู่รอกองทัพมังแยงกูนั้น คงไม่ทราบว่ามังแยงกูหนีไปทางลานช้าง.

แม่น้ำพิงฟากตะวันตกกอง ๑ ให้กองทัพพระยาราชสุภาวดียกขึ้นไปทางฟากตะวันออกกอง ๑ ให้พระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งค่ายอยู่ณบ้านโคนใต้เมืองกำแพงเพ็ชร์ยกขึ้นไปสมทบกันตีทัพพะม่าที่เมืองกำแพงเพ็ชร์ ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จยกกองทัพหลวงหนุนขึ้นไปตั้งอยู่ที่ปากคลองขลุง กองทัพไทยยกขึ้นไปยังไม่ทันถึง ได้ข่าวว่ากองทัพพะม่าที่เมืองกำแพงเพ็ชร์ยกหนีขึ้นไปข้างเหนือแล้ว แต่ว่ามีกองทัพพะม่าอีกกอง ๑ ประมาณคน ๑,๐๐๐ เศษยกวกหลังลงมาทางฝั่งตะวันตก[๑] พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงดำรัสสั่งให้กองพระยานครสวรรค์ยกลงมาสมทบกองหลวง.

ครั้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ จึงยกกองทัพหลวงจากปากคลองขลุงกลับลงมาตั้งอยู่ค่ายหลวงที่เมืองนครสวรรค์ ได้ข่าวว่ากองทัพพะม่าที่เดินลงมาทางข้างตะวันตกถึงเมืองอุทัยธานีเที่ยวเก็บทรัพย์จับคนเผาบ้านเรือนเสียแล้วยกเลยลงไปทางนารี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงดำรัสสั่งให้เจ้าอนุรุธเทวาหลวงเสนาภักดีคุมพลกองแก้วจินดาตามไปกอง ๑ แล้วให้มีตราสั่งกองทัพพระยายมราช พระยาราชสุภาวดี ซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านโคนแขวงเมืองกำแพงเพ็ชร์ ให้ยกกลับลงมาตามกองทัพพะม่าไปทางเมืองอุทัยธานีอีก ๒ กอง แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จกลับคืนมายังพระนครเมื่อวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ.

ฝ่ายกองทัพพระยายมราชพระยาราชสุภาวดีได้รับตราสั่งก็ยกลง

---

๑ พะม่าทางตะวันตกมีแต่พวกกะละโป่พวกเดียว ที่ว่ากวกหลังลงมานั้น ที่ไปเผาเมืองอุทัยนั้น คงเป็นพวกกะละโป่นั่นเอง.

มาจากบ้านโคน เดินทางฟากตะวันตกผ่านมาทางด่านเจาปูนด่านสลักพระ หมายจะไปตามตีพะม่าทางเมืองอุทัยธานี มาพบกองทัพกะละโบ่กลับไปตั้งค่ายคอยกองทัพมังเยยางูอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ พระยาทั้ง ๒ มีกำลังน้อยตีค่ายพะม่าไม่แตก จึงบอกลงมายังกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีดำรัสสั่งให้กรมขุนอนุรักษ์สงครามหลานเธอ ซึ่งกลับมาจากเมืองเพชรบุรีคุมกองทัพขึ้นไปตีพะม่าที่เมืองนครสวรรค์กอง ๑ แล้วให้กรมขุนอินทรพิทักษ์ลูกเธอ คุมทัพเรือจำนวนพล ๑,๐๐๐ ยกหนุนขึ้นไปอีกกอง ๑ แล้วไม่วางพระราชหฤทัยเสด็จยกกองทัพหลวงโดยกระบวนเรืออออกจากกรุงธนบุรีเมื่อณวันพฤหัสบดี เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ ขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองไชยนาท ให้กรมขุนอินทรพิทักษ์กลับลงมารักษาพระนคร.

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปถึงค่ายหลวงเมืองไชยนาทดำรัสสั่งให้กรมขุนอนุรักษ์สงคราม กรมขุนรามภูเบศร์กับเจ้าพระยามหาเสนา ยกขึ้นไปตีทัพกะละโบ่ซึ่งตั้งอยู่เมืองนครสวรรค์ แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงตามขึ้นไปเมื่อณวันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ แต่จะมีเหตุอันใดเกิดขึ้นหาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่าถึงณวันพุธ เดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ เสด็จกลับลงมายังกรุงธนบุรี ฝ่ายกองทัพกรมขุนอนุรักษ์สงคราม กรมขุนรามภูเบศร์ และเจ้าพระยามหาเสนายกขึ้นไปตีค่ายพะม่าที่เมืองนครสวรรค์ พะม่าตั้งค่ายอยู่ประมาณจำนวนพลสัก ๓,๐๐๐ เศษ กองทัพไทยเข้าตีค่าย พะม่าต่อสู้แข็งแรง รบพุ่งติดพันกันอยู่หลายวัน พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจาก

กรุงธนบุรีอีกเมื่อณวันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ พอเสด็จขึ้นไปถึงเมืองไชยนาทก็ได้ความว่า พะม่าทิ้งค่ายที่เมืองนครสวรรค์หนีลงมาทางเมืองอุทัยธานี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้กองทัพพระยายมราชกับกองทัพพระยาราชสุภาวดีและกองมอญพระยารามัญวงศ์ยกไปสมทบกับกองทัพเจ้าอนุรุธเทวา ซึ่งยกลงไปแต่ก่อนช่วยกันติดตามตีทัพพะม่าให้แตกฉาน กองทัพไทยไปทันพะม่าที่บ้านเดิมบางนางบวชเชวงเมืองสุพรรณบุรีต่อกับเมืองสรรค์ ได้รบพุ่งกันพะม่าสู้ไม่ได้ก็แตกหนีไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

เรื่องสงครามคราวนี้ พงศาวดารไทยกับพงศาวดารพะม่ากล่าวความผิดกันเป็นข้อสำคัญอยู่อย่าง ๑ ควรจะวินิจฉัยตรงนี้ คือตามความในหนังสือพระราชพงศาวดารดังได้แสดงมา ดูเหมือนการที่รบกันคราวนี้ พะม่าได้เปรียบแต่ต้นมาจนตีเมืองพิษณุโลกได้ ฝ่ายไทยเป็นแต่รักษาตัวได้ไม่พ่ายแพ้พะม่า เพราะฉะนั้นเนื้อความดูประหนึ่งว่าที่อะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพมาครั้งนี้มาทำได้ตามมุ่งหมายหมด เป็นแต่พระเจ้าอังวะให้หากองทัพพะม่าจึงได้เลิกทัพกลับไป แต่ในพงศาวดาร

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พะม่ากองนี้หนีไปทางเมืองกำแพงเพ็ชร์ แต่พงศาวดารพะม่า กะละโป่หนีไปทางพระเจดีย์สามองค์ ข้าพเจ้าเห็นว่าจะถูกตามพงศาวดารพะม่า เพราะทางเหนือขัดสนสะเบียงอาหาร ทั้งมีกองทัพไทยสะกัดอยู่หลายกอง กะละโป่เห็นจะมาออกทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ข้าพเจ้าจึงแก้ความตรงนี้ตามพงศาวดารพะม่า.

พะม่าหาว่าเช่นนั้นไม่ พงศาวดารพะม่ากล่าวเหมือนกันหมดทุกฉบับว่าอะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพมาตีเมืองไทยคราวนี้ เอาไพร่พลมาล้มตายเสียเป็นอันมาก ไม่สำเร็จประโยชน์อย่างใดแต่สักอย่างหนึ่ง รอดแต่ตัวกลับไปได้ ไม่แตกหนีไทยไปเท่านั้น ความที่กล่าวแตกต่างกันอย่างนี้ เมื่อพิเคราะห์ดูก็เห็นว่ามีความจริงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ตอนต้นพะม่ามีรี้พลมากกว่าไทย รบพุ่งได้เปรียบไทยดังปรากฏรายการในหนังสือพระราชพงศาวดาร ครั้นเมื่อตีเมืองพิษณุโลกได้แล้วพะม่าจึงจับเสียเปรียบไทยแต่นั้นมา ด้วยพะม่าตีได้เมืองพิษณุโลกก็ได้แต่เมืองเปล่าไม่สามารถทำลายกองทัพไทยได้ ซ้ำของที่จำเป็นต้องการคือสะเบียงอาหารก็หามีในเมืองพิษณุโลกไม่ ด้วยเหตุนี้อะแซหวุ่นกี้จึงต้องแบ่งกองทัพให้ไปเที่ยวหาสะเบียงที่เมืองเพชรบูรณ์ทาง ๑ ที่เมืองกำแพงเพ็ชร์ทาง ๑ ให้ปล้นทัพคุมไปทั้ง ๒ ทาง ยังไม่ทันจะได้สะเบียงอาหารก็ได้รับท้องตราให้หากองทัพกลับ เพราะฉนั้นเมื่ออะแซหวุ่นกี้ยกกองทัพกลับไปนั้น เสมอทิ้งกองทัพมังแยยางูและกองทัพกะละโป่ให้ไทยทำตามชอบใจทั้ง ๒ ทัพ พิเคราะห์ตามรายการรบพุ่งที่ปรากฏ เข้าใจว่ากองทัพมังแยยางูและกะละโป่จะเหลือรี้พลกลับไปถึงเมืองพะม่าได้น้อยที่เดียว แม้กองทัพอะแซหวุ่นกี้เองเมื่อยกกลับไปก็ไปในเวลาไพร่พลกำลังอดอยาก ผู้คนเจ็บป่วยล้มตายระส่ำระสายไปตลอดทาง หากลับไปเป็นกระบวนทัพอย่างเรียบร้อยได้เหมือนเมื่อขามาไม่ พวกกองทัพไทยที่ยกไปติดตาม แต่แรกบางทีจะยังสำคัญว่ากองทัพอะแซหวุ่นกี้มีกำลังมาก ไม่กล้าติดตามคลุกคลีเข้าไปใกล้นัก

ที่หลังเห็นพะม่าล้าเลื่อยล้มตายมีมากขึ้น จึงทราบว่ากองทัพอะแซหวุ่นกีระส่ำระสาย แต่รู้ต่อเมื่อทัพพะม่าหนีไปเสียไกลแล้วจึงติดตามทุ่มเทด้วยทัพใหญ่ไม่ทัน ความที่กล่าวมานี้ก็มีเนื้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารประกอบ ว่าเมื่อณวันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๒ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจากเมืองไชยนาทถึงเมืองนครสวรรค์ ดำรัสสั่งให้กรมชุนรามภูเบศร์ กับเจ้าพระยาอินทรอภัยอยู่รักษาค่ายที่เมืองนครสวรรค์ แล้วยกกองทัพหลวงเลยขึ้นไปเมืองตาก ให้นายทัพนายกองออกเที่ยวติดตามพะม่า จับเป็นมาได้ ๓๐๐ เศษ พะม่าหลบหนีออกไปนอกพระราชอาณาเขตต์หมดแล้วจึงเสด็จกลับคืนมายังกรุงธนบุรีดังนี้.

การสงครามคราวอะแซหวุ่นกีมาตีหัวเมืองครั้งนี้ ไทยกับพะม่ารบกันมาตั้งแต่เดือนอ้าย ปีมะแม พ. ศ. ๒๓๑๘ จนเดือน ๑๐ ปีวอก พ. ศ. ๒๓๑๙ นับเวลาได้ ๑๐ เดือนจึงเลิกรบ ผลของการสงครามครั้งนี้ ควรตงเนื้อเห็นเป็นยุตติว่าไม่ได้ชัยชนะกันทั้ง ๒ ฝ่าย.

สงครามครั้งที่ ๑๐ คราวพะม่าตีเมืองเชียงใหม่ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๑๙

สงครามคราวนี้เรื่องราวที่ปรากฏอยู่ข้างจะย่นย่อ แต่ว่ายุติต้องกันทั้งในหนังสือพระราชพงศาวดารแลพงศาวดารพะม่า มูลเหตุที่จะต้องเกิดสงครามครั้งนี้ ทำนองพระเจ้าจิงกูจาซึ่งได้เป็นพระเจ้าอังวะขึ้นใหม่จะคิดเห็นว่า ที่พระเจ้ามังระราชบิดาพยายามให้กองทัพมาตีเมืองไทย เอาไพร่พลมาล้มตายเสียเปล่า ๆ หาเป็นประโยชน์อันใดไม่ พอได้เสวยราชย์จึงมีรับสั่งให้หากองทัพอะแซหวุ่นกี้กลับไป แต่พระเจ้าจิงกูจาสิ้นประสงค์เพียงที่จะตีเมืองไทยที่เคยเป็นอาณาเขตต์ของกรุงศรีอยุธยามาแต่ก่อนเท่านั้น ส่วนแว่นแคว้นลานนาไทย ๕๗ หัวเมือง มีเมืองเชียงใหม่เป็นต้นยังถือว่าเป็นเมืองขึ้นสำคัญของพะม่า เพราะพะม่าได้อาศัยแว่นแคว้นลานนาไทย จึงสามารถเอาเมืองหลวงพระบางแลเมืองเวียงจันท์ไว้ในอำนาจได้ พระเจ้าจิงกูจาเห็นว่าไทยชิงเอาหัวเมืองในแว่นแคว้นลานนามาเสียเกือบหมด ยังเหลือเป็นของพะม่าอยู่แต่หัวเมืองในลุ่มน้ำโขงคือเมืองเชียงรายแลเชียงแสนเป็นต้น ถ้านิ่งไว้ไทยคงจะพยายามชิงเอาหัวเมืองในแว่นแคว้นลานนาไทยเสียทั้งหมด ถ้าเป็นเช่นนั้นก็จะเสียอาณาเขตต์พะม่าตลอดจนเมืองหลวงพระบางแลเมืองเวียงจันท์ พระเจ้าจิงกูจาคงทรงพระดำริอย่างว่ามานี้ จึงให้เกณฑ์กองทัพพะม่ามอญมีจำนวนพล

๖,๐๐๐ ให้อำมลกหวุ่นเป็นแม่ทัพ ให้ถอหวุ่นกับพระยาอู่มอญเป็นปลัดทัพยกมาจากเมืองพะม่าเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๑๙ ให้มาสมทบกับกองทัพโปมะยุง่วนซึ่งตั้งอยู่ณเมืองเชียงแสนพร้อมกันลงมาตีเมืองเชียงใหม่.

ขณะนั้นพระยาจ่าบ้านซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งให้เป็นพระยาวิเชียรปราการ ได้ครองเมืองเชียงใหม่มาตั้งแต่ไทยตีเมืองได้จากพะม่า เห็นกองทัพพะม่ายกมาเหลือกำลังที่จะต่อสู้ได้ พอมีใบบอกลงมายังกรุงธน ฯ แล้ว พระยาวิเชียรปราการก็อพยพครอบครัวทั้งเมืองเชียงใหม่หนีลงมาเมืองสวรรคโลก พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบว่าพะม่ายกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ และพระยาวิเชียรปราการทิ้งเมืองหนีมาดังนั้น จึงโปรดให้รับพระยาวิเชียรปราการลงมายังกรุงธนบุรี แล้วให้มีตราสั่งเจ้าพระยาสุรสีห์ให้คุมกองทัพหัวเมืองเหนือขึ้นไปสมทบกับพระยากาวิละเจ้าเมืองนครลำปางยกไปตีเอาเมืองเชียงใหม่คืน กองทัพไทยยกขึ้นไป พะม่าสู้ไม่ได้ก็ทิ้งเมืองเชียงใหม่เลิกทัพกลับไป[๑] เมื่อพะม่าถอยไปจากเมืองเชียงใหม่แล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า เมืองเชียงใหม่ไพร่บ้านพลเมืองระส่ำระสายเสียมากแล้ว จะรวบรวมกลับตั้งเป็นบ้านเมืองอย่างเดิม

๑ เรื่องกองทัพไทยยกขึ้นไปคราวนี้หามีในหนังสือพระราชพงศาวดารไม่ แต่ความที่ปรากฏว่ากองทัพพะม่าต้องทิ้งเมืองเชียงใหม่หนีกลับไปข้อนี้เป็นหลักฐานว่า ต้องมีกองทัพไทยยกขึ้นไป พะม่าจึงได้หนี.

ผู้คนก็ไม่พอจะเป็นกำลังรักษาเมืองได้ เมื่อกองทัพไทยกลับลงมาแล้วพะม่ายกทัพกลับมาก็จะเสียเมืองเชียงใหม่อีก จึงมีรับสั่งให้ทิ้งเมืองเชียงใหม่เสีย เมืองเชียงใหม่จึงเป็นเมืองร้างแต่นั้นมากว่า ๑๕ ปี จนในรัชชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์จึงได้กลับตั้งขึ้นอีก.

สงครามครั้งที่ ๑๐ นี้เป็นครั้งที่สุดที่ไทยรบกับพะม่าเมื่อกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ต่อมาไทยกับพะม่ามิได้ทำสงครามกันอยู่ ๘ ปี และในระหว่างนี้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นในราชวงศ์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เหตุการณ์ทางฝ่ายพะม่าเป็นอย่างไรจะรอไว้แสดงในเรื่อง สงครามต่อไปข้างหน้า ในตอนนี้จะกล่าวเรื่องพงศาวดารฝ่ายไทยก่อน.

ขณะเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีติดรบพุ่งกับอะแซหวุ่นกี้อยู่นั้น ทางเมืองนครราชสีมามีเหตุเกิดขึ้น ด้วยพระยาเจ้าเมืองนางรองอันเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา เกิดวิวาทกับพระยานครราชสีมาแล้วเอาเมืองนางรองไปขอขึ้นต่อเจ้าโอเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งตั้งตัวเป็นอิสระอยู่ในสมัยนั้น เจ้าโอเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาถูกพะม่าย่ำยีอ่อนกำลังแล้ว ก็รับเมืองนางรองไว้เป็นเมืองขึ้น พระยานางรองถืออำนาจเจ้านครจำปาศักดิ์ ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา พระยานครราชสีมาจึงบอกเข้ามายังกรุงธนบุรี ว่าพระยานางรองเป็นกบฏ.

ในบอกพระยานครราชสีมาเข้ามาถึงกรุงธนบุรีเมื่อเดือน ๔ ปีวอก พ. ศ. ๒๓๑๙ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกกองทัพไปปราบปรามเมืองนางรอง เจ้าพระยาจักรีขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมา

ให้กองทัพหน้ายกออกไปตีเมืองนางรอง จับตัวพระยานางรองได้ พิจารณาความเป็นสัตย์ก็ให้ประหารชีวิตเสีย พอปราบปรามเมืองนางรองเสร็จแล้ว เจ้าพระยาจักรีได้ทราบว่าเจ้าโอกับเจ้าอินท์อุปราชเมืองนครจำปาศักดิ์เตรียมกองทัพมีจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ เศษ จะยกมาตีเมืองนครราชสีมาหรือเมืองไหนยังหาปรากฏชัดไม่ จึงบอกความเข้ามายังกรุงธนบุรีเมื่อต้นปีระกา พ.ศ. ๒๓๒๐ ทำนองในเวลานั้นเจ้าพระยาสุรสีห์จะเข้ามาอยู่ในกรุง ฯ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกองทัพหนุนไปอีกทัพ ๑ ให้เจ้าพระยาทั้ง ๒ ออกไปปราบปรามเมืองนครจำปาศักดิ์เสียด้วย เจ้าพระยาทั้ง ๒ ลงไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ เจ้าโอกับเจ้าอินท์สู้ไม่ได้ก็หนีลงไปข้างใต้ กองทัพไทยติดตามลงไปจับได้ที่เมืองโขง[1] คน ๑ ที่เมืองอัตปือคน ๑ ก็เลยได้เมืองอัตปือและเมืองโขงมาเป็นของไทยในคราวนั้นด้วย เจ้าพระยาทั้ง ๒ ได้เมืองนครจำปาศักดิ์แล้ว จึงให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองเขมรป่าดงซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองนครราชสีมาข้างตอนใต้ เขมรป่าดงทั้ง ๓ เมือง คือเมืองสุรินทร์เมืองสังขะและเมืองคุขันก็พากันมาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมาแต่นั้นมา ครั้นเสร็จราชการกองทัพกลับเข้ามาถึงกรุงธน ฯ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงปูนบำเหน็จแม่ทัพนายกองที่มีความชอบ จึงเลื่อนยศเจ้าพระยาจักรีขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ มีเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม และคงเป็นตำแหน่งสมุหนายกอย่างเดิมด้วย.

---

๑ เมืองโขงนี้ภายหลังมามีชื่อว่า เมืองสีทันดร.

ต่อมาถึงปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑ เกิดสงครามขึ้นในระหว่างกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต เหตุที่จะเกิดสงครามขึ้นครั้งนี้ เดิมพระวอเป็นเสนาบดีเมืองเวียงจันท์ เกิดวิวาทรบพุ่งกับเจ้าเวียงจันท์[๑] พระวอสู้ไม่ได้หนีลงมาอาศัยอยู่กับเจ้านครจำปาศักดิ์ เจ้าพาสมัครพรรคพวกมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ดอนมดแดงริมน้ำมูล อันเป็นที่ตั้งจังหวัดอุบลทุกวันนี้ เมื่อไทยไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์พระวอได้มาอ่อนน้อมขึ้นต่อกรุงธนบุรี ครั้นกองทัพไทยกลับมาแล้วเจ้าเวียงจันท์ให้พระยาสุโพคุมกองทัพลงมาจับพระวอฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีทราบก็ทรงขัดเคืองว่าพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตดูหมิ่น จึงมีรับสั่งให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ กับเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันท์.

สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ กับเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพออกจากกรุงธนบุรี เมื่อเดือนอ้าย ปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑ ขึ้นไปตั้งประชุมพลที่เมืองนครราชสีมา รวบรวมกองทัพบกจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ยกไปทาง ๑ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ลงไปเกณฑ์กองทัพเรือที่กรุงกัมพูชา จำนวนพล ๑๐,๐๐๐ ยกขึ้นไปทางแม่น้ำโขงอีกทาง ๑ ตีหัวเมืองขึ้นกรุงศรีสัตนาคนหุตขึ้นไปบรรจบกันที่เมืองเวียงจันท์ ครั้งนั้นเจ้าหลวงพระบางได้ทราบว่า

---

๑ เจ้าเวียงจันท์คนนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารหาปรากฏชื่อไม่ เข้าใจว่าเจ้าบุญสารนั้นเอง มีเรื่องราวการเกี่ยวข้องกับพระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์โดยพิสดาร.

ไทยยกกองทัพบกทัพเรือขึ้นไปตีเมืองเวียงจันท์ ก็คิดว่าถ้านิ่งอยู่ ไทยได้เมืองเวียงจันท์แล้วคงจะเลยขึ้นไปตีเมืองหลวงพระบางด้วย และเจ้าหลวงพระบางนั้นเป็นอริกับเจ้าเวียงจันท์มาแต่ก่อน จึงแต่งทูตให้ลงมาหาสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ รับอาสาจะให้กองทัพเมืองหลวงพระบางลงมาช่วยตีเมืองเวียงจันท์ข้างด้านเหนือ และจะขอเอากรุงธนบุรีเป็นที่พึ่งต่อไป.

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตตั้งแต่ได้ทราบว่ากองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไป ได้แต่งกองทัพให้มาคอยต่อสู้ตามหัวเมืองและตามด่านทางที่สำคัญหลายแห่ง ก็มีแต่พ่ายแพ้แตกหนีไป จนกองทัพกรุงธนบุรีขึ้นไปถึงเมืองเวียงจันท์ ตั้งล้อมเมืองไว้ แต่รบพุ่งกันมาถึง ๔ เดือน พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเห็นเหลือกำลังที่จะรักษาเมืองเวียงจันท์ไว้ได้ ก็พาเจ้าอินท์เจ้าพรหมราชบุตรกับคนสนิทหนีไปเมืองคำเกิดทางต่อแดนญวน กองทัพกรุงธนบุรีก็ได้เมืองเวียงจันท์ จับได้เจ้าอุปราช เจ้านันทเสน และญาติวงศ์ของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต กับทั้งผู้คนพาหนะและทรัพย์สิ่งของเครื่องสัตราวุธทั้งปวงเป็นอันมาก[๑]

สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ กับเจ้าพระยาสุรสีห์ชะนะศึกครั้งนี้ได้เมืองเวียงจันท์ เมืองหลวงพระบาง กับทั้งหัวเมืองขึ้นทั้งปวง

---

๑ เรื่องตีเมืองเวียงจันท์ครั้งนี้ มีรายการอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารมาก แต่เห็นว่ามิใช่ต้องเรื่องของหนังสือนี้ จึงเก็บมากล่าวแต่ใจความ.

มาเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ขยายสยามราชอาณาเขตต์ทางทิศตะวันออกและทิศเหนือออกไปจนจดแดนญวนและแดนเมืองตังเกี๋ย และเมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ จะยกกองทัพกลับมากรุงธนฯ ให้เชิญพระมหามณีรัตนปฏิมากรแก้วมรกตกับพระบาง ซึ่งประดิษฐานอยู่ณเมืองเวียงจันท์มายังกรุงธนบุรีด้วย พระแก้วมรกตจึงได้เสด็จมาประดิษฐานอยู่ในกรุงเทพมหานครจนตราบเท่าทุกวันนี้ [๑]

ถึงปีชวด พ.ศ. ๒๓๒๓ กรุงกัมพูชาเกิดเป็นจลาจล เหตุด้วยเดิมนักองค์ตนกับนักองค์นนท์ชิงราชสมบัติกัน [๒] ที่หลังปรองดองดีกัน พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงตั้งนักองค์นนท์เป็นสมเด็จพระรามราชาครองกรุงกัมพูชา ให้นักองค์ตนเป็นมหาอุปโยราช และให้นักองค์ธรรมเป็นมหาอุปราช อยู่มามีคนร้ายลอบฆ่ามหาอุปราชตาย ต่อมาไม่ช้ามหาอุปโยราชก็เป็นโรคบั้จจุบันสิ้นชีพอีกองค์ ๑ ในเมืองเขมรขุนนางเป็นพรรคพวกของมหาอุปโยราชโดยมาก พากันเข้าใจว่าสมเด็จพระรามราชาแกล้งฆ่าเสียทั้ง ๒ องค์ จึงคบคิดกันเป็นกบฏขึ้นจับสมเด็จพระรามราชาได้ให้ถ่วงน้ำเสีย กรุงกัมพูชาก็สิ้นเจ้านายที่จะปกครอง ยังเหลือแต่นักองค์เองบุตรของนักองค์ตนที่เป็นมหาอุปโยราชยังเป็นทารกชนมายุเพียง ๔ ขวบแต่องค์เดียว พ้าทะละหะชื่อมู

---

๑ เรื่องการรับและสมโภชพระแก้วมรกตที่กรุงธนบุรีมีในหนังสือพระราชวิจารณ์โดยละเอียดพิสดาร.

๒ เรื่องนักองค์ตนชิงราชสมบัติกับนักองค์นนท์ ได้กล่าวไว้ในเรื่องสงครามครั้งที่ ๓ ที่ ๔.

จึงว่าราชการกรุงกัมพูชาแทนนักองค์เองต่อมา แต่แรกยอมขึ้นต่อไทยอยู่เหมือนแต่ก่อน ครั้นต่อมาความทราบเข้ามาถึงกรุงธนบุรีว่าพ้าทะละหะมูตั้งตัวเป็นเจ้าพ้ามหาอุปราช แล้วไปฝากฝ่ายกับญวนด้วยประสงค์จะเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาเอง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า กรุงกัมพูชาก็สืบเชื้อเจ้านายที่ได้ครอบครองบ้านเมืองมาแต่ก่อน ยังเหลือแต่นักองค์เองเป็นทารกอยู่ในเงื้อมมือผู้ที่จะคิดตั้งตัวเป็นใหญ่ จะอยู่ไปได้ถึงไหน ถึงอยู่ไปได้นักองค์เองเป็นลูกสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งไม่ชอบกับไทยมาแต่ก่อน โตขึ้นคงจะไปฝากฝ่ายกับญวนเหมือนอย่างบิดาจะปล่อยกรุงกัมพูชาไว้ไม่ได้ จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพใหญ่ [๑] เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นทัพหน้า เจ้าพ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ลูกเธอทรงกรมใหญ่เป็นกองหนุน พระยากำแหงสงครามพระยานครราชสีมาคนเก่า ซึ่งโปรดให้เข้ามารับราชการในกรุง ฯ เป็นเกียกกาย พระยานครสวรรค์เป็นยกกระบัตร กรมขุนรามภูเบศร์เป็นกองหลัง พระยาธรรมาเป็นกองลำเลียง พร้อมกันยกไปตีกรุงกัมพูชา และมีรับสั่งไปว่าเมื่อตีกรุงกัมพูชาได้แล้วให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ อภิเษกเจ้าพ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ให้ครองกรุงกัมพูชาต่อไปทีเดียว.

เมื่อกองทัพไทยยกลงไปถึงเมืองเขมร สมเด็จเจ้าพระยามหา

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ เห็นจะผิดตัวเลข น่าจะเป็น ๒๐,๐๐๐ เป็นอย่างน้อย.

กษัตริย์ศึก ฯ ตั้งอยู่ที่เมืองเสี่ยมราฐ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ยกไปทางริมทะเลสาปฟากตะวันตก ไปตีเมืองบันทายเพ็ชรอันเป็นราชธานีของกรุงกัมพูชา และให้กองทัพเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ กองทัพพระยากาแหงสงครามยกหนุนลงไปด้วยทาง ๑ ให้กองทัพกรมขุนรามภูเบศร์ กองทัพพระยาธรรมายกลงไปทะเลสาปฟากตะวันออก ไปตั้งอยู่ที่เมืองกำพงสวายอีกทาง ๑ ฝ่ายสมเด็จพ้าทะละหะรู้ว่ากองทัพไทยยกลงไปเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็ทิ้งเมืองบันทายเพ็ชรอพยพครอบครัวลงไปอยู่เมืองพนมเบี๎ญ แล้วไปอ่อนน้อมขอกองทัพญวนที่เมืองไซ่งอนมาช่วย เจ้าญวนก็ให้กองทัพขึ้นมาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเบี๎ญ เจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพตามพ้าทะละหะลงไปทราบว่ากองทัพญวนขึ้นมาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเบี๎ญ ก็ให้รีบบอกมายังสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ แล้วตั้งค่ายคอยพ่ังคาสั่งแม่ทัพใหญ่อยู่ ยังหาได้รบกับญวนไม่ ขณะนั้นเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ก็ยกลงไปตั้งอยู่ที่เมืองบันทายเพ็ชร การสงครามทางกรุงกัมพูชาเริ่มทำได้เพียงเท่านี้ก็ต้องหยุด ด้วยทางกรุงธนบุรีเกิดเป็นจลาจลสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ต้องเลิกทัพกลับมาปราบยุคเข็ญ.

เหตุที่จะเกิดการจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรีครั้งนั้น มีเรื่องราวปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ตั้งแต่เลิกสงครามคราวอะแซหวุ่นกี้หัวเมืองเหนือแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีมักเสด็จไปนั่งกรรมฐานที่วัดบางยี่เรือ ๑ ซึ่งได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เนือง ๆ

---

๑ คือ วัดอินทารามทุกวันนี้.

เล้วติดพระทัยในการนั่งกรรมฐานหนักขึ้น พระอารมณ์ก็จับฟั่นเฟือน เกิดมีอาการดุร้ายยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนโดยลำดับมา ครั้นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ยกกองทัพไปเมืองเขมรแล้วไม่ช้า ทางนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีสัญญาวิปลาส เกิดสำคัญพระองค์ว่าเป็นพระโสดาบันน์ มีรับสั่งให้พระราชาคณะทั้งปวงมาประชุมกันในโรงพระแก้ว[๑] เมื่อณวันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๒๕ แล้วเสด็จออกมีรับสั่งถามพระราชาคณะว่า พระภิกษุสงฆ์อันเป็นบุถุชนจะกราบไหว้คฤหัสถ์ซึ่งเป็นพระโสดาบันน์นั้นจะได้หรือมิได้ประการใด พระราชาคณะโดยมากพากันกลัวพระราชอาชญา ถวายพระพรว่าไหว้ได้ แต่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดบางว้าใหญ่กับพระพิมลธรรมวัดโพธาราม และพระพุฒาจารย์วัดบางว้าน้อย[๒] ๓ องค์นี้ถือพระธรรมวินัยมั่นคง ไม่ครั่นคร้ามต่อพระราชอาชญา ถวายพระพรว่า ถึงคฤหัสถ์จะเป็นพระโสดาบันน์ เพศก็ยังต่ำกว่าพระภิกษุบุถุชนอันทรงผ้ากาสาวพัสตร์และจตุปาริสุทธศีล เพราะฉะนั้นที่พระภิกษุจะกราบไหว้คฤหัสถ์หาควรไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟังก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสว่าพระราชาคณะ

---

๑ ที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตเมื่อครั้งกรุงธนบุรี คือ วิหารเล็กข้างใต้คู่กับพระอุโบสถเก่า อยู่ริมน้ำข้างหน้าพระปรางค์วัดอรุณ ฯ เวลานั้นเป็นวัดในพระราชวังไม่มีพระสงฆ์ ที่เรียกว่าโรงพระแก้วเห็นจะเรียกติดมาแต่โรงหลังแรกที่ปลูกรับพระแก้วเมื่อแรกเสด็จมาถึง.

๒ สามวัดที่กล่าวมานี้คือ วัดระฆัง วัดพระเชตุพนและวัดอมรินทร์.

ทั้งปวงก็ยังเห็นกันว่าไหว้ได้โดยมาก ยังแต่ ๓ องค์ยังบังอาจโต้แย้งฝ่าฝืนถวายพระพรให้ผิดพระบาลี จึงมีรับสั่งให้ถอดเสียจากสมณะศักดิ์ แล้วให้เอาตัวสมเด็จพระสังฆราชกับพระราชาคณะ ๒ องค์ที่ถูกถอดนั้น กับทั้งพระภิกษุซึ่งเป็นฐานานุกรมและอันเตวาสิกสัทธิวิหาริกรวมทั้งสิ้นประมาณ ๕๐๐ รูป ไปลงพระราชอาชญาที่วัดหงส์ให้ตีหลังสมเด็จพระสังฆราชกับพระราชาคณะองค์ละ ๑๐๐ ที[๑] ฐานาเปรียญองค์ละ ๕๐ ที พระอันดับองค์ละ ๓๐ ที แล้วให้เอาตัวขังไว้ขนอาจมของโสโครกที่วัดหงส์ทั้งหมด ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์เข้าเฝ้าก็หมอบกราบถวายบังคมเหมือนกับข้าราชการฝ่ายฆราวาสทั้งปวง.

การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทำแก่พระสงฆ์ดังกล่าวมา เมื่อทราบไปถึงไหนคนทั้งหลายก็พากันตกใจ เห็นว่าเกิดวิบริตขึ้นในบ้านเมือง บางพวกก็โกรธแค้น บางพวกก็พากันส่งสารพระสงฆ์ซึ่งต้องรับพระราชอาชญา ถึงเข้าขอให้ตีตนแทนก็มี เกิดโกลาหลสะดุ้งสะเทือนทั่วไปไปทั้งพระนคร ครั้นต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีทำมีอาการเกิดทรงระแวงว่าข้าราชการพากันลอบลักพระราชทรัพย์ ให้โบยตีจำจองและบางทีก็เอาตัวผู้ต้องหาขึ้นย่างไฟจะให้รับเป็นสัตย์ แล้วพระราชทานรางวัลผู้ที่เป็นโจทก์ร้องฟ้อง ยกเป็นบำเหน็จความชอบในราชการ ก็เลยเป็นเหตุให้คนพาลแกล้งใส่ความฟ้องผู้อื่นชุกชุมขึ้น มีคนต้อง

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าถูกตีหลังด้วยกันหมด แต่หากล่าวว่าพระอันดับถูกตีกี่ทีไม่ จึงประมาณว่า ๓๐ อันเป็นอัตรารองลงมา.

โทษกักขังเฆี่ยนตีและที่ถูกประหารชีวิตมากขึ้นทุกที.

ข่าวที่วิปริตขึ้นในกรุงธนบุรีเห็นจะทราบไปถึงสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ เมื่อราวเดือน ๑๑ หรือเดือน ๑๒ จึงให้รอการที่จะทำสงครามกับญวนไว้ แล้วให้พระยาสุริยอภัยผู้เป็นหลาน[๑] กลับมายังเมืองนครราชสีมา ให้มาคอยฟังเหตุการณ์ทางกรุงธนบุรี ถ้าเห็นว่าบ้านเมืองจะเกิดเป็นจลาจลจริงก็ให้รีบยกกองทัพเมืองนครราชสีมาเข้ามารักษากรุงธนบุรีไว้ พระยาสุริยอภัยก็กลับมาคอยฟังเหตุการณ์อยู่ณเมืองนครราชสีมา.

ฝ่ายที่ในกรุงธนบุรี พวกคนพาลได้ช่องเห็นจะรางวัลเพราะใส่ความร้องฟ้องผู้อื่นก็พากันกำเริบขึ้นทุกที จนมีพวกที่หากินในกระบวนเป็นโจทก์ขึ้นประมาณ ๓๐๐ เศษ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งตัวสำคัญชื่อพันธ์ให้เป็นที่ขุนจิตรจุล พันลาเป็นที่ขุนประมูลราชทรัพย์ เป็นตำแหน่งหัวหน้าพวกโจทก์ ๆ ก็ถวายฎีการ้องฟ้องผู้อื่นหนักขึ้นกว่าแต่ก่อน พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงวินิจฉัยในเวลาพระสติฟั่นเฟือน ก็มิได้พิจารณาให้เห็นเท็จและจริง สักแต่ว่าโจทก์สาบาลได้ ถ้าผู้ต้องหาไม่รับเป็นสัตย์โดยดี ก็ให้เฆี่ยนขับติดไม้แตะย่างเพลิงจนกว่าจะรับแล้วปรับไหมเรียกเร่งเอาเงินตามที่โจทก์หา ถ้าไม่มีเงินจะเสียก็เฆี่ยนเร่งไปทุกวันจนกว่าจะได้ คนที่ทนพระราชอาชญาไม่ไหวก็ล้มตายเจ็บลำบากไปตามกัน ที่ถูกลงโทษถึงประหารชีวิตก็มีอยู่เนือง ๆ แม้

---

๑ คือ กรมพระราชวังหลังในรัชชกาลที่ ๑ เวลานั้นเป็นผู้ว่าราชการเมืองนครราชสีมา.

จนบุตรภรรยาญาติพี่น้องของข้าราชการที่ไปทัพ อยู่ทางนี้ก็ถูกโจทก์ฟ้องต้องรับพระราชอาชญาโดยมาก กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ในเวลานั้นที่ในบริเวณโรงชำระในพระราชวัง เสี่ยงแต่คนร้องไห้เละครวญคร่างเซ็งแซ่ไปทุก ๆ วัน ชาวพระนครก็พากันได้ความยากแค้นเคืองร้อนไปทั่วหน้า ที่อพยพหลบหนีออกไปอยู่ตามป่าตามดงก็มีเป็นอันมาก จนที่ในกรุงธนบุรีมีบ้านเรือนร้างว่างเปล่าอยู่ทุกแห่งทุกตำบล.

ในเวลานั้นพระวิชิตณรงค์ผูกอากรไปเก็บภาคหลวงจากคนขุดทรัพย์อยู่ที่กรุงเก่า เพราะเมื่อพะม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาคราวหลังพวกชาวกรุงฝังทรัพย์ซ่อนไว้ตามบ้านเรือนโดยมาก เมื่อเสร็จสงครามที่เจ้าของมีก็ไปขุด ที่เจ้าของเดิมล้มตายหายจาก คนอื่นไปขุดเอาทรัพย์ซึ่งฝังไว้ก็ต้องเสียภาคหลวงตามกฎหมาย จึงเกิดการผูกขาดเก็บภาคหลวงขุดทรัพย์ที่กรุงเก่าขึ้นด้วยประการฉะนี้ พระวิชิตณรงค์รับประมูลจะส่งเงินหลวงปีละ ๕๐๐ ชั่ง ขึ้นไปเกาะกุมเรียกเร่งเอาเงินแก่ราษฎรโดยอำนาจ เป็นเหตุให้พวกชาวกรุงเก่าได้ความเดือดร้อนอยู่แล้ว ครั้นมีพวกชาวกรุงธนบุรีอพยพหลบหนีขึ้นไป บอกข่าวที่เกิดการวิปริตในพระนครแพร่หลายไปถึงกรุงเก่า ก็มีพวกชาวกรุงเก่า

---

๑ เรื่องที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารกับในจดหมายเหตุในหนังสือพระราชวิจารณ์บางแห่งไม่ตรงกัน ข้าพเจ้าอนุมัติตามจดหมายเหตุในพระราชวิจารณ์ เพราะเห็นว่าผู้จดได้รู้เห็นด้วยตนเอง.

คิดเป็นกบฏขึ้น มีตัวหัวหน้า ๓ คน ชื่อขุนสุระคน ๑ นายบุนนาคบ้านแม่ลาคน ๑ กับขุนแก้วน้องพระยาสรรค์ซึ่งเป็นข้าหลวงไปทำศิลาปากนกสำหรับปืนทหารคน ๑ คบคิดกับพรรคพวกอีกเป็นอันมาก คุมกันเข้าปล้นจวนพระยาอินทรอภัยผู้รักษากรุง ฯ พระยาอินทรอภัยสู้พวกกบฏไม่ได้ก็หนีลงมายังกรุงธนบุรี แต่แรกพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสำคัญว่าเป็นพวกโจรผู้ร้ายสามัญ เห็นมีชื่อปรากฏว่าขุนแก้วน้องพระยาสรรค์เป็นหัวหน้าผู้ร้ายด้วยคน ๑ เวลานั้นพระยาสรรค์เข้ามาอยู่ในกรุง ฯ จึงรับสั่งให้พระยาสรรค์เป็นข้าหลวงขึ้นไปชำระสืบสาวเอาตัวผู้ร้ายที่ปล้นจวนผู้รักษากรุงเก่า พระยาสรรค์ขึ้นไปถึงกรุงเก่าพวกกบฏกลับเกลี้ยกล่อมเอาพระยาสรรค์ไปเข้าด้วยได้ จึงพร้อมกันยกพระยาสรรค์ขึ้นเป็นเม่ทัพให้นำลงมาตีกรุงธนบุรี.

พระยาสรรค์กับพวกกบฏยกลงมาถึงกรุงธนบุรีเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๒๔ ตอบมาในเวลาค่ำ พอถึงก็เข้าปล้นพระราชวัง รบกับพวกทหารรักษาบ้อมล้อมวังอยู่จนเช้า พวกรักษาหน้าที่ไม่เป็นใจจะต่อสู้ข้าศึก พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นว่าจะสู้ไม่ไหวก็ให้สมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงส์ กับพระพิมลธรรม พระรัตนมุนี ออกไปเจรจายอมแพ้แก่พระยาสรรค์ ๆ จึงให้ทูลพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า ให้ทรงผนวชสะเดาะพระเคราะห์เสียสัก ๓ เดือน พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยอมกระทำตาม ครั้นทรงผนวชแล้วพระยาสรรค์จึงให้เอาไปคุมไว้ที่ในพระอุโบสถวัดแจ้งกับทั้งลูกชายที่ยังทรงพระเยาว์ ส่วนเจ้านายผู้ชายที่เป็นใหญ่มีเจ้ารามลักษณ์ซึ่งเป็นกรมขุนอนุรักษ์สงคราม

เป็นต้นนั้น พระยาสรรค์ให้เอาจำไว้ทั้งหมด แล้วประกาศแก่บรรดาข้าราชการทั้งปวงว่า จะรักษาราชการไว้รอท่าสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ข้าราชการทั้งปวงเห็นชอบด้วยก็สงบอยู่ ยอมให้พระยาสรรค์เป็นผู้สำเร็จราชการในระหว่างนั้น พระยาสรรค์ก็เข้าไปนั่งว่าราชการที่ท้องพระโรงในพระราชวัง ให้ปล่อยพวกข้าราชการและราษฎรที่ถูกเวรจำกักขังโดยอาชญาของพระเจ้ากรุงธนบุรีเสียทั้งสิ้น พวกราษฎรที่ได้ถูกร้องพ้องต้องรับพระราชอาชญาโดยหาความผิดมิได้ ครั้นเห็นพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกกักขังหมดอำนาจแล้ว ต่างก็ชวนกันเที่ยวจับกุมพวกโจทก์มีพันสี่พันตาเป็นต้น ฆ่าฟันเสียตามอำเภอใจด้วยความโกรธแค้น ก็เกิดฆ่าฟันกันตายทั่วไปทุกแห่ง หามีผู้ใดจับกุมห้ามปรามไม่.

ฝ่ายพระยาสรรค์ครั้นได้ว่าราชการ เห็นผู้คนทั้งปวงยอมอยู่ในบังคับบัญชาไม่เกี่ยงแย่ง ก็เกิดกำเริบคิดจะเป็นใหญ่ต่อไปเห็นว่ายังกลัวสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ อยู่ จึ่งตอบไปคิดอ่านกับกรมขุนอนุรักษ์สงครามหลานพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเอาตัวจำขังไว้ให้กรมขุนอนุรักษ์สงครามรับเป็นหัวหน้าต่อสู้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ พระยาสรรค์จะเป็นผู้อุดหนุนให้เงินหลวงในท้องพระคลังไปแจกจ่ายจ้างหาคนเป็นพรรคพวก กรมขุนอนุรักษ์สงครามก็รับเป็นตัวการ แต่ส่วนตัวพระยาสรรค์ทำเป็นหารู้เห็นไม่ กรมขุนอนุรักษ์สงครามเกลี้ยกล่อมได้เจ้าพระยามหาเสนากับข้าราชการคนอื่น ๆ อีกหลายคน มีพระยารามัญวงศ์และพระยากลางเมืองนายกอง

มอญเป็นต้น รับจะพาพวกของตนมาเข้าด้วย ทำนองกรมขุนอนุรักษ์สงครามจะคิดชิงเอากรุงธนบุรีเป็นที่มั่นเสียก่อน เมื่อสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ยกกองทัพกลับเข้ามาก็จะต่อสู้ แต่ในเวลากำลังคิดอ่านตระเตรียมการอยู่นั้น พระยาสุริยอภัยยกกองทัพเมืองนครราชสีมามีจำนวนพล ๓,๐๐๐ เข้ามาถึงเมื่อวันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ พระยาสรรค์กับพวกที่ร่วมคิดกันก็ตกใจ เกรงความที่คิดไว้จะแพร่งพราย จึงรีบให้นัดหมายผู้คน แล้วปล่อยกรมขุนอนุรักษ์สงครามออกจากที่คุมขังในเวลาค่ำ เมื่อณวันอังคาร เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ให้ยกพลไปปล้นพระยาสุริยอภัยที่ตำบลสวนมังคุด ส่วนตัวนั้นจึงในเวลาเที่ยงคืนค่ำวันนั้น แต่กรมขุนอนุรักษ์สงครามมีรี้พลน้อย เพราะชาวพระนครไม่เข้าด้วย ได้แต่พวกมอญในกองพระยารามัญวงศ์และพระยากลางเมืองเป็นพื้น ยกขึ้นไปถึงบ้านปูนข้างใต้สวนมังคุด เห็นเป็นเวลาลมสำเภากำลังพัดกล้า ได้ที่ก็เอาไฟจุดเผาบ้านเรือนราษฎรที่บ้านปูน[๑] ให้ไฟไหม้ลุกลามขึ้นไปยังบ้านเรือนของพระยาสุริยอภัย แล้วให้ทหารรายโอบขึ้นไปทางด้านตะวันตกจนถึงวัดบางว้าน้อย เอาปืนยิงเข้าไปในบ้านพระยาสุริยอภัย ฝ่ายพระยาสุริยอภัยไม่ทันรู้ตัว เห็นศัตรูมาปล้นบ้านก็เรียกคนออกต่อสู้ ครั้นเห็นไฟ

---

๑ บ้านปูนอยู่ที่เหนือวัดระฆัง ส่วนมังคุดอยู่ต่อขึ้นไป เป็นบ้าน (ที่ประทับสมเด็จกรมพระยาเทพสุดาวดี) พระมารดาของพระยาสุริยอภัย ต่อนั้นขึ้นไปถึงฉางเกลือ แล้วถึงตำบลสวนลิ้นจี่ที่ตั้งบ้านเดิมของพระยาสุริยอภัย.

ไหม้ขึ้นมาทางด้านใต้จวนจะถึงบ้านก็ตกใจ จึงตั้งสัตยาธิษฐานขออย่าให้ไฟไหม้ลุกลามต่อขึ้นไป ขณะนั้นเผอิญลมพัดแปรไปทิศอื่น ไฟหาไหม้ไปถึงสวนมังคุดไม่ พวกพลของพระยาสุริยอภัยพากันมีใจต่อสู้ข้าศึก และเมื่อเกิดรบกันขึ้นนั้น เจ้าสิริรจนาท่านผู้หญิงของเจ้าพระยาสุรสีห์อยู่ที่บ้านปากคลองบางลำภู รู้ว่ามีข้าศึกมาปล้นบ้านพระยาสุริยอภัย จึงคิดอ่านกับพระยาเจ่งพระยารามนายกองมอญ[๑] อีกพวก ๑ ช่วยกันจัดเรือรับพวกมอญซึ่งอยู่ในพระยาทั้ง ๒ นั้นข้ามฟากไปช่วยพระยาสุริยอภัยต่อสู้ข้าศึกอยู่จนเช้า พวกกรมขุนอนุรักษ์สงครามสู้ไม่ได้พากันแตกพ่าย ส่วนกรมขุนอนุรักษ์สงครามนั้นหนีไปอยู่ที่วัดยาง[๒] พระยาสุริยอภัยตามจับได้ในวันนั้น ให้เอาตัวจำไว้รอสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ฝ่ายพระยาสรรค์เห็นการไม่สมความคิด มิรู้ที่จะทำประการใดก็นิ่งอยู่แต่ในพระราชวัง ด้วยเห็นว่าตัวเป็นผู้อุดหนุนในทางลับ ถึงจะมีผู้สงสัยก็เห็นจะพอแก้ตัวได้ พระยาสุริยอภัยจึงให้ตั้งค่ายรายรักษาลงไป แต่ส่วนมังคุดจนถึงคลองนครบาลอันเป็นเขตต์พระราชวัง แล้วให้สึกพระเจ้ากรุงธนบุรีเอากักขังไว้

---

๑ ครั้งนั้นพวกมอญแตกกันเป็น ๒ พวก พวกพระยาเจ่งพระยาพระรามนับถือสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ จึงมาช่วยข้างนี้.

๒ วัดยางอยู่คลองบางกอกน้อย ใกล้วัดนายโรง ซึ่งเจ้ากรับสร้าง.

ให้มั่นคง ประสงค์จะป้องกันมิให้เกิดเหตุขึ้นได้อีก.[๑]

ฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ตั้งแต่ให้พระยาสุริยอภัยกลับมาแล้ว ก็คอยฟังเหตุการณ์อยู่ที่เมืองเสียมราฐ พอได้ข่าวว่าเกิดกบฏขึ้นในกรุงธนบุรีก็มอบการศึกให้เจ้าพระยาสุรสีห์บังคับบัญชาแล้วรีบยกกองทัพมีจำนวนพล ๕,๐๐๐ กลับมาทางด่านพระจาฤกครั้นมากลางทาง ทราบว่ามีศัตรูเกิดในกรุงธนบุรีถึงรบพุ่งกับพระยาสุริยอภัยเป็นศึกกลางเมือง ก็ยกกองทัพตรงมายังกรุงธนบุรี มาถึงเมื่อณวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ ฝ่ายพวกชาวพระนครรู้ว่าสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ กลับมาถึงต่างก็ชื่นชมยินดี มีพวกราษฎรพากันไปคอยรับเป็นอันมาก ต่างร้องขอให้ช่วยปราบยุคเข็ญให้บ้านเมืองเป็นสุขสำราญดังแต่ก่อนตลอดทางที่เข้ามา ครั้นมาถึงพระราชวังข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงก็อ่อนน้อมพร้อมกัน หามีผู้หนึ่งผู้ใดกะด้างกะเดื่องไม่ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ได้ส่วนทราบเรื่องเหตุการณ์ทั้งปวงที่ได้มีมาตลอดแล้ว จึงให้มีกะทู้ถามพระเจ้ากรุงธนบุรี ให้ชี้แจงความประพฤติ ที่ได้กระทำแก่พระสงฆ์ และพวกชาวพระนครตลอดจนครอบครัวของผู้ไปราชการสงคราม ให้พากันได้ความทุกข์ยาก

---

๑ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระยาสุริยอภัยเข้ามาถึงกรุงธน ฯ ปรึกษากับพระยาสรรค์ให้จับพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ในหนังสือพระราชวิจารณ์ปรากฏว่า เมื่อวันรบกันกลางเมือง พระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงผนวชอยู่.

ต้มตายโดยหาความผิดมิได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่สามารถจะแก้ได้ ก็รับผิดสิ้นทุกประการ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ จึงให้ข้าราชการทั้งปวงปรึกษาโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่าเป็นเสี้ยนหนามหลักตออันใหญ่อยู่ในแผ่นดินจะละไว้มิได้ ควรให้สำเร็จโทษเสีย สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ เห็นเป็นอัปปติสนิกภาพ ด้วยบ้านเมืองกำลังมีศึกสงครามภายนอก มาเกิดทรยุคขึ้นภายในเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นตัวเหตุ เกรงจะเกิดการจลาจลต่อไป จึงต้องอนุญาตให้เป็นไปตามคำปรึกษาของข้าราชการทั้งปวง เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องสำเร็จโทษนั้นชนมายุได้ ๔๗ ปี แล้วให้พิจารณากรมขุนอนุรักษ์สงคราม ฯ ก็ให้การทอดซัดถึงผู้ที่ได้ร่วมคิด มีพระยาสรรค์เป็นต้น ได้ความเป็นสัตย์จึงพิพากษาลงโทษตามความผิดหมดทุกคน.

ครั้นเสร็จการปราบยุคเข็ญที่กรุงธนบุรีแล้ว ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง จึงพร้อมกันอัญเชิญ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ เสด็จขึ้นผ่านพิภพเป็นพระมหากษัตราธิราช ทรงปกครองสยามประเทศสืบไป จึงเสด็จปราบดาภิเษก ประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ดำรงสยามประเทศสืบมา และทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอพระเจ้าสุรสีห์ให้เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วทรงสร้างกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร ฯ เป็นราชธานี ก็สิ้นสมัยกรุงธนบุรีอันมีกำหนดอายุกาลได้ ๑๕ ปี ด้วยประการฉะนี้.

หอสมุดแห่งชาติ NATIONAL LIBRARY

"เฉพาะห้องค้นคว้า ๓๐๒ เท่านั้น"

"เฉพาะห้องสมุดเท่านั้น"